A
MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.
SZERKESZTI SZŐTS FARKAS TITKÁR.

MAGYAR PROTESTÁNS EGYHÁZTÖRTÉNETI MONOGRAPHIÁK.

I. KÖTET.

ÍRTÁK:

ZOVÁNYI JENŐ, RÉVÉSZ KÁLMÁN, PAYR SÁNDOR,
FÖLDVÁRY LÁSZLÓ.

BUDAPEST, 1898.
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS. ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság titkári irodája: **Budapest IX., Kálvin-tér 7. sz.**, a hova küldendők a Társaság szellemi ügyeit illető küldemények.

Tagsági jelentkezések is a titkárhoz küldendők.

Jelen munka, mint **1898-ra** szóló tagsági illetmény küldetik meg a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság *pártfogó-*, *alapító- és rendes* tagjainak.

A Társaság pártoló (3 frt évi díjat fizető) **tagjai, ha e művet a pénztárnoknál (Bendl Henrik, Deák-tér 4. sz.) rendelik meg, 1 frt kedvezményes árért kaphatják meg.** Bolti ára 1 frt 60 kr.

A MAGYAR PROT. IRODALMI TÁRSASÁG
KIADVÁNYAI.

1. **Protestáns Szemle.** Tudományos havi folyóirat. Eddig X kötet. Az összes tagok tagdíj fejében kapják. Előfizetési ára nem tagoknak évenként 4 frt. Terjedelme 40—45 iv.

2. **Monografiák.** Tudományos, főleg egyháztörténelmi művek sorozata. Évenként egy kötet, eddig X kötet. A pártfogó, alapító és rendes tagok tagdíj fejében, pártoló tagok kedvezményes áron kapják.

3. **Koszorú.** Vallás-erkölcsi sorozat, különösen a nép számára. Évenként tíz füzet, eddig L füzet. A pártfogó és alapító tagok tagdíj fejében kapják. Ára füzetenként 4 kr., 15 füzetenként összekötve 80 kr.

4. **Házi Kincstár.** Vallás-erkölcsi építő könyvek sorozata, főleg a művelt közönség számára. Első: **Csendes Órák.** Angolból fordította *Szász Károly.* Ára vászonkötésben 1 frt, finomabb papiron díszkötésben 2 frt.

Mindezen kiadványok kaphatók a Társaság főbizományosánál,

Hornyánszky Viktornál,
BUDAPESTEN (Akadémia bérháza).

Kálmán Rezső
ex libris

A MAGYAR PROTESTÁNS

IRODALMI TÁRSASÁG

KIADVÁNYAI.

SZERKESZTI

SZŐTS FARKAS,

THEOL. AKADÉMIAI TANÁR, A M. PROT. IROD. TÁRS. TITKÁRA.

BUDAPEST, 1898.

MAGYAR PROTESTÁNS

EGYHÁZTÖRTÉNETI

MONOGRAPHIÁK.

I. KÖTET.

ÍRTÁK:

ZOVÁNYI JENŐ, RÉVÉSZ KÁLMÁN, PAYR SÁNDOR,
FÖLDVÁRY LÁSZLÓ.

BUDAPEST, 1898.
HORNYÁNSZKY VIKTOR CS ÉS KIR. UDVARI KÖNYVNYOMDÁJA.

ORSZÁGOS
EVANGÉLIKUS
KÖNYVTÁR

TARTALOM.

Lap

I. Magyarországi superintendentiák a XVI. században. Irta *Zoványi Jenő*. 3

II. Gyöngyösi Pál (1668—1743,). Irta *Révész Kálmán*. 61

III. Magyar pietisták a XVIII. században. Irta *Payr Sándor*.

Bevezetés 97

I. A pietismus a felvidéken 98

II. A pietismus a dunántúli részen 100

III. A pietismus kiválóbb képviselői 101

IV. A pietisták pártfogói 118

V. A magyar pietisták theologiai álláspontja. Viszonyuk a mystikusokhoz és a hitvallási iratokhoz. Ethikájok és jelentőségük a gyakorlati theologiában 123

VI. A pietismus érdemei a gyermekek vallásos nevelése körül. A pietisták, mint a konfirmációi oktatás kezdeményezői . 128

VII. A pietisták, mint a felnőttek, a nép és gyülekezet gondozói 134

VIII. A pietisták erkölcsi szigorúsága önmagok iránt, papi hivatás és papi jellem dolgában 138

IX. A pietisták szélesebb körű munkássága a hazai tudományosság terén. Bél Mátyás Halleban lesz geografussá. Bárány György Francke után írja az első magyar nyelvű neveléstant . 142

X. A pietisták érdemei a magyar nyelv és nemzeti szellem ápolása körül 149

XI. A magyar pietista irodalom gazdagsága. A pietista írók munkáinak bibliografiája 153

XII. A magyar pietisták megillető helye hazai egyháztörténetünkben. Visszatekintés. A pietismus további sorsa a magyarok között 165

IV. Id. Wesselényi Miklós báró küzdelme és szenvedése vallásáért. Irta *Földváry László.*

Lap

Előszó 177

I. Id. Wesselényi Miklós származása, gyermek- és ifjúkora 183

II. Katonai pályája 107

III. Házassága és az álreversális 190

IV. Az álreversális hatályba állítása s következményei 196

V. A zsibói élet kedvtelései és gondjai 201

VI. A türelmi korszak türelmetlensége 210

VII. Cserey Ilonának az ev. ref. vallásra térése és következményei 221

VIII. Cserey Ilona mint a türelmi korszak vértanuja . . 234

IX. Zárszó 238

MAGYARORSZÁGI SUPERINTENDENTIÁK A XVI. SZÁZADBAN.

IRTA

ZOVÁNYI JENŐ.

I.

A magyar protestantismusnak önállóan, a római katholikus egyháztól függetlenül való szervezkedése nem kezdődött meg azonnal, mihelyt egyes egyházközségek a reformációhoz csatlakoztak, s még akkor is csak jóidőre következett be, a mikor a protestantismus már egész vidékeken túlnyomóvá lett. A püspökök a hatóságuk alá rendelt plébánosok és egyházak irányában azután is sokáig megtartották jogkörüket, sőt a hol a püspöki szék huzamosabb ideig tartó üresedésbe nem jött, vagyis a Ferdinánd uralma alatti országrészben, a protestáns egyházközségek az országos törvények (1548. és 1550., különösen pedig az 1557. évi X. és 1559. évi XLI.[1] vallásügyi törvényczikkek) értelmében még akkor sem alkothattak a katholikus főpapoktól független testületeket, a mikor az országnak többi részeiben már megvoltak a superintendentiák. Ellenben a hol a körülmények úgy mutatták, hogy a katholikus püspöki szék csak beláthatatlan idő multán, vagy talán sohasem lesz ténylegesen betöltve, az egyházak és lelkészek csakhamar szükségét érezték valami összetartó kapocsnak, mely elfoglalja amannak a helyét. A hasonló gondolkozásúak találkozásain, esetleg értekezletein általános meggyőződéssé válhatott a rendszeres összejövetelek, gyűlések tartásának szüksége. Minthogy e gyűlések, vagyis zsinatok csupán egy-egy szűkebb vagy tágabb kört képviseltek, a mi rendszerint összeesett a megszokás erejénél fogva az addig ott létezett katholikus egyházmegye (dioecesis) területével, avagy ennek bizonyos részével, melynek határait a fenforgó viszonyok szabták meg, önként következett, hogy az illető

zsinatolókban közös hitelveik összeállítgatása után mindjárt felébredt az a törekvés is, melynél fogva a körükben lakók a régi mód szerint újra rendszeres testületté szervezkedjenek, hogy közös érdekeiket közösen oltalmazzák, ügyeiket egymás hozzájárulásával intézzék s magok közt rendet és fegyelmet tartsanak.

Kevés magyarországi zsinat emléke maradt ugyan korunkra a reformációnak első harmincz-negyven évéből, de csalatkozhatatlanul föltehető, hogy a XVI. századnak legalább negyvenes és ötvenes éveiben számtalan olyan zsinatot tartottak, melyeknek a mai kor még megtörténtéről sem tud, nemhogy végzéseit ismerné. Közelebbről az a tizéves időszak, melyből a medgyesi (1545.), erdődi (1545.), eperjesi (1546.), két toronyi (1549. és 1550.), valpó- és vukovár-környéki (1551.), püspökladányi (1551. vagy 1552.), beregszászi (1552.), két nagyszebeni (1552. és 1553.), tállyai (1554.), két óvárii (1554. és 1555.), széki (1554. vagy 1555.) és újból erdődi (1555.) zsinatok tárgyalásairól, illetve határozatairól maradt fenn több-kevesebb adat, még számos más zsinatot is tudna fölmutatni, ha át tudnának szemeink azon a sürű ködön hatolni, melybe az akkori egyházi események nagy része burkolózott.

A reformáczió századának épen közepére esik az a zsinat, mely nem számítva az egyszerű elvi kijelentésre szorítkozó medgyesi zsinatot, tudtunkkal első izben intézkedik a protestáns püspöki hivatalról, a rendszeres testületté szervezkedésnek az akkori felfogás szerint ezen legfőbb feltételéről és kellékéről. A toronyi [2] zsinat ez, melyet Petrovics Péter pártfogása alatt a fejetlenül álló csanádi püspökség területéről egybegyült lelkészek 1550-ben tartottak, a kik, miután a megelőző évben ugyanott a lelkipásztori teendőkre vonatkozólag intézkedtek, ez alkalommal az esperesi és superintendensi tisztet körvonalozták, különös tekintettel az egyházlátogatás terén való teendőikre. Legalább így állítja Geleji Katona István [3] és utána több régi egyházi íróink, [4] a kik közül ha más nem, maga Geleji

minden bizonynyal részletesebben ismerhette a toronyi zsinatokon megállapított czikkeket, a mennyiben azoknak még számát is megírja. Állítólag a superintendenst is megválasztotta az 1550-iki zsinat a Gönczi Máté személyében,[5] s nincs is benne semmi lehetetlenség, sőt egészen okszerű dolog volt, ha nemcsak az elmélet kedvéért határoztak a superintendensi hivatalról, hanem egyúttal foganatosítni is akarták határozatukat. Ez pedig a superintendensi állás betöltése nélkül természetesen nem volt lehetséges. Ám e superintendentiáról több adat egyáltalában nem szól s bizonyára rövid ideig is létezett, egyfelől mert Petrovics már a következő évben elveszítvén e vidéki birtokait, az ő eltávozta után az ott lakó protestánsok teljesen ki voltak szolgáltatva minden önkénynek, a miben ezentúl nagyon sokáig nem is szenvedtek hiányt, — másfelől mivel a megmaradt protestánsok a helvét irányú reformáczióhoz csatlakozván, mint egységes protestáns vagy lutheránus jellegűnek, önmagától meg kellett e superintendentiának szűnnie, mert hogy kálvinista püspökséggé, legalább magában véve, át nem alakult, az teljesen bizonyos.

Szintén sok ideig betöltetlen állott püspökség területén szervezkedett az erdélyi szász lutheránus superintendentia. Statilius Jánosnak 1542. április 8-án történt halála után mindaddig üresen maradt az erdélyi püspöki szék, mig ez ország a Ferdinánd uralma alá jutott, a ki azonban szintén nem a legsürgősebb teendőjének tekintette annak betöltését. Az üresedés alatt Martinuzzi György barát, nagyváradi püspök, Erdély egyik kormányzója, hiába mozgatott meg minden hatalmában álló eszközt a reformáczió terjedésének megakadályozására. Még mielőtt az 1545. évi júniusban tartott debreczeni részleges országgyűlésen meghozatta volna a lutheránusok ellen szóló szigorú XXVI. törvényczikket,[6] a Tordán ugyanazon év áprilisában összegyűlt erdélyi rendek már megelőzőleg olyan határozatot hoztak, mely csak felbátorithatta a protestánsokat.[7] Ez a nagyértékű erkölcsi támogatás és az egyházi kormányzó fő

hiánya nagyban egyengette a protestantismus önálló szervezkedésének útját. Ennek egyik, körülbelül legfontosabb mozzanata az imént említett tordai országgyűlés után mindjárt, május 17-én Medgyesen tartott zsinat volt, mely a gyulafehérvári püspökséghez tartozó medgyesi, beszterczei, kisdi, selyki és szászsebesi káptalanokat egyházilag is egyesítette a megszünt milkói püspökség alkatrészeit képezett s azután az esztergomi érsek hatósága alá jutott két szász káptalannal, a nagyszebenivel és barczaságival.[8] Állitólag ugyanekkor azt is kimondták, hogy ezek mindnyájan egy püspöktől függjenek,[9] de ezt az egyedüli püspököt, ha csakugyan meg is hozták e határozatot, — úgy látszik, — akkor még nem a magok választásától várták, hanem felsőbb intézkedéstől. És ha talán gondoltak is reá, hogy azt magok állitsák be, György barátnak a protestantismus fejlődését gátló működése úgy is megakadályozta benne őket. Mindamellett a megszerzett egyházi egységet még se volt szabad a lazulásnak átengedni, az egygyéolvadást továbbra is erősitni kellett. Erre a legnagyobb befolyást a reformátor Honter János gyakorolta azokkal a munkáival, melyeket az egész erdélyi szászság számára készített s a közhasználatnak kevés idő teltével átadott.[10] Különben a medgyesi zsinat határozata magában véve is olyan önálló intézkedés volt, mely a szászoknak rég meglevő politikai egységéből majdnem önként folyt, s a mely annak is kulcsát szolgáltatja, hogy a gyulafehérvári püspöki szék oly hosszú idő óta üresedésben létének miként kellett a szászokat teljes következetességgel oda vezérelnie, hogy mihelyt lehetett, püspököt válaszszanak az összetartozóság megpecsételéseül. Az egyházi téren szintén megteremtett egységet megóvniok s a már 1546-ban is valószínűleg, de az 1552. évi XV. törvényczikkben végleg polgárjogot nyert lutheránus vallás jövőjét biztositaniok csupán úgy lehetett, ha összekötő kapcsot létesitenek, mely nem engedi őket ismét széthullani s a mely a harczot is képes fölvenni, ha valamikor netalán még be lesz töltve a katholikus püspöki

állás, a mire, a Ferdinánd gondolkozását ismerve, el lehettek készülve. Ezt a kapcsot csak a superintendensben találhatták fel, s ha a medgyesi zsinaton még nem határoztak ilyennek tételéről, a vallásszabadság feltétlen megnyerése után tovább már nem volt szabad megválasztását halasztaniok. Csakhogy a jövő eshetőségeire való tekintettel, érdekökben állott lehetőleg a barczasági vagy szebeni káptalanból választani, nem pedig abból az öt káptalanból, melyek formailag még akkor is függési viszonyban voltak a gyulafehérvári püspöki megyéhez. [11] Csak igy remélhették, hogy megválasztott superintendensök mint nem feljebbvalójának, bátran ellensúlyozhassa a katholikus püspöknek ellenök irányzott törekvéseit. A barczasági káptalanból az irodalmi működéséről ismert Wagner Bálint, brassói első pap, a szebeniből a nagyszebeni első pap, Wiener Pál jöhetett leginkább szóba. [12] Nem tudni, mi okból? talán mert a püspökválasztó zsinatot (1553. febr. 6-án) [13] Nagyszebenben tartották s igy a szebeni káptalan papjai könnyebben többségre juthattak, ez utóbbi választatott meg. Ideje is volt a lutheránus egyházkerület megalakulásának, mivel ugyanez év folyamán tizenegy évi üresedés után csakugyan elkövetkezett a katholikus püspök kinevezése [14] a Bornemisza Pál személyében, ki nem is késett próbát tenni a katholicismusnak újból talpraállitására. [15]

Az erdélyi szász lutheránus superintendentia megalakulása példaadó hatást gyakorolt a gyulafehérvári püspöki megyének többi alkotó részeire. Ez ugyanis, míg egyfelől nem foglalta magában az egész Erdélyt, [16] addig másfelől az ekkor hozzá kapcsolt részek közűl a mai állapotot véve, az egész Szilágymegyére, úgyszintén Ugocsa- és Szatmármegye nagy részére (Nagybánya vidéke Máramaroshoz tartozván, az egri püspökség jurisdictiója alatt állott) és Szabolcsmegyéből Nyirbátor környékére több-kevesebb idő óta kiterjedt. [17] Ezeknek a magyar lakossága hasonlóképen korán követője lett a reformácziónak, a minek egy nagyfontosságú zsinattal örök emléket is állitott. Ez az 1545.

évi szept. 20-án tartott erdődi zsinat volt, a melyen a megjelent papok, kik az ágostai hitvallás szellemében nyilatkoztak, nem ijedve meg a június 7-iki debreczeni országgyűlésnek a lutheránusok ellen hozott fenyegető hangú végzésétől, nyiltan felmondták a katholikus főpapoknak az engedelmességet,[18] a mit annyival könnyebben tehettek, mivel ekkor nem volt püspökük. Külön superintendens választását ugyan még ekkor nem vették tervbe, hanem csak az 1554. február 25-én Óváriban (Szatmármegye) tartott zsinaton az erdélyi példát követve mondták ki erre nézve, hogy „superintendenseket és espereseket (praelatos) kell tenni a tudományokban és szertartásokban való egyetértés és a tisztességes fegyelem végett.“[19] Minthogy pedig e határozatot válaszul hozták a megvitatás czéljából egyebekkel együtt kitűzött ama kérdésre, mely szerint „vajjon szükséges-e, hogy az egyházi szolgáknak superintendenseik és espereseik (coadjutores) legyenek?“ — önként következik, hogy előbb nem volt superintendensök, mert ha volt volna, e kérdés és a róla való tárgyalás, illetőleg annak eldöntése ekkor már túlhaladott álláspontot képez vala.[20] Sőt e határozat még az esperesi hivatalról is kimutatja, hogy ha voltak ezt megelőzőleg espereseik, azok pusztán a katholicismus idejéből rajtok maradt hivatalukat viselték s azt csupán a régi jogon folytatták, de mint protestáns egyházi testület, ez a vidék csak ekkor fogadta el és szervezte ezt az állást. Ugyanezen alkalommal választották meg aztán püspökké Tordai Demetert, az odavaló lelkészt, a ki egyszersmind udvari papja volt Báthory Györgynek, kinek, mint Óvári földesurának, a védnöksége alatt tartották ezt a zsinatot.

A szatmárvidéki lutheránus egyházkerület első püspöke, tudniillik Tordai Demeter nem sokáig állott élén választóinak. A helvét irány egyre növekvő árja őt is magával sodorta s meggyőződésének nem habozott még külsőségekben is kifejezést adni. Az óvárii templom oltárát leromboltatván, helyébe asztalt tétetett be, a mi nagy vissza-

tetszést szült úgy Báthory Györgynél, mint a kerületebeli lelkészeknél (lehet, hogy nem az összesnél), kiknek espereseik az 1555. évi február 24-iki erdődi zsinaton egyhangúlag ellene nyilatkoztak.[21] Lemondott e tisztéről ennek következtében, vagy pedig nem sokkal ezután meghalt? nem állapítható meg, csak annyi bizonyos, hogy már az ez évi június 24-én Óváriban tartott zsinat nevében Károlyi Boldi Sebestyén írt alá egy okmánynak, mint superintendens.[22] Az ekkor erdődi, később pedig krasznabélteki, magisteri czímmel bíró lutheránus lelkész foglalta el tehát a Tordai helyét, hogy annál nagyobb lelki fájdalommal szemlélje, hogyan hódítja el a kálvini szellem a lutherismus híveit gyors egymásutánban s miként marad hatástalan az a hitvallás,[23] melyet a „sacramentaria secta" ellenében Kolozsvártt 1557. június 13-án az „inferior Pannonia" és az egész erdélyi „mindkét nemzet" nevében elvtársai vele együtt megállapítottak, s a melynek az „inferior Pannonia" részéről rajta kivül csak Horváth Mihály, hadadi lelkész, szilágyi archidiakonus és Csanádi Imre erdődi lelkész, később az unitarismus bajnoka írt alá. Nemsokára[24] el is hagyta superintendensi hivatalát s pár évvel azelőtt legalább is mintegy száz egyházból álló,[25] de most már visszatarthatatlanul a szétzüllés felé közelgő egyházkerületét, mely — ha hitelt lehet adni annak az állitásnak, hogy Bogácsi Demeter csengeri lelkész 1559-ben protestáns püspöki tisztet viselt[26] — ennek megválasztásával még egy próbát tett életbenmaradására. Nem sikerült. A tiszántúli kalvinismus épen ebben az évben érte meg legnagyobb diadalát, a midőn ugyanis vezére, Melius Péter, az erdélyi magyar lutheránus superintendenst ugyancsak a helvét irány hívévé tette s vele együtt megtartotta az első magyarországi református zsinatot.

Mert erdélyi magyar lutheránus superintendens szintén volt már ekkor, még pedig nem is mint egészen új keletű dolog. Ha az erdélyi összes szász lutheránusok 1553-ra külön superintendentiává szervezkedtek, a magokra hagyott

magyar lutheránusok, hacsak nem akartak a pápás püspök térítői buzgalmának egyenként áldozatul esni, kénytelenek voltak a hatalmas ellenféllel szemben a testvér-adta példát követni. Egy egykorú lutheránus pap [27] szerint már a széki zsinatnak is, mely 1554-ben vagy 1555. elején nyilatkozott Stancarus ellen, egy Tamás nevű volt szerzetes, a magyar egyházak elnöke (praeses) állott az élén. Hogy ki volt ez s meddig folytatta körülbelül a superintendensinek megfelelő hivatalát, [28] nincs tudva. Csupán az bizonyos, hogy 1557-re [29] Dávid Ferencz kolozsvári magyar prédikátorral, nemsokára plébánossal, lett betöltve a magyar lutheránus superintendensi állás, melynek a kolozsvári önálló egyházon kivül a gyalui, küküllői, székelyföldi, belsőszolnoki, dobokai, tordai és kalotai egyházmegyék [30] voltak alárendelve.

A szász lutheránusok első püspökének, Wienernek, még 1554. augusztus 16-án bekövetkezett elhunytával üresedésbe jött püspöki hivatalra 1556. június 25-én [31] Hebler Mátyás nagyszebeni plébánost választották meg. Hogy miért tartották oly sokáig betöltetlen e fontos állást, semmiből se lehet kimagyarázni, hacsak a katholikus püspök ellenirányú befolyásából nem. Annál feltünőbb e hosszú interregnum, mivel a szászok nemzeti gyülése úgy 1554. nov. 25-én, mint 1555. márczius 17-én ismételten felhivta a képviselt városokat, hogy sürgessék meg az illető káptalanok dékánjait a superintendens-választás mielőbb való megejtése érdekében. [32] Végre a Petrovics kormányzósága alatt, illetőleg Bornemisza Pál katholikus püspök Erdélyből távozta [33] után teljesült a szász rendek óhajtása. Ismét volt püspökük, a kinek azonban már nem a katholicismus ellen kellett harczot folytatnia, mely az ő idejében Erdély protestánsaira nézve egyáltalában nem volt félelmes hatalom, hanem a helyett annál inkább meggyűlt a baja előbb a kálvini irányú reformáczióval, később pedig az antitrinitarius mozgalommal, vagyis kivált épen mindkettőnek egyik legfőbb vezető szellemével, nem sokkal utána választott magyar superintendens-társával, Dávid Ferenczczel.

II.

Mielőtt e korszak tárgyunkra tartozó eseményeinek ismertetéséhez kezdenénk, vessük tekintetünket másfelé, Magyarországnak olyan vidékére, hol ezalatt szintén alakult protestáns superintendentia. A török hódoltságba eső s püspökét nélkülöző pécsi püspökség területének déli felében, vagyis Baranyamegye déli részén s Pozsega- és Valkómegyékben Sztáray Mihály laskói lelkész már 1544. óta terjeszté a reformációt és pedig oly hatalmas eredménynyel, hogy 1551-ig mintegy 120 protestáns gyülekezetet alapított.[34] Ő róla általában azt beszélik életirói, hogy ezen gyülekezetek felett a püspöki tisztet is vitte, míg 1554-ben a laskói papsággal ráruházta azt Szegedi Kis Istvánra. Csakhogy püspökségének kezdetét 1553. előtt nem kereshetjük, mert hogy ezen a vidéken sem Sztárai, sem más nem volt még akkor püspök, a mikor az erdélyi protestánsok már szervezték e hivatalt, bizonyítja az ő „Az igaz papságnak tűköre" című munkájából az a részlet, mely a protestáns püspök kellékeivel kapcsolatban előadja, hogy Erdélyben van ilyen s „itt is lehet, hogy ha a keresztyének akarják és isten szerint választják."[35] Minthogy pedig tudvalevő tény, hogy Szegedi Kis István 1554-ben lett laskói pappá s mindjárt ezután püspökké, e sorokat Sztárai csak is 1553-ban írhatta, mert ebben az évben, vagy még a másik datum szerint is csak a megelőzőben lépett hivatalába az erdélyi első protestáns püspök. Ezzel egyszersmind meg van fejtve Sztárai eme drámai művének eddig ismeretlen szereztetési ideje is.[36] Ő bizonyosan egyéb útat-módot is felhasznált annak a törekvésének kivitelére, hogy a pécsi püspökségnek általa már reformált részén protestáns püspököt választasson, a mi sikerült is neki még abban az évben. A választott természetesen ő maga, a leghivatottabb lett. Ugyanezen év lefolyta előtt Tolnára ment papnak, a honnan az „ő Baranyáját"[37] 1554-ben

meglátogatta. Úgy látszik, hogy szándékában volt a pécsi püspökség északi részeit is reformálni s a többihez csatolni a maga kormányzása alá. Ámde eddigi kerülete közelebb lakó püspököt óhajtott s így választották meg az ő helyére már 1554-ben Szegedit az „egész Baranya“ [38] püspökévé. Ennek daczára Sztárai mégis tovább folytatta püspöki hivatalát, most már mint a Tolnamegyében s talán a Baranyamegye északi részében levő egyházak feje. [39] A pécsi püspökség területén e szerint egyelőre két protestáns superintendentia alakult, a melyek akkor is megmaradtak, a mikor Szegedi a Horváth Márk kívánságára [40] 1558-ban Laskóról a veszprémi katholikus püspöksséghez tartozó [41] somogymegyei Kálmáncsára költözött. Innen ugyanis a Kálmáncsa környékén levő somogyi egyházakkal együtt a közelében fekvő felsőbaranyai egyházakat kormányozta ezután. A távozásával megürült laskói papságot ismét Sztárai foglalván el, az alsóbaranyai és szlavóniai egyházak felett újra csak reászállott a püspöki tiszt. Bizton következtethető ez abból, hogy az ő Laskóról Pápára, Szegedinek pedig Kálmáncsáról Ráczkevébe pár év mulva történt távoztok után hasonlóan két kerületet képeztek a pécsi püspökség területén létező protestáns egyházközségek, az pedig alig tehető fel, hogy ha Sztárainak ugyanazon dioecesis távoli részében való lakása okul vagy ürügyül szolgált közel lakó püspök tételére, olyan következetlenségbe estek volna, hogy Szegedinek nemcsak távolba, hanem egyenesen más dioecesishez tartozó gyülekezetbe költözése hasonló eljárást ne vont volna maga után; úgyszintén az sem igen képzelhető, hogy a baranyai egyházak négy évről négy évre hol két, hol egy püspököt láttak volna szükségesnek s ily rövid időközökben egymásután kétszer-háromszor hol egyesültek, hol szétváltak volna. [42]

Midőn Sztárai elhagyta ezt a vidéket, irodalmi és reformátori működésének fő szinterét, ott a Szegedi Kis István hatása alatt már nagyon elterjedt a helvét irányú reformáczió szelleme s a lutheránus Sztárait a Pápára való

elvonulásra körülbelül leginkább ez indította, noha adataink egyáltalában nem szólnak a két felekezet közti viszálkodásról, vagy épen szakadásról. Távozása után csakhamar egészen reformátussá lett mindkét kerület, a melyek egyikében, a felsőbaranyaiban Eszéki István, decsi lelkész, másikában, az alsóbaranyaiban pedig Veresmarti Illés, herczegszőlősi lelkész vette át a püspöki hivatalt. Hogy ehhez a két kerülethez miképen voltak beosztva a már említett vidékeken levő egyházak, illetőleg egyházmegyék, még hozzávetőleg se lehet megállapítni. Hiszen még maga ez a két püspök se tudott rajtok megegyezni, Szegedi Kis Istvánnak kellett köztök 1566-ban igazságot tenni.[43] Sztárai és Szegedi idejében is bizonyosan történt változás a beosztásukon s csak annyi kétségtelen, hogy az alsóbaranyai superintendentiának mint magvát, úgy törzsét is a Sztárai-reformálta szlavóniai és baranyai egyházak alkották. Hogy aztán mit csatoltak még hozzájok, s mi maradt a másik kerületnek Sztárainak Tolnán, majd Szegedinek Kálmáncsán, végül Eszékinek ismét Tolna vidékén, Decsen való püspökösködése idejében, annak nem birunk végére járni.

A két testvérkerület egyesülése azonban nem sokáig késett. Eszékinek valamikor az 1566. utáni években történt halála ezt is meghozta. Veresmarti lett az egységes baranyai kerület egyedüli superintendense s az volt 1576-ban is, a midőn lelkészkedése helyén, Herczegszőlősön egy nevezetes zsinatot tartott, még pedig a szomszédos alsódunamelléki egyházkerület nehány kiválóbb papjának a részvételével.[44] Ő ennek a századnak nyolczvanas éveiben halt meg s azután állítólag 1608-ig püspök nélkül volt a kerület, melyben a Veresmarti korában felette elterjedt az antitrinitarismus.[45] E superintendentia az egyesülés után a pozsegain vagy valkóin kívül állítólag még három egyházmegyéből állott, de a melyeknek zavaros elnevezéseik miatt teljességgel nem határozható meg a kiterjedésök: felsőbaranyai vagy (!) ormánysági, mohácsi és veresmarti, ugyanezek (?) másképen mohácsi, pécsi és szigetvári egyházmegyék. Hogy

a tolnai egyházmegye mikor s miért vált el tőlök s csatlakozott az alsódunamelléki kerülethez, semmi adat nem mondja meg; talán mikor a két kerület egyesült, s azért hogy ez a vidék épenúgy mint Sztárai korában, ekkor is csak távol esett a baranyai superintendentia többi részétől, vagy hogy Szegedinek nagyobb kerülete legyen püspöki működése új szinterén.

Ez az alsódunamelléki superintendentia — noha egyes történetírók azt állítják, hogy már 1544-ben, illetőleg 1547-ben megalakult — semmiesetre sem lehet régebbi az alsóbaranyainál, mert máskülönben Sztárai „Az igaz papságnak tüköré"-ben nem egyedül Erdélyre hivatkozott volna, mint olyan helyre, a hol már volt protestáns püspök, sőt bizonyára első sorban ezt az egyházkerületet említi vala, mint a melyről közelségénél fogva tudomásuk lehetett volna a baranyai hitrokonoknak. Ha nem is lehet minden kétség és habozás nélkül azt mondani, hogy a váczi egyházmegyének hasonlóképen püspöknélküli s protestánssá lett papjai az erdélyi vagy baranyai példa nyomán indultak el, annyi bizonyosra vehető, hogy 1553-nál előbb itt sem alakult meg a protestáns superintendentia. Hogy mindjárt a legelején a helvét reformációt követte-e ez, avagy előbb még kevés ideig a lutherismus híve volt? — nem lehet megmondani, mert ez időtájt az 1551. vagy 1552. évi püspökladányi zsinat által kárhoztatott Kálmáncsehi Sánta Márton működésének már ezen a vidéken is híre mehetett s alig képzelhető, hogy hatástalan maradt volna. Az először superintendenssé választott Bakonyi Albert, czeglédi pap csakugyan nem csupán baráti érzelemből és a régi összeköttetés[45] emlékeivel járhatott közben 1562-ben a török fogságba esett Szegedi Kis István kiszabadítása végett az „odium theologorum" ezen virágkorában. Sőt nemcsak lépéseket tett érdekében, hanem már a következő évben meg is osztotta vele superintendentiáját, a mennyiben Szegedi ráczkevei pappá levén, itt szintén folytatta püspöki működését, noha Bakonyi ezután is élt még egy ideig.[47] Az ő

halála után Szegedi az egész kerületnek superintendense lett, ennek 1572. május 2-án történt elhunyta pedig az általánosan elfogadott nézet szerint egész 1607-ig fejetlenül hagyta az újra egygyé vált kerületet. Csakhogy ez tévedés, mert ebből az időközből is van tudomásunk egy püspökről, Körtvélyesi Jánosról, ki minden valószinűséggel czeglédi pap lehetett s 1592-ben püspök volt.[48] Hogy ezelőtt mikor foglalta el hivatalát s ezután mikor fejezte be működését, nem tudhatjuk, de ennyi is tökéletesen elég az eddigi vélekedés megdöntésére. A superintendentia eredetileg a váczi püspökség dunajobbparti s dunatiszaközi részein négy egyházmegyéből állott; ezek: czeglédi (ma kecskeméti), ráczkevei (ma solti), ó-budai (ma vértesaljai) és váczi (ma pesti), melyekhez valószinűleg még ebben a században a tolnai csatlakozott.

A nagyváradi katholikus püspökség területén is fontos események történtek ez alatt. A György barát utódjának, Zabardy Mátyásnak 1556. augusztusában bekövetkezett halála üressé tette ezt a püspöki széket. Igaz ugyan, hogy neveztetett ki utódja a Forgách Ferencz személyében, de ez csak névleg volt püspök, mert állandóan távol élt egyházmegyéjétől, melyben már különben is mindenfelé erősen gyökeret vertek a javított vallás tanai. A Zabardy püspök halálával egy kiváló fontosságú országos esemény esik össze: Erdélynek s a hozzá kapcsolt részeknek, melyekbe a váradi püspökség területének jó része beletartozott, Izabella és János Zsigmond uralma alá visszajutása, a kiknek hazatértéig már ugyanazon év márcziusától Petrovics Péter volt a rendektől választott helytartó; ugyanaz a derék protestáns főúr, a ki mikor a temesi bánságot birta, ott tartatott protestáns zsinatokat, melyeknek egyike épen a püspöki hivatalt szervezte. Ugyancsak része lehetett e mellett egy másik nevezetes zsinat előkészítésében és sikerében; alig jutott 1552-ben birtokába a munkácsi vár s vele együtt az egész környéket magában foglaló kiterjedt uradalom, Beregszászban mindjárt, már ez év végén zsinatot

tartottak a protestánsok, a mi legalább is beleegyezésével, de bizonyára támogatásával is történt, hiszen az ő pártfogoltja, Kálmáncsehi Sánta Márton tevékeny részt vett, sőt hihetőleg vezérszerepet játszott azon. Vallásos buzgósága helytartó-korában se lankadt, a kormányzás gondjainak nagy tömege közt is kiterjesztette figyelmét egy új superintendentia alkotására. A Debreczenben másod izben körülbelül 1554. vagy 1555. óta működő református irányú Kálmáncsehit minden valószinűség szerint még 1556-ban, mindjárt a Zabardy halála után élére állíttatta a Biharmegyében s szomszédságában fekvő protestáns egyházaknak.[49]

„Petrovicsék püspökének" és magának Petrovicsnak csaknem egyidejüleg[50] történt halála más alakot adott a debreczen-várad-vidéki református superintendentiának. Miután a gyulafehérvári püspökség, mely Bornemisza Pálnak Erdélyből való távozása folytán különben is gondozó nélkül maradt, az egyházi javaknak 1558-ban kimondott s végrehajtott saecularisatiója következtében végleg megszüntnek és feloszlottnak látszott, mi sem állotta útját annak, hogy a szatmárvidéki, reformátussá lett eklézsiák a debreczeni superintendentiához csatlakozzanak, sőt a részekről kiszorított, de erdélyi positióját annál nagyobb hévvel és erővel védő lutherismussal[51] szemben tanácsos volt, hogy a János Zsigmond uralma alatti tiszántúli megyék reformátussága kezet fogva, egyesített erővel foglaljon állást. Úgy is történt.

A tiszántúli összes református egyházak egy superintendens kormányzata alá tömörültek, a ki nem más lett, mint a legnagyobb tekintélyű s központi fekvésű városban lakó, e mellett a legharcziasabb s egyszersmind a legjobb fegyverzetű debreczeni egyik pap, az Enyingi Török család pártfogoltja, Melius Péter, kinek püspökségéről az 1561-nél előbbi évekből nem rendelkezünk ugyan adattal, de nem tudván megválasztatása idejét, tág tér nyílik ama föltevésnek, hogy 1558-ban kezdődő debreczeni működése kevés

időre, talán már 1559-ben hivatalosan is megszerezte neki a vezéri pálczát, melyet a papsága első évében folyt vallási viták közt tényleg szintén ő tartott a kezében.

III

A lutheránusok és reformátusok közt Kálmáncsehi idejében megindult s Melius által egesz erővel tovább folytatott küzdelemnek az 1559. év képezte forduló pontját. A reformátusok minden rohamos szaporodásuk mellett is még mindig hátrányban voltak ellenfeleik mögött, de az 1559. év gyökeresen átalakította ezt a helyzetet. Melius előbb az erdélyi magyar nemességnek egy tekintélyes részét, most pedig püspöküket, Dávid Ferenczet s vele Heltai Gáspárt vitte át a kalvinismusra. És mindezt mily bámulatosan gyors egymásutánban! Dávid nemcsak lemond az év első felében lutheránus püspöki állásáról,[52] hanem e forrongásteljes év további folyamán egész meggyőződéssel harczol a magáévá tett kálvini nézetek mellett, melyeket miután augusztus 14-én[53] Medgyesen a szász papok ellen minden eredmény nélkül védelmezett, pár nap mulva, augusztus 18-án Melius társaságában a Kopácsi István elnöklete alatt Nagyváradon irásba is foglalt. Végül november 2-án aztán Marosvásárhelytt megtartották „a keresztyén tanitók mind egész Magyarországból[54] s mind Erdélyből" az első magyar református zsinatot, mely az urvacsorájáról való felfogásukat magyar nyelven állapitotta meg.[55]

Dávid püspöki széke nem sokáig maradt üresen. Utódjául Alesius Dénes magister, szászfenesi lelkészt, a gyalui káptalan dékánját választották. Hogy vajjon már 1559-ben történt-e ez, vagy pedig csak miután az 1560. évi január 10-én tartott medgyesi zsinat Dávidékat a lutheránus egyházból ünnepélyesen kirekesztette? nem tudjuk biztosan, de már a mikor az 1561. febr. 6-án a lutheránus és kálvinista elvűek között tartott hitvita alkalmával Alesius a

lutheránusok hitvallásának aláírt, superintendensnek kellett lennie. Igaz ugyan, hogy e jellegét aláírásában nem hangsúlyozza, de ez nem is volt abban az időben olyan rendes szokás, mint manapság, például maga Hebler, midőn épen ezt a hitvallást kiadta, a bevezetést pusztán „pastor ecclesiae Cibiniensis“ minőségében kezdi meg, nemkülönben egy későbbi zsinatra szóló hivatalos meghívójának [56] hasonlóképen csak ezt a minőségét jegyzi alá. Ez azonban csupán negative bizonyít Alesiusnak többektől állított korábbi megválasztása mellett, ellenben az a körülmény, hogy Alesius közvetlenül Hebler után s Károlyi Boldi Sebestyént, a szatmárvidéki volt superintendenst és a most már nyolczra szaporodott [57] szász káptalanok dékánjait megelőzve ir alá, kétségtelenné teszi, hogy nem pusztán „a fenesi egyház pásztora“ volt, hanem rangra nézve előbb állott Károlyinál is, a kit pedig, noha ekkor ő is csak esperes volt (mi azonban hasonlóképen el van hallgatva); multjánál fogva szintén tisztelettel bocsátottak magok elé az összes dékánok. Abból, hogy a szász papok 1559-iki medgyesi zsinatának leirása [58] a zsinat eseményeinek előadásában mindenütt mult időt használ s abban a részletében, a melyben Hebler és Alesius harczi készségéről beszél, ez utóbbinak püspökké választásáról régmultban emlékszik meg, azt merem következtetni, hogy az még e zsinatot megelőzőleg történhetett, vagyis az 1559. évi április és július közti időben.

Superintendentiáját az izgalmas vitákkal telt évek egyre szükebb körre szorították, a mennyiben az erdélyi magyarság közt mind jobban terjedt a kálvinista hit, mely még a szászoknál is tett hódításokat. [59] Nagy befolyással volt erre a reformátusoknak tarczali 1562-iki zsinatukkal összefüggésben 1563-ban Tordán tartott zsinata, mely a Beza Tódor 1560-ban szerzett magán hitvallását [60] némi kihagyásokkal a maga körében érvényre emelte. A tordai zsinatnak és e hitvallásnak nagy hatása [61] végzetessé vált Alesius püspökségére. A fejedelem ugyanis, ki mint udvari papját 1563-ban még adománynyal tüntette ki, az 1564.

évi január 20-iki segesvári országgyűlés határozata nyomán április 9-ére összehívott nagyenyedi zsinatot felhívta, hogy béke létre nem jötte esetén akként intézkedjenek, hogy úgy a szász egyházaknak s általában a lutheránusoknak, mint a reformátusoknak külön superintendensök legyen, egyszersmind pedig Alesiust a magyar egyházak feletti püspökségről letette. A reformátusok aztán másnap Dávidot választották püspöküknek, a ki ennélfogva Erdélyben az első református püspök volt.[62]

Dávid nem pihent meg a reform útján. Kutató szelleme egyre tovább iparkodott haladni s ha előbb az urvacsorájára nézve pártolt el előbbi véleményétől, nemsokára a szentháromság kérdésében tért át újabb álláspontra. Már 1565-ben összeütközött e miatt a kolozsvári iskolaigazgatóval s csakhamar a legélesebb ellentétbe jutott előbbi fegyvertársával, Melius-szal, a kivel 1566-tól fogva éveken át úgy élőszóval, mint irodalmi téren számtalan ízben vitatkozott. Úgy az irodalmi polemiáknak, mint a nyilvános hitvitáknak[63] nemhogy meggyőzés és egy véleményre jutás lett volna az eredményök, hanem ellenkezőleg az, hogy Dávid folyvást tovább haladva a maga útján, egyre jobban eltávolodott előbbi álláspontjától. Püspöki hivatalát mindazáltal állandóan megtartotta, nem református püspök minőségében ugyan, hanem mint a magyar egyházak püspöke,[64] a mihez annál több joga volt, mivel az erdélyi magyar reformátusoknak aránytalanul nagyobb része az antitrinitarismusba is követte őt. Ám tényleg természetesen nem volt már kálvinista püspök s így a megmaradt reformátusok a János Zsigmond halála, illetőleg Báthory István trónralépte után legsürgősebb dolguknak tekintették, hogy superintendenst válaszszanak egyházok részére. Csekély számuk akadályozta őket abban, hogy újból önállóan szervezkedjenek; egyfelől a tekintélyes szász superintendentia, másfelől a dávidisták nagy tömege közt a szintén kevésszámú és fejetlen magyar lutheránusoknál találták fel azt az érdekközösséget, a melynél fogva a körülményekhez képest velök

szövetkezni a legelőnyösebbnek mutatkozott. Az 1571. évi szeptember 9-én Medgyesen összeült szász zsinat alkalmából a magyar evangélikusokkal közös gyülést tartván, kijelentették, hogy egyedül az úrvacsorája kérdésében térnek el emezektől, de ebben is igyekeznek velök egyetértésre jutni. Felkérték aztán a szász papokat, hogy válaszszanak nekik magyar superintendenst, a mit azonban ezek tapintatosan elháritottak magoktól. Az egyesült magyarok erre Alesius Dénest, a magyar superintendensi tisztet már viselt fenesi lutheránus lelkészt választották meg.[65]

Pár nap mulva a szászok elvesztették püspöküket, Hebler Mátyás szeptember 18-án meghalt. Az üresedésbe jött püspöki állást a következő évben töltötték be. A fejedelem intézkedése folytán[66] május elsejére Medgyesre hivták össze e végre a zsinatot, mely május 6-án Mellembriger Jakab, brassói lelkész hat és Auner János magister, nagyszebeni lelkész kilencz szavazata ellenében, harminczhat szavazattal Ungler Lukács magister, berethalmi lelkészt választotta superintendenssé.[67] Ezen a zsinaton Alesius szerepelt fejedelmi biztosként, a kinek vezetése alatt állapitották meg a fejedelem nevében előterjesztett, de általa fogalmazott s róla „Articuli Dionysiani" néven ismert egyházi szabályzatot.[68] A fejedelem 1572. július 4-én erősité meg állásában az új püspököt, a ki aztán a század utolsó évében 1600-ban végezte be életét s ezzel együtt püspöki hivataloskodását. Superintendentiája ekkor már tizenkét káptalanból állott, az előbbi nyolczhoz ugyanis a lefolyt évek során még a sinki,[69] küküllővári,[70] szászrégeni[71] és bogácsi[72] járult.

Dávid Ferencz unitárius superintendenssége, mely eredetileg azon alapult, hogy a reformátussá lett magyarok 1564-ben püspökükké választották s azután nagy részök újabb hitére is követte, 1576-ban nyert törvényes szentesitést. Az ezévi január elején tartott medgyesi országgyűlés a Dávid hitfelei kérelmére megengedte, hogy ő superintendensök legyen s hogy helyébe alkalom-adtával mást

választhassanak.[73] Ez az alkalom 1579-ben következett el, a mikor Dávid szélsőségeknek talált elveiért elitéltetvén, Déva várába fogságra vitetett, melynek november 15-én szerencséjére hamar véget vetett halála. Blandrata befolyására ez év júliusában a Dávidnál conservativabb Hunyadi Demeter, ki a „Consensus ministrorum unitariae receptae religionis" alapján állott, választatott meg unitárius püspökké s egyszersmind kolozsvári plébánossá. Ám az erdélyi unitárius papoktól cserben hagyott Dávidnak szomorú sorsa megosztotta az unitárius egyházat. Karádi Pál, temesvári lelkész egy keserű hangon irt szemrehányó levélben[74] szakit az erdélyi unitáriusokkal s megalakitva a török uralom alatt álló délmagyarországi vagy alföldi superintendentiát, annak első és egyetlen püspökévé lesz.[75] Hatásköre állitólag a baranyai unitárius egyházközségekre is kiterjedt, s ebben épen nincs lehetetlenség, a mennyiben Baranyamegyéből, mely szintén a török hódoltságba esett, sokkal könnyebb és közelebbi volt a közlekedés Temesvárral, mint Kolozsvárral. Mindamellett Karádi halálával[76] megszünt az egyházkerület külön léte s abból a több mint hatvan eklézsiából, melyeket hozzá tartozónak mondanak,[77] újra Erdélyhez csatlakoztak mindazok, a melyek az unitarismusra bekövetkezett nehéz időkben fenn birták magokat, legalább egyideig tartani.[78]

A különváláskor aránytalanul népesebb kerület volt az erdélyi unitáriusoké,[79] mely a részekre, tudniillik Máramaros- és Szatmármegyékre, Kővár vidékére, s a Szilágyságra is kiterjedt, több esperességet alkotva ott is.[80] Azonban az unitárismus irányában annyira ellenséges Báthory-család fejedelemsége idején folyvást csak veszitett úgy számban, mint erőben. Hiába követtek el mindent egyházok megszilárditására és rendezésére püspökeik, az eklézsiák mondhatni rohamosan fogytak,[81] az egyháztagok mind többen pártoltak el. Pedig ezek a püspökök, legalább ebben a században, kivétel nélkül nagytehetségű és lankadatlan buzgalmú egyének voltak. Dávid utódja, Hunyadi Demeter,

majd az ő 1592. július 8-án bekövetkezett halála után a nagynevű tudós, Enyedi György, ki 1597. november 24-én hunyt el, s végül az ennek helyébe 1597. deczember 14-én lépett Várfalvi Kósa János, a ki az évszázadot csak három nappal élte túl, — szerencsésebb körülmények, kedvezőbb viszonyok között egyházának felvirágoztatására lett volna képes mindenik.

Nagyfontosságú változáson ment keresztül a mozgalmas hetvenes években az ezen évtized elején újra szervezett magyar superintendentia is. 1577. elején ugyanis a lutheránus Alesius elhunyta miatt püspököt kellett választania. Úgy látszik, hogy a lefolyt hat év alatt megszaporodhatott a reformátusok száma, mert most már református lelkészt ültettek az egyesült protestáns superintendentia püspöki székébe. Meglehet egyébiránt, hogy ez alkalommal egyedül a méltányosság és viszonosság követelésének kívántak eleget tenni. Az új püspök a dévai pap, Tordai Sándor András lett, kinek a tordai országgyűlés még ez év októberében arra is felhatalmazást adott, hogy „a másféle valláson való papokat hortando, monendo, docendo“ a maga véleményére vonhassa, míg ellenben Dávidra ismételten kimondotta, hogy a más vallásuak felett semmi hatalmat nem gyakorolhat.[1] Ez arra mutat, hogy amikor Alesius ismételten püspöke volt a magyar lutheránus és velök egyesült református egyházaknak, Dávid régi jogánál fogva még akkor is a maga superintendentiájához tartozóknak tekintette azokat, ha talán nem is valamennyit, de egy részöket. Tordai Sándor Andrásnak két év mulva, 1579-ben történt halálakor a reformátusoknak már feltétlenül többségben kellett lenniök a magyar lutheránusok felett, mivel ettől kezdve állandóan reformátust választottak püspökké, és pedig ennek a századnak hátralevő részében a következőket: 1580-ban Göcsi Máté, marosvásárhelyi lelkészt, ki 1585-ig viselte hivatalát, — 1585-ben Toronyai Máté, gyalui, majd nagyenyedi lelkészt, — s ennek elhunyta évében, 1599-ben Ungvári János, gyulafehérvári lelkészt, ki a következő

század legelső évében, 1601-ben a goroszlói csatatéren vérzett el. Mindezeknek, valamint az utánok következőknek, egészen 1850-ig hatósága alá tartoztak a nagysajói és tekei káptalan lutheránus egyházai,[83] a melyekre nézve állandóan érvényben maradtak az Alesius-alkotta „Statuta et articuli pro ecclesiis hungaricis eisque conjunctis saxonicis" című czikkek.[84] Ugyancsak a ref. püspök alatt állott az a három luth. egyház, melyek felett a fogarasi ref. első pap mintegy esperesi tisztet gyakorolt.[85]

A sokféle erdélyi superintendentia közt meg kell emlékeznünk végül a protestáns hitre tért oláhokéról. A reformáczió hatása ugyanis kiterjedt az Erdélyben lakó görög-keleti oláhokra is, akik közül sokan „a görög professiótól elszakadtak és az istennek igéjét tulajdon nyelvökön hallgatták".[86] Számukra már 1544-ben Nagyszebenben oláhnyelvű káté jelent meg,[87] míg Brassóban 1559-ben épen a Luther kis kátéját nyomatták ki oláh fordításban.[88] Ugyancsak az ők nyelvökön a következő évben szintén Brassóban az evangeliumok is kikerültek sajtó alól.[89] Ezek az oláh protestánsok már a János Zsigmond korában külön superintendentiát alkottak, de annak megalakulása idejéről nincs adatunk. Csak annyit tudunk, hogy az 1566. évi november 30-án tartott szebeni országgyűlés XVII. törvényczikke György nevű „választott" superintendensét említi s elrendeli, hogy a kik az igazságnak engedni nem akarnak (tudniillik az oláhok közül), ővele „a bibliából megvetekedjenek és az igazságot értsék meg, s ha így sem adnak annak helyet, eltávoztassanak, legyen az oláh püspök, pap vagy kaluger".[90] Ugyanezen püspök térítői működése érdekében az 1568. évi január 6.—13. tartott tordai országgyűlés arra kéri a fejedelmet, hogy miután neki „sokan nem engednek, hanem a régi papoknak és azoknak tévelygésinek engedvén, ellene állnak, őt az ő tisztébe elő nem bocsátják, az előbbi végzés szerint az evangeliumnak kegyelmesen engedjen előmenetelt és az ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg".[91] Majd az 1577-iki áprilisban

Tordán tartott országgyűlés az előbbi superintendens elhunyta következtében megrendelé, hogy a protestáns oláhok újra válaszszanak magok közül „igaz értelmen való tudós és igaz személyt".[92] A tordai 1579. évi október 21-iki gyűlés harmadik articulusa szintén kimondja, hogy az oláh papok tetszés szerint választhatnak magoknak püspököt s a fejedelem aztán megerősíti, a kit ők magok közül választottak, de bizonyos conditiók mellett.[93] Az ennek következtében oláh protestáns püspökké lett Tordasi Mihály többek társaságában már 1582-ben kiadta Szászvároson a Mózes első két könyvének oláh fordítását, munkába vevén egyúttal a többi hármat is.[94] Utoljára az 1588. deczemberben Medgyesen tartott, több tekintetben nevezetes országgyűlés XII. czikke foglalkozik az oláh superintendentiával, megerősítvén az oláh papokra és püspökökre vonatkozó addigi articulusokat,[95] míg a századvégi katholikus reactio korában az minden valószinűség szerint elenyészett, mert Naprágyi Demeter, katholikus püspöknek Erdély újjászervezését illetőleg 1602-ben készített tervezete általában úgy emlékszik meg az oláhokról, mint schismatikusokról, pedig ha még létezett volna a közülök való protestánsok külön egyházi testülete és szervezete, mint fontos dolgot, bizonyára nem hagyja említetlenül.[96]

IV.

A tiszántúli református superintendentia, mely oly szoros összeköttetésben állott az erdélyi hitrokonokkal, hasonló benső viszonyt tartott fenn az egri püspökség területén alakult felsőmagyarországi református egyházmegyékkel, és ha amazok társaságában a lutheránusok ellen folytatott nagy harczot, ezekkel együtt a szentháromság tanát védelmezte ernyedetlen kitartással. Az 1567-iki február 24.—26. tartott korszakalkotó debreczeni zsinat végzéseinek aláírtak a tiszáninneni egyházmegyék is, a melyekből az unitáriusokkal folytatott hitvitákon szintén többen szoktak

jelen lenni. Hogy pedig viszont a tiszántúliak nagyobb mértékben nem vettek tényleges részt a tiszáninneniek vállási mozgalmaiban, annak oka kizárólag az volt, hogy a Habsburg-uralom alatt álló országrészben a János Zsigmond alattvalói nem nagyon szabadon járhattak-kelhettek. És tisztán ez a körülmény, az országnak különböző uralom alatti részekre tagoltsága okozta azt is, hogy a tiszáninneni kerület olyanná alakult, mint a milyen, s nem foglalja magában a beregi egyházmegyét, melyet pedig mind fekvése, mind Beregmegyének az egri katholikus püspökséghez csatoltsága hozzáutalt. Ámde mivel Beregmegye a tiszántúli superintendentia megalakulása idejében már csak annálfogva is a János Zsigmondé volt, hogy Petrovics Péter minden vagyonát s így a tulajdonát képező Munkács várát és uradalmát is fejedelme családjának hagyományozta, a beregi egyházmegyének a szintén az egri püspökséghez tartozott Máramarossal és Szabolcsmegye egy részével együtt akarva-nemakarva a tiszántúli kerülethez kellett csatlakoznia, illetőleg tartoznia. Ez a helyzete, miután az 1567-ik évben Schwendi Lázár, kassai főhadparancsnok a Miksa király részére elfoglalta, megváltozott s az egyházmegye ezentúl nem is tartotta magát a tiszántúli superintendentia kebelébe tartozónak, hanem független senioratusként viselte magát, esperesének épen olyan jogokat követelve, mint a milyenekkel a többi tiszáninneni egyházmegyék esperesei birtak, kik nem egyszer superintendens czímmel fordulnak elő, s nem is ok nélkül, minthogy nálok a superintendensi és esperesi hatáskör körülbelül csaknem egybefolyt. A tiszántúli superintendentia viszont az egyszer létrejött összeköttetést állandónak tekintette s ahhoz képest igyekezett eljárni is. Ebből aztán kellemetlenségek, viszálkodások keletkeztek. Midőn p. o. Gönczi Kovács György püspök 1593-ban Csengerbe zsinatot hívott össze s a megjelenésre a beregieket hivatalvesztés terhe alatt kötelezte, az esperes, Gyarmati Miklós ugyancsak hivataluk vesztésével fenyegette meg a megyebeli lelkészeket és tanítókat arra az esetre, ha el mernek

oda menni. És e büntetést Kereszturi Máté, kölcsei tanító, ki a tilalom ellenére részt vett a csengeri zsinaton, nem is kerülte ki.[97]

Ama tizenhét egyházmegye közűl, melyeknek képviselői az 1567-iki debreczeni zsinaton a helvét hitvallásnak aláírtak, tizennégy (beregi, máramarosi, ugocsai, szatmári, nagybányai, középszolnoki, szilágyi, érmelléki, nagyváradi, debreczeni, nyíri, nagykúnsági, körösmarosközi és berekböszörményi) tartozott a tiszántúli kerülethez, három (abaujvári, borsodi és zempléni) pedig a tiszáninnenihez. Ez utóbbiból tehát egy, az ungvári nem vett részt a zsinaton s nem irta alá ekkor a helvét hitvallást se. Ennek egyszerűen az az oka, hogy Egri Lukács volt az esperese, a kinek valószinűleg nemcsak személye, hanem tana is pártolásban részesült az egyházmegyétől, mely ennélfogva ebben az időben nem állhatott a helvét hitvallás befogadóinak sorába. De miután Egri Lukács jászói fogságában 1574-ben[98] kiszenvedett, egyházmegyéje helyreállította előbbi viszonyát a többi tiszáninneni egyházmegyéhez, minek nyilvánvaló bizonysága, hogy az 1591. évi nagykárolyi zsinatnak a Gergely-féle naptár elleni tiltakozásában a Tiszán innenről mind a négy egyházmegye részt vett,[99] úgyszintén hogy az 1593-iki bodrogkereszturi zsinatból kibocsátott körlevelet a zempléni és abauji esperes társaságában az ungvári esperes, Kállai Albert is aláírta.[100] Innen ellenben hiányzott a borsodi esperes, bizonyosan azért, mert a török nem igen volt hajlandó elnézni, hogy a neki behódolt vidékekről bárminő rendű és rangú lakosok rendszeres közlekedésben álljanak a többi országrészszel. Ez a körülmény indithatta később a borsodi egyházmegyét az egyházi életet szabályozó külön czikkelyeinek megalkotására, noha már azelőtt életbeléptek az egyetemesebb érvényű felsőmagyarországi czikkek.[101]

Hogy ez a négy egyházmegye kezdettől fogva összeköttetésben állott egymással, az nem valami különleges egyezségből folyt, hanem pusztán abból az egyszerű tényből,

hogy eredetileg mindnyájan az egri püspöki megyének képezték alkatrészeit. Ez az oka másfelől annak is, hogy a borsodi egyházmegyéhez az egri püspökségnek 1596-ban kezdődő tartós üresedésben volta előtt semmiesetre sem tartoztak hozzá Gömör- és Kishontmegyék, melyek az esztergomi érsekség területén feküdtek. Hasonló okból Tornamegye sem képezte ekkor az abaujvári egyházmegyének alkotó részét. Bizonyítja ezt az a körülmény, hogy ezek a református egyházmegyék, melyeknek egyike később állandóan borsod-gömör-kishonti, másika abaujvár-tornai néven fordul elő, a XVI. században mindig csak borsodinak, illetőleg (aba)ujvárinak volt említve. Másrészről meg tudva van, hogy e század végén a gömörvidéki reformátusok az ottlakó lutheránusokkal még közös testületet képeztek, minélfogva nem tartozhattak egyidejűleg egy másik egyházi hatósághoz is.[102]

Azt pedig, hogy jóllehet ezek az egyházmegyék Debreczenben 1567-ben aláírtak az úgynevezett nagyobb czikkeknek, melyek a püspöki hivatalról, mint az esperesi felett állióról emlékeznek meg, ennek ellenére mégsem választottak magoknak püspököt, szintén csak az okozta, hogy alá voltak rendelve az egri püspökségnek, mely ezután is még évtizedekig fennállott, — nem pedig a püspöki igazgatással szemben netalán elfoglalt elvi álláspontjok, melyet csupán később, helyzetök megszokása és megkedvelése fejtett ki, az esperesek hatalmi féltékenysége pedig bizonyosan táplált bennök. A katholikus püspök hatalma folyvást kiterjedt rájok, nemkülönben a katholicismussal szövetkezett osztrák uralom is, mely míg a lutherismust jó ideig nemcsak eltűrte, hanem pártolta is, addig a sacramentariusokkal, vagy kálvinistákkal mindenkor és mindenütt erélyesebben bánt el, s kétségen kivül megakadályozta volna nagyobbszabású szervezkedésöket, mire még a lutheránusokat sem hatalmazta fel. Huszár Gál (1560) és Szegedi Gergely (1569) esete s különösen Verancsicsnak a Szegedi ügyében vikáriusához intézett levele[103] minden sorában tel-

jesen igazolja, hogy az egri püspök a legfőbb fegyelmi hatóságnak tekintette magát még az „eretnek“ lelkészekkel szemben is.

Másként állt a dolog — mint említők — a szintén az egri püspökséghez tartozó, de erdélyi uralom alatt állott Bereggel, Máramarossal és Szabolcscsal. Ezek a többi tiszántúli megyék társaságában egyházilag ekkor már egy testületté voltak alakulva, melynek első feje Melius Péter volt, e korszak vallásos mozgalmainak református részről a legkiválóbb bajnoka, a kinek 1572. deczember 15-én történt halála után a következő évben Károlyi Péter, nagyváradi pap állott a nagy kiterjedésű superintendentia élére. Majd az ő elhunytát (1576. április 10.) követő 1577. évi február 6-án kerülete Gönczi Kovács György, debreczeni lelkészt választotta utódjává, ki több nevezetes intézkedést tett az egyházi élet fejlesztésére és rendezésére s a kinek 1595-ig tartó működése idejében kezdődik az egyházkerület legelső jegyzőkönyve. Helyét még halála évében Bánffyhunyadi Mogyoró Benedek, szilágycsehi lelkész foglalta el, ki 1599. végéig vagy 1600. elejéig folytatta püspöki hivatalát, melyet valamikor ez utóbbi év folyamán Monai János, ecsedi lelkészszel töltöttek be. Megjegyzést érdemel e korszakról, hogy az egyházkerület akár partialis, akár generalis zsinatait kizárólag a szorosan Erdélyhez tartozó részeken tartotta s intézkedései a nagykunsági és körös-marosközi egyházmegyékről végképen nem emlékeznek meg. A török uralom pusztításai fejtik meg ezt, melyeknek ez a két egyházmegye folyvást ki levén téve, ügyeiket nem közölhették a más területén működő fő hatóságukkal, nehogy az ellenséggel való czimborálás gyanujába essenek. Ám egyházaik pusztulása mégis olyan nagymérvű volt, hogy a két egyházmegye 1598-ban egygyé olvadt „alföldi“ név alatt[104] s különleges helyzetére való tekintettel később bizonyos fokú önálló hatáskört nyert ügyei intézésére.[105]

Az esztergomi érsekség területén szintén találtak alkalmat a protestánsok arra, hogy a magok superintendensével

kezdjék magokat igazgattatni. A Csallóköz és Mátyusfölde tájain lakó lutheránus főuraknak, előbb különösen a Balassáknak, később gróf Salm Gyulának a pártfogása alatt álló s körükben működő Bornemisza Péter volt ennek a hivatalnak első betöltője. Hogy mikor foglalta azt el, csakis hozzávetőleg s következtetés útján tudjuk meghatározni.[106] A katholikus főpapok általában annyira ragaszkodtak az összes papság feletti jogokhoz, hogy mint mindenfelé az egész országban, úgy leginkább a Habsburg-uralom alatt levő országrészben csupán ott és akkor lehetett protestáns superintendens beállítására gondolni, a hol és a mikor a püspöki állás üresedésbe jött s esetleg hosszabb ideig nem lett betöltve. Ezt az alkalmat felhasználni is ebben az országrészben csak egyes hatalmas főurak oltalma alatt s mintegy védnöksége mellett merhették az önállóságra vágyakozó protestáns papok, kiknek a magasabb szempontokat nem is tekintve, már csak azért is érdekökben állott sajátmagok közül kikerült püspök alá jutni, hogy lehetőleg megmeneküljenek a pápás püspököknek a fegyelmi hatóságától. Az Oláh Miklós esztergomi érseksége alatt ennélfogva természetesen szó se lehetett protestáns püspökről ezen a vidéken, mely az ő hatósága alá eső területnek képezte egy részét. Ezért aztán vagy az ennek 1568. évi január 14-én bekövetkezett halálától utódjának, Verancsics Antalnak 1569. novemberében történt kineveztetéséig lefolyt szinte kétévi időköz alatt, vagy az ez utóbbi halálát (1573. június 15.) követő hosszú interregnum kezdő évében kereshetjük a Bornemisza superintendensségének kezdetét, mert 1574. április 24-én már ebben a minőségében ad a soproni új papnak, Beythe Istvánnak felavatásáról és képzettségéről Sopron város tanácsának a részére bizonyítványt.[107] E két időpont közül viszont egyedül az utóbbi jöhet számításba annálfogva, mivel Verancsicsnak Bornemiszához 1571. decz. 18-án írt leveléből[108] kitűnik, hogy még akkor ez utóbbi nem viselt püspökséget. Mint bitorlónak ugyanis nem tett volna neki amaz semmi szivességet s nem mutatott volna

iránta olyan engedékenységet, a milyennek levelében tanuságát adja, a Bornemisza által tőle kért s meg is adott „beneficium“ pedig semmiesetre se lehetett valamely püspöki jog átengedése, hanem talán a galgóczi plébánia.[109] Így tehát bizonyosan a Verancsics halála után, 1573-ban gróf Salm Gyula tette vagy tétette puspökké új udvari papját,[110] Bornemiszát, kinek hatásköre alá a Pozsony-Nyitra- és Barsmegye területén levő magyar egyházak tartoztak.[111] Az imént említett, Sopronba szóló levélből ugyan olyan formát lehetne kimagyarázni, mintha hatásköre a győri püspökség protestáns egyházaira, legalább egy részökre szintén kiterjedt volna, de hihetőleg inkább csak kivételes eset volt az egész, s valószinű, hogy a soproni lutheránus tanácstagok az újon kinálkozó alkalmat felhasználva kívánták, hogy Beythe a vidékökön hódító kálvinista irányra[112] való tekintettel a közelben működő lutheránus elvű püspöktől[113] bizonyitványt hozzon.

A Bornemisza fáradozásainak kétségen kívül nagy része lehetett abban, hogy az esztergomi érseki megyében a katholikus plébániák száma annyira megapadt, hogy míg a XVI. század közepén még megközelitette a kilenczszázat, addig a XVII. század elején már csak száz körül volt.[114] Neki és az ő 1585-ben történt halála után helyébe lépett Sibolti Demeternek sok és nehéz küzdelmet kellett kiállaniok superintendensi teendőik végzése közben. A katholikus főpapság, melyet Rudolf király annyira pártfogásába vett, sehogy sem akarta engedni, hogy különösen papszentelési jogába más is beleavatkozzék, s mindent felhasznált arra, hogy a nem általok felszentelt, önként érthetőleg protestáns lelkészek ne folytathassák hivatalukat.[115] Ezek a zaklatások csakhamar általában a protestánsok üldözéseivé fajultak el. Elbeszélésök nem tartozik ide s csupán azt az egy eredményöket kell megemlítenünk, hogy a Sibolti halála (1589. február 17.) után a csallóköz-mátyusföldi kerület superintendens nélkül maradt, sőt előbbi szerkezetében végleg fel is oszlott, mert midőn a következő század elején a

bécsi béke folytán keletkezett vallásügyi törvények új életre ébresztették, különváltan alakították meg a reformátusok és a lutheránusok.

Minthogy pedig ez utóbbiak annak érdekében, hogy ne csupán a zsolnai zsinaton engedélyezett püspökhelyettesök, hanem rendes superintendensök legyen, arra hivatkoztak, hogy nekik már a bécsi békekötést megelőzőleg külön superintendenseik voltak, nem állhat meg Bornemisza egyik életírójának [116] az a nézete, hogy ő „superintendens vagy senior" lett volna, azaz superintendensi címe csak olyan hivatalt jelzett, mint Németországon. Hogy neki valóban az esperesi vagyis seniori állásnak fölébe helyezett hatásköre volt, bizonyítja az a körülmény is, hogy kerületéből nehány esperességről biztos tudomásunk van. [117] Sőt e kétségtelen bizonyítékok hiányában is volna püspökségére némi következtetés onnan vonható, hogy a Duna túlsó partján a Nádasdyak és Batthyányak pártfogása alatt s bizonyosan kezdeményezésére is a győri katholikus püspökség területén hasonlóképen esperesek felett álló protestáns superintendens választatott, nemsokára a Bornemisza hivatalba lépte után. Szegedi Máté, a Nádasdy-tulajdont képező Sárvár lelkésze volt az első protestáns püspök ezen a vidéken, a kinek megválasztatását mindenesetre abban az időtájban kell keresnünk, a mikor a Draskovich György 1578-ban való kineveztetése előtt a Liszti János 1577-ben történt halálától fogva üresedésben volt a győri püspöki szék. [118] E szerint tehát a már ekkor 22—23 éves Nádasdy Ferencz a legelső kínálkozó alkalmat felhasználta arra, hogy uradalma papjait felszabaditsa a katholikus püspök gyámkodása alól. Szegedi hatásköre általában a győri püspökségnek osztrák uralom alatti részében levő protestáns egyházakra terjedt ki, melyek főleg Vas- és Sopronmegyében voltak nagy számmal.

Az ő idejében még nem tört ki viszály a kerületben levő lutheránus és református lelkészek közt, a mennyiben ez utóbbiak „meg sem mertek moczczanni", [119] habár már

1567-ben meglehetős számmal voltak épen Vas- és Sopronmegyékben.[120] Az ennélfogva, legalább hivatalosan lutheránusnak mondható superintendentia nem sokáig maradt ebben a békeséges állapotban. Némelyeknek az a törekvése, hogy a „formula concordiae"-t mindenkire ráerőszakolják, visszahatást keltett egyfelől az ágostai hitvalláshoz szorosan ragaszkodó lelkészeknél, másfelől a helvét reformáczió tanait követőknél, és pedig mindjárt a Szegedi közvetlen utódja idejében. Szegedi ugyanis 1585. júliusában elhunyván, helyébe ugyanabban a hónapban Beythe István, ekkor németujvári (Batthyány-birtok) lelkész lépett. Ez maga is református elvű levén már ez időtájban, felette sok támadásnak volt kitéve az ellenkező véleményűek részéről, kik főleg a csepregi collegium (1891. jún. 2—3.) után mindent elkövettek ellene. Beythe aztán 1595-ben lemondott a püspökségről, de azért a reformátusoknak továbbra is feje maradt, míg a lutheránusokat végleg magokra hagyta, teljességgel nem kívánva őket, mint tőle elütő gondolkozásúakat hatalma alatt tartani. Amazok erre négy esperes[121] vezetése mellett önállóan szervezkedtek, a „formula concordiae" magyar fordításával,[122] agendájokkal[123] és törvénykönyvökkel[124] 1598-ra teljesen megalkotván a Sopron-, Vas- és hozzájok csatlakozott Zalamegye területén s szomszédságukban[125] összesen mintegy 60—80 egyházból álló[126] külön evangélikus egyházkerületet, mely azonban superintendenst mégis csak a Beythe halála (1612.) után választott magának,[127] épen úgy, mint a református egyházkerület.

Beszélnünk kell végül egy olyan egyházi testületről, melynek szervezete és hatásköre egészen sajátságos volt, a mennyiben a superintendentiákétól épenúgy elütött, mint az egyes superintendentiák alá rendelt esperességekétől. Ez az esztergomi érsekséghez tartozó Gömör- és Kishontmegyék területén az úgynevezett murányi czikkek[128] alapján szervezkedett s egymással szövetségbe lépett két egyházmegye volt, a mely szövetségnek azonban a maga külön-

leges szervezetében való élete adataink szerint mindössze tíz évig tartott. Az állítólag 1564-ben vagy 1565-ben [129] Nyderlaissi Masko Menyhért, murányi várparancsnok által a várba egybehívott lutheránus zsinat, melyen a murányi esperesség lelkészei vettek részt, a várban elhelyezett katonák papjának, Friedt Cypriánnak az elnöklete alatt egy egyházi rendszabályzatot készített, melyet ettőlfogva ez egyházmegye évtizedekig érvényben tartott s Herberstein Gyula várparancsnok később [130] újra megerősített. A murányi czikkeknek 1590-ben alávetette magát a csetneki egyházmegye is, a nélkül, hogy az ebben tekintélyes számmal levő református papok kifogást tettek volna ellene. [131] A két esperesség ezáltal olyanforma viszonyba lépett egymással, mint a tiszáninneni református egyházkerület esperességei, azonban míg ezeknek az esperesei a lelkészavatásnak legtöbbnyire püspöki jogát is gyakorolták, a murányi czikkek alapján álló két egyházmegye esperesét, bár szintén egyiránt használta úgy a superintendens, mint a senior czímet, ezzel a joggal a murányi czikkek nem ruházták fel. Ennek okát abban kereshetjük, hogy az osztrák uralom közvetlen hatósága, a várparancsnok védnöksége alatt állottak, ki a katholikus püspökök ebbeli jogát még lutheránus hite mellett is vagy nem akarta, vagy nem merte csorbítani. Ugyancsak a várparancsnok befolyásának lehet tulajdonítni, hogy úgy előbb a murányi egyházmegye esperese, mint később a szövetségre lépett két egyházmegyének superintendens-seniora rendesen a murányi vár papja volt. [132] A szövetséges egyházmegyék 1594-ben azt a tévesztett lépést tették, hogy a Murány várában tartott újabb szervezkedő zsinatukon kötelezőleg bevették a szigorú lutheránus pentapolitana confessiót, a mivel a reformátusok részéről természetesen fölkeltették az ellenhatást s megnyitották nekik a szakadásra vezető utat. A két egyházmegye 1596-ban háromra szaporodott oly módon, hogy a kishonti egyházak, melyek eddig a murányi tractusnak tették kiegészítő részét, attól elválva, külön esperességgé

alakultak. Ám ugyanekkor bizonyára ki is vonták magokat a murányi czikkek érvénye alól s így azután is csak két egyházmegye (a csetneki s a megkisebbedett murányi) volt tagja a szövetségnek. Talán a csetneki esperességet is odahagyták a reformátusok, mert a két egyházmegye a teljes egyesülésnek kezdte szükségét érezni. Ez be is következett 1600. április 26-án, a mikor Jolsván a kettőből a gömöri luth. esperesség alakult. Ennek folytán ismét egyetlen egyházmegye állott a murányi czikkek mellett s így a rövid ideig egyházkerületszerű testület újra szűkebb határok közé vonult vissza. Hogy nem volt valóságos superintendentia, csalhatatlanul bizonyítja Thurzó György nádornak 1610. július 10-én Kassán kelt diplomája, melylyel a gömöri esperesség kérésére megengedi, hogy a gömörmegyei lutheránusok superintendenst választszanak magoknak.[133] Mert teljességgel nincs benne semmi czélzás rá, hogy régi jogukat élesztené fel, sőt ellenkezőleg arra hivatkozik az engedély indokolásául, hogy „more *alias* in regno, hoc observari solito" választhatnak.[134]

V.

A XVI. századbeli protestáns superintendentiák kormányzó és törvényhozó hatósága a közzsinat (synodus generalis) volt, melynek minden évben össze kellett legalább egyszer gyűlnie. Már Károlyi Boldi Sebestyén is azt írja 1555-ben, hogy azt a határozatot hozták, miszerint évenként meghatározott időben rendesen zsinatot tartsanak.[135] Az erdélyi szász lutheránus egyházkerület kezdettől fogva tartott évenként egy-két, sőt ha a körülmények úgy kívánták, több zsinatot is. A baranyai református egyházkerület herczegszőlősi kánonai 1576-ban határozottan kimondták, hogy „minden esztendőben kétszer ... tegyenek közönséges zsinatot".[136] A sopron-vasvármegyei közös protestáns superintendentia által 1587-ben készített csepregi czikkek szerint „évenként legalább kétszer zsinatot kell

tartani,“ [137] míg a különvált lutheránusoknak a herczegszőlősi kánonokból 1598-ban átalakított törvénykönyve épenúgy, mint az alapul vett kánonoskönyv, megelégszik azzal, hogy évenként állandóan két zsinat legyen. [138] A tiszántúli református egyházkerületnek a század utolsó tizedeiből fenmaradt jegyzőkönyve azt mutatja, hogy itt évenként csak egyszer szoktak zsinatot tartani, csupán egy alkalommal gyültek össze a már megtartott zsinat után másodszor is, de ezt a megürült püspöki állás betöltése tette szükségessé. [139] Ez az „Articuli minores“ XI. czikkének rendelkezése szerint történt, mely azt mondja ki, hogy „közzsinat minden évben egyszer, vagy sürgős szükségben kétszer tartassék.“ [140] A felsőmagyarországi czikkek szintén nem követelnek ez irányban többet, mint hogy „a zsinatot minden évben össze kell hívni;“ [141] tehát a tiszáninneni egyházkerület is megelégedett általában egy gyűléssel évente.

A zsinatot Erdélyben kizárólag papok alkották, [142] sőt abból, hogy az 1572. évben megejtett szász lutheránus püspökválasztáskor mindössze ötvenegy szavazatot adtak be, [143] valami olyanfélét lehetne következtetni, hogy még a lelkészek se birtak mindnyájan szavazati joggal. Azt ugyanis nem lehet hinni, hogy csak ennyi vagy valamivel több anyaegyházok lett volna s az is alig hihető, hogy az ügy iránti érdeklődés csupán ennyi egyház papját vonzotta volna a zsinatra. Ámbár meglehet, hogy a többiek, ha jelen is voltak, visszatartották magokat a szavazástól. Már az Erdélyen kívüli protestánsoknál az összes lelkészek mellett a tanítók is jelen voltak a közzsinatokon, legalább így rendelték el a herczegszőlősi, csepregi és felsőmagyarországi czikkek. Tiszántúl hasonlóan ez volt szokásban, a mint igazolja például a beregi egyházmegyének az egyházkerülettel folytatott viszályából az az eset, mikor a püspök hivatalvesztés terhe mellett hivta zsinatra a papokat és tanítókat, s a beregi esperes ugyanazzal a büntetéssel fenyegette meg azokat, a kik a püspöknek engedelmeskednek, a mit aztán meg is kapott épen egy tanító. A tanítók

azonban mindenütt a lelkészektől megkülönböztetve említtetnek a zsinat tagjaiul s minden valószinűség szerint nem is birtak azzal a hatáskörrel, mint főnökeik, püspökválasztáskor például épen nem lehetett szavazati joguk.[144] A zsinatokon mint hallgatók, világiak is lehettek jelen, de azoknak tárgyalásaiban tényleges részt bizonyára nem vehettek, szavazati joguk pedig épen nem volt,[145] s csakis közvetve gyakorolhattak befolyást a végzésekre. Hanem aztán ebbeli hatalmokat kétségenkivül teljes mértékben ki is aknázták azok a tekintélyes főurak, a kiknek a pártfogásuk mellett, vagy épen birtokukon tartatott egyik vagy másik zsinat.

A zsinatra való megjelenés általában véve kötelező volt a tagokra nézve. A herczegszőlősi kánonok ebben a tekintetben a legszigorúbb álláspontra helyezkednek, midőn kimondják, hogy „valaki penig az közönséges gyűlést elmulatnája és reá nem menne, ha magát tisztességes és elég okkal meg nem mentheti, azt közakaratból tisztétől megfosztjuk.“[146] Csaknem tökéletesen ugyanezekkel a szavakkal fejezi ki magát a dunántúli lutheránusok törvénykönyve,[147] mely eltávozott ezzel attól az enyhébb állásponttól, amelyet tizenegy évvel azelőtt a csepregi czikkek foglaltak el, midőn az első izben távollevőket három forintra büntetik s ismétlés esetére tartják fenn a hivatalvesztés büntetését.[148] Ez utóbbit egészen mellőzte a két tiszamelléki református egyházkerület, a tiszántúliban érvényes „kisebb czikkek“ ugyanis a tiszáninneniben alkotott „felsőmagyarországi czikkekkel“ összhangzólag a zsinatról ok nélkül elmaradó lelkészeket három-három forintnyi birsággal sujtják, minélfogva a beregieket hivatalvesztéssel fenyegető püspök a daczoskodó egyházmegyével szemben csak különleges eljárást gyakorolt, a mit bizonyosan nem a maga fejétől tett, hanem erre az alkalomra hozott előleges zsinati határozat alapján.

A zsinatot a püspök hívta össze, a mint azt általában mutatják az erre vonatkozólag fenmaradt adatok. Nem

változtat a kútfőkből elvonható ezen teljesen okszerű és természetes eredményen az sem, hogy az 1572. évi püspökválasztó szász zsinatot a generális dékán hívta egybe, [149] mert hiszen ekkor nem levén püspök, az összehívás joga a rangban következő papot illette. Ellenben mindenesetre megfejtést igényel az a körülmény, hogy még a Hebler életében, 1569. április 15-én János Zsigmond a generális dékánt hívta fel zsinat összehívására. [150] Valami különös ok nélkül bizonyosan nem történt.

Erdélyben tehát a fejedelemnek, s miként más adatok bizonyítják, az országgyűlésnek is hatalmában állott rendelkezni a felől, hogy szükség esetében zsinat tartassék. Az államhatalomnak az egyházzal való ezen szoros összeköttetése adja meg a kulcsát egyebek közt annak is, hogy úgy az 1564. évi református, mint az 1572. évi lutheránus püspökválasztás alkalmából egybegyűlt zsinat a fejedelemtől patronusi jogánál fogva kiküldött biztos jelenlétében folyt le, amazon Blandrata, az utóbbin Alesius szerepelvén ebben a minőségben. Ugyancsak ebből következett az is, hogy a trinitáriusok és dávidisták között rendezett hitviták legfontosabbjain a vezetés szerepét a fejedelem vagy megbizottja tartotta kezében, a mi sokkal czélszerűbb is lehetett, mint ha a vitatkozó felek egyike vagy másika elnököl vala. Máskülönben mindig a püspök elnöklete alatt folytak a zsinati tanácskozások.

A zsinat önként érthetőleg nagyobb- vagy kisebbszerű istentisztelettel kezdődött, néha prédikácziót is tartott valamelyik, a dolog természeténél fogva előre kiszemelt és megbízott lelkész, [151] míg máskor az „Articuli Dionysiani“ első pontja [152] értelmében megelégedtek a „Veni sancte spiritus“ eléneklésével. [153] A hitvitákat szintén istentisztelettel, de csak imádsággal kezdték, melyet mindkét fél részéről a legtekintélyesebb lelkész mondott. [154]

A zsinati tanácskozások szinhelye tekintetében kétféle szokás honosult meg. Erre nézve ugyan csak egyetlen superintendentiából maradt adat, de föltehető, hogy nem

épen mindenhol létezett teljesen egyöntetű s mindenkorra szóló megállapodás ez iránt s az a két különböző eljárás, mely az erdélyi szász lutheránusoknál előfordult, talán másutt is megvolt. Ezeknél ugyanis az „Articuli Dionysiani" első pontja úgy rendelkezett, hogy templomban gyűljön össze a zsinat s tényleg az 1572-iki medgyesi zsinat alkalmával Alesius, mint fejedelmi biztos addig meg nem jelent a tanácskozáson, míg a tagok a papilakról át nem mentek a templomba.[155] Mindamellett az 1590. évi nagyszebeni zsinatot mégis csak a papilakon tartották,[156] a mely eset bizonyára nem állott egyedül.

A zsinat munkásságának körébe mindaz oda tartozott, a mi akár egyetemes érdekű ügyét képezte az egész egyházkerületnek, akár olyan magánügy volt, melyet a köznek szempontjából kellett vagy lehetett elbírálni. Joga volt e szerint hitvallást alkotni s hitelvi kérdésekben dönteni, az egyházak külső kormányzására, valamint a szentségek kiszolgáltatására és a szertartások miként való végzésére szabályokat készítni s azok megtartására felügyelni, egyházi tisztségeket szervezni s hatáskörüket, nemkülönben betöltésök módját és kellékeit meghatározni, ezzel kapcsolatban a lelkészavatás felől rendezkedni, az egyház hivatalnokainak és köztagjainak tanát, működését és magánéletét, nemkülönben a fizetések kiszolgáltatását az egyházlátogatás intézménye által közvetve ellenőrizni s az ez irányban felmerülhető panaszokat legfelsőbb fokon elintézni, közelebbről úgy a belhivatalnokok közti viszályokat, mint a viszálykodó házastársak ügyét elbírálni s ezzel kapcsolatban a házasságkötés módját és feltételeit szabályozni, úgyszintén fegyelmi ügyekben végérvényesen dönteni, végül az oktatásügyet teljes önállósággal intézni s püspököt választani.

Hogy milyen tárgyakkal foglalkoztak s miként folyhattak le a XVI. századbeli közzsinatok, annak egy érdekes példája maradt fenn az 1585-iki berethalmi zsinat tárgysorozatában, melyet valamelyik tag a történtek nyomán

utólag állított volt össze.[157] A zsinat három és fél napig tartott, délelőtti és délutáni gyűlésezéssel összesen hét ülést töltve be. Az első nap délelőttjén a templomi prédikáczió után Schesaeus Keresztély tartott előadást „a mennyei tudománynak Erdélyben való elterjedéséről", melyet azután a keresztyénszigeti lelkész (Miklós nevű) röviden összegezett. A délutáni ülésen először a nagyszebeni küldöttektől előterjesztett ötrendbeli ügyet hallgatta meg a zsinat, ezek végeztével Leo Lukács két vádat emelt Kinder János ellen, a melyek szerint egyfelől a káptalanbeli lelkészeket farkasoknak nevezte, másfelől pedig simoniát követett el. A második napon délelőtt a szebeniek ügyei közül kettőben határoztak, még pedig úgy, hogy dézmájok dolgában feltételesen támogatást igértek nekik, mig a házasulandókra vonatkozó egyházi eljárás szelidítését illetőleg megbizták a püspököt, hogy a szebeni seniorokkal[158] intézkedjék. Ugyancsak délelőtt még előadta a brassói első pap egyik odavaló prédikátor ellen engedetlenségét és az ubiquitas hamis tanának hirdetését illető vádjait. Az ügy tárgyalását másnapra halasztották. E nap délutánján a superintendens felhívta az egyes espereseket, hogy számoljanak be egyházaik kormányzásáról. Azután kimondták, hogy a tanulóknak kirekesztés terhe alatt nem szabad a haeretikusok iskoláiba járni, a mely lelkész pedig fiát vagy rokonát oda járatja, tiz forint birságot fizet. Ugyanekkor az emlitett Kinder János bocsánatot kért és nyert hibáiért; végül Luthernek, Melanchthonnak, Bugenhagennek és Brenznek egy-egy levelét olvasták fel. A harmadik nap délelőtti ülésén egy-egy dogmatikus érdekű tételt fejtegetett két tag, a délutánin pedig egy válópernek a házasságot érvényben tartó eredménynyel való letárgyalása után a brassói prédikátor terjesztette elő védelmét, de érveit a zsinat megczáfolván, kénytelen volt az elébe adott négy pontot aláírni. Majd a szebeni pap a megigazulás tanát fejtette ki, mig egy másik a praedestinatióról, végül meg egy harmadik az urvacsorájáról értekezett. A negyedik napi hetedik, azaz utolsó ülésen a plé-

bánosok és prédikátoraik közti viszony rendezését illetőleg hoztak nehány határozatot s egy pár lényegtelen ügyet intéztek el, utoljára pedig egy lelkésznek a lelkészi hivatal méltóságáról tartott oratiója után a superintendens bezárta a zsinatot.

A közzsinatnak végrehajtó közege és állandó képviselője, mintegy helyettese a superintendens volt, aki azonban a zsinatnak csak elnöki tisztét vitte, de felette nem állott, sőt ellenkezőleg a zsinat az ő időközben tett intézkedéseit nemcsak felülvizsgálhatta, hanem meg is változtathatta. [159] Zsinat együtt nem létekor sem volt egészen szabadjára hagyva, a mennyiben például a tiszántuli egyházkerület azt is megszabta, hogy „a superintendens mindent a seniorok beleegyezésével tegyen s magán tetszéséből ne próbáljon semmit". [160] Ugyanebben a szellemben mondták ki a herczegszőlősi kánonok, hogy „a fő püspök semmit az önön fejétől ne cselekedjék, hanem ha valamit akar kezdeni, a senioroknak és akik többen arravalók lesznek, hirré tegye, és azoknak egyenlő tanácsukból és akaratjokból legyen, ha mit akar cselekedni". [161] A dunántúli evangelikus kerület ezt a czikket némileg átdolgozott alakban fogadta el, mely elismeri, hogy „a superintendensnek tiszte legfőbb az eklézsiában," s csupán a seniorokat tartja általa megkérdezendőknek, nem pedig más „arravalókat" is. [162]

Az erdélyi unitáriusok épenúgy, mint a baranyai reformátusok nem elégedtek meg az esperesek tanácsával, sőt 1579-ben rendszeres consistoriumot szerveztek, [163] mely ugyanazt a hatáskört foglalta el a püspök mellett, mint máshol az esperesi kar, a mely különben bizonyára összes tagjaival benne volt. Ennek a consistoriumnak előbb huszonnégy tagja volt, de már 1580-ban tizenkettőre szállitották számukat, [164] melybe azonban az esperesek valószinűleg nem voltak beleértve. Erdélyben egyébiránt a fejedelem patronusi jogánál fogva abban a tekintetben is különleges helyzetök volt a püspököknek, és pedig valláskülönbség nélkül, hogy megválasztatásuk után hivatalukban a feje-

delem megerősítette őket, [165] sőt Báthory István az 1572-iki szász püspökválasztás alkalmával arra a jogra próbált igényt formálni, hogy a zsinat által hozzá fölterjesztendő három jelölt közűl ő nevezze ki a püspököt. [166]

A püspök felett a fegyelmi hatóságot is a fejedelem s illetőleg az országgyűlés gyakorolta Erdélyben. Alesius Dénest 1564-ben János Zsigmond teszi le hivatalából. [167] Dávid Ferenczet 1579-ben az országgyűlés által tartott vizsgálat alapján hasonlóképen a fejedelem mozdítja el. [168] A többi superintendentiákban többé-kevésbbé másképen jártak el a püspökkel szemben. Tordai Demeter eljárásáról rosszaló véleményt a zsinat nyilvánít, habár a fejedelemre való hivatkozással, [169] — Sztárai Mihály helyébe az alsóbaranyaiak zsinata minden nagyobb teketória nélkül választja meg 1554-ben Szegedi Kis Istvánt. Egri Lukácsot, az ungvári egyházmegyének superintendensi hatalomtól független seniorát viszont a zsinatok a világi hatóság segélyével fékezik meg s teszik ártalmatlanná.

A püspökválasztást a közzsinatok gyakorolták, [170] melyek aztán a megválasztott püspököt ünnepélyesen be is iktatták. Hogy ez miképen ment végbe, arra csak egyetlen forrás mutat rá, [171] de lényegében nem sokban különbözhetett más superintendentiák eljárása sem. A szavazás eredményének kijelentése után valamely tekintélyes lelkész imájával kezdődhetett, majd közéneklés, utána az új püspök üdvözlése következett, a ki végül megköszönte a zsinat bizalmát. Ha a püspök az esperesek sorából választatott, esperesi hivatalát — úgy látszik — püspöki minőségében is megtartotta.

A püspök hatásköre általánosságban a következőkre terjedt ki: az alkalmasokat lelkészekül felavatni, az egyházak ügyeire felvigyázni, a tévelygéseket és botrányokat megítélni és megjavítni, a hibásakat méltóképen megbüntetni, [172] továbbá a zsinatot összehivni, rajta elnökölni, az anyaszentegyházat képviselni, [173] végül egyházközségeket látogatni és házassági ügyekben intézkedni, — mindez

azonban a közzsinatok és az esperesek jogainak épségben tartásával.

Az erdődi második zsinat, valamint a debreczeni hitvallás a felavatás jogát nem köti kizárólag a püspöki álláshoz, sőt még az esperesihez sem, hanem valamennyi lelkésznek jogot ad rá. Ellenben Sztárai [174] a Dunántul, a szászok pedig Erdélyben [175] már megelőzőleg a püspök hatáskörébe tartozónak tekintették a lelkészavatást. Ez a felfogás csakhamar utat tört a tiszántuli egyházkerületbe is, de akként mégis enyhítve, hogy a felavatás „az egyház tudós és gyakorlott főpapjai és superintendense" által végzendő. [176] A tiszáninneni egyházkerületnek püspök alá nem rendelt négy egyházmegyéjében természetesen a seniorok voltak felruházva ezzel a joggal [177], viszont a Duna mellékén a püspököt illette az. [178] A dunántuli lutheránus egyházkerület törvénykönyve a püspöki teendők közé utalja az ordinálást, [179] de szabadságot ad a „főseniioroknak", hogy ideiglenesen megengedjék némelyeknek az egyházi szolgálatot. [180] Az 1595-iki tasnádi zsinat a tiszántúli ref. egyházkerületben is megengedte, hogy az ordinandusok a következő zsinatig az urvacsorája kiosztásának kivételével minden lelkészi szolgálatra kibocsáttassanak. [181] A herczegszőlősi kánonok szintén felhatalmazzák az espereseket, hogy „a prédikálást egy ideig megengedhetik". [182] A felavatásnak a közzsinaton kellett történnie, de sürgős esetekben kivételesen időközben is el lehetett végezni. Az erdélyi református egyházkerület még ilyenkorra is meghagyta 1599-ben, hogy a püspök legalább „az ő maga dioecesisét convocálja." [183]

A püspök fegyelmi hatósága nemcsak a lelkészi és tanítói karra terjedt ki, hanem általában minden egyháztagra. Az erdődi második zsinat még csak jóakaratú intésre és kemény dorgálásra [184] ad jogot a püspöknek, de később nagyban tágult hatásköre az alája rendeltekkel szemben. Lelkére van azonban kötve, hogy „emberségével és tisztességes magatartásával inkább azon legyen, hogy megnyerje az illetőnek lelkét" s „atyafiui szeretettel és emberséggel"

járva el, [185] sem ő, sem az esperesek „ne uralkodjanak az egyházi rend felett drabantok és zsarnokok módjára. [186] Ezekkel a gyöngédségtől áthatott utasításokkal nem igen fér össze, hogy a dunántúli lutheránus kerület felhatalmazza a superintendenst a lelkészeknek „testökben való érdemlett büntetésére“ is. [187] Ezzel, valamint Meliusnak némelyektől annyira híresztelt kegyetlen érzületeivel éles ellentétben áll az általa szerzett debreczeni hitvallás ama tilalma, mely szerint a püspökök „fegyverrel és testi büntetéssel ne büntessék a vétkezőket, hanem a hivatalból való letétellel és kiközösítéssel“. [188] Az erdélyi 1571. évi országgyűlés még a lelkészek „criminalis excessusainak“ elbirálását is a superintendensekre bízta [189] s ugyancsak rájok volt általában bízva, hogy a papok egymásközti viszályos és peres ügyeit a zsinat együtt nem léte esetén elintézzék.

Az egyházközségek és belhivatalnokok ellenőrzésének legfőbb eszköze a rendszeres egyházlátogatás volt, mely nem tartozott a kizárólagos püspöki teendők közé, hanem vagy intézményesen, [190] vagy alkalmilag külön püspöki felhatalmazással [191] az espereseknek is jog adatott rá.

Kiterjedt jogkörük volt a superintendenseknek házassági ügyekben. Ismeretlen származású és illetőségű egyénnek valakivel való megesketését csupán az ő engedélyével hajthatta végre a lelkész. [192] Tilos fokon a rokonok közti házasságra fölmentést adhattak, [193] az esetleg ilyen fokon dispensatio nélkül megkötött házasságot belátásuk szerint akár megsemmisíthették, akár érvényben tarthatták. [194] A létező házasságokat a felek kértére törvényes okból időközben felbonthatták, [195] de mindezekben felettök állott a zsinat s főleg a válóperek tekintetében voltaképen az volt az illetékes forum, [196] mely a püspök határozatát felülvizsgálva, akár meg is változtathatta.

Látható mindebből, hogy a XVI. századbeli magyar protestantismus egyházkormányzata teljesen a zsinati rendszer alapján állott. A zsinatok, vagyis a lelkészi testület gyűlései voltak kerületenként az egyházat illető jogok

letéteményesei, mig az egyes egyházközségek hatásköre pusztán saját kebelökre szorítkozott s fölfelé és kifelé épen semmi sem volt. Ha sok munkát és felelősséget követeltek a szigorú fegyelem alatt álló lelkészektől, ugyanők voltak azok is, a kik a követelményeket önmagokkal szemben felállitották, midőn pedig az egyházi igazgatás hatálya és folytonossága s a testületi összetartozóság megpecsételése és biztosítása végett a superintendensi hivatalt egymásután rendszeresitgették, úgy alkották meg azt, hogy betöltője és viselője ne legyen egyéb, mint „primus inter pares.“

JEGYZETEK.

[1] „Megállapittatott, hogy az előbbi 1557. évi és más gyűlés törvényei szerint a főpap urak espereseiket vizsgálattételre kiküldjék, zsinatokat tartsanak, és más egyházi dolgokban hivatalukra tartozókat elvégezni el ne mulaszszák És a zsinatnak, akár általánosnak, akár részlegesnek egybehivása idején tartozzanak minden plébánosok és tanitók, bárkik legyenek, mind az urak és nemesek, mind a szabad városok birtokaiból, főpapjaiknak egybehivására, kiknek kerületi felügyelete alatt vannak, minden ellenkezés nélkül, üdvös tanitás meghallgatása végett összejőni. Ha lennének olyanok, kik a főpap és püspök meghivására a plébánosokat nyilvános makacsságból visszatartanák, s azokat megkeresésre és megintésre a zsinatra elbocsátani nem akarnák, azokra nézve, akár urak és nemesek legyenek, akár pedig városok, a császári szent Felség keresztyén fejedelmi tiszténél s hivatalánál fogva, mely ő Felségét mint magyar királyt illeti, ellenök az egyházi jogok és szabadságok pártfogását, megtartását s védelmezését eszközölni és végbevinni, miként kegyelmesen megajánlotta, méltóztassék." (Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformációtól fogva. I. k. Budapest, 1881. 87.—88.

[2] A különféle versiók közűl, melyek e zsinat helyének megállapitása körűl fenforognak, feltétlenül ez a legelfogadhatóbb, a mit megerősit épen az a körűlmény is, hogy a püspöki hivatalról intézkedtek az ott összegyűlt protestáns lelkészek, a mit az ezen tanulmányban előadottaknál fogva sem Toronyán, sem Tornán nem tehettek volna. Mezőtúrt és Temesvárt viszont csak üres combinatióknak lehet tekinteni, melyeknél még a név hasonlósága sem szolgál alapul.

[3] Praeconium evangelicum. Gyulafehérvár, 1638. Praefatio.

[4] Pósaházi János (1669.), Szathmárnémeti Mihály (1675.), Tolnai F. István (1679.) és Pápai Páriz Ferencz (1684.).

[5] Tóth Ferencz: Tul a tiszai ref. püspökök élete. Győr, 1812. 16. l.

[6] „Senki se tűrjön meg birtokain lutheránust, a kinek pedig a főtisztelendő kincstárnok ur vagy a főkapitány ur megengedi, szabad

ságában álljon az ország törvénye szerint mindenütt üldözni és elfogni az ilyen lutheránusokat." (Eredetiben közli Kovachich: Supplementum ad vestigia comitiorum. III. k. Buda, 1801., 191. l.)

[7] Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek. I. k. Budapest, 1875., 217. l.

[8] Teutsch Gy. D.: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. II. k. (Synodalverhandlungen im Reformationsjahrhundert.) Nagyszeben, 1883., 1. l.

[9] Haner György: Historia ecclesiarum Transsylvanicarum. Frankfurt és Lipcse, 1694., 206. l. Az ismert eredeti kutfők azonban nem erősitik meg ez állitást, noha egészen elvetni nem lehet.

[10] Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen. Brassó, 1547. — Agenda für die Seelsorger und Kirchendiener in Siebenbürgen. Brassó, 1547.

[11] A beszterczei káptalannak kétrendbeli fölterjesztése, melyeket 1554-ben Bornemisza Pál kath. püspökhöz intézett, tanuságot tesz az egész testületnek egyfelől lutheránus hitéről, másfelől a püspökök alá rendeltségéről. Egész terjedelmökben közölte őket az Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. N. F. I. k. 375.—383. l., kivonatosan Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. Budapest, 1879. 11.—15. l. és Zsilinszky: i. m. I. k. 63.—65. l. A felterjesztések szerzőjéül Jakab Dávidot gyanitja, ki szerinte ekkor péterfalvi plébános volt. Ámde ez már ekkor kolozsvári tanárságot viselvén, teljességgel nem lehetett a különben tanult és bátor szerző.

[12] Szilágyi Sándor: Erdélyország története. I. k. Pest, 1866., 372. l. szerint Wiener a „Brassó és Wagner boszuságára" választatott meg, a mit kétségen kivül nem ir kellő alap nélkül az ezen műve folyamán forrásokra ritkán hivatkozó kitünő szerző.

[13] Haner: i. m. 217. l. szerint már az 1552. évi nagyszebeni zsinat választott püspököt.

[14] A Pallas Lexikonának az „Erdélyi róm. kath. püspökség"-ről szóló czikke 1552-re teszi Bornemisza püspökségének kezdetét, de határozottan a másoktól emlitett 1553. évszám a helyes, már csak annálfogva is, mert amit Castaldo a maga korlátlan uralma érdekében Váradra nézve megakadályozott, hogy tudniillik a püspöki szék betöltessék, azt épen úgy érdekében állott Gyulafehérvárra nézve is megakadályozni. Ez utóbbi püspökének kinevezését tehát épen akkorra tehetjük, amikor a nagyváradi uj püspöké történt, azaz a Castaldo visszahivatása utáni időre, 1553.-nak tavaszára. (V. ö. Bunyitay Vincze: A nagyváradi püspökség története. I. kötet Nagyvárad, 1883., 412. l.)

[15] Két körlevelet bocsátott ki, melyek egyikében bűneik megbánására s tévelygéseikből való megtérésre, másikában pedig zsinat-

tartásra hivta fel a papokat. A zsinat czéljául a vallás egységének helyreállitását tűzte ki.

[16] A milkói püspökség alkatrészeit képezett vidékeken kivül épen a 16. századig Kalotaszeg sem tartozott hozzá; ezt Martinuzzi a váradi püspöknek, tehát magának a hatósága alól politikai okokból csatolta az erdélyi püspökséghez.

[17] A Schrauf-kiadta „Krakói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke" (Budapest, 1893.) hitelesen mutatja, hogy az egyes tanulók származási helye melyik dioecesisben volt, és pedig épen a reformáczió korában. Ortvay Tivadar munkája (Magyarország egyházi földleirása a 14. század elején) a legnagyobb részben szintén ezzel egyező beosztást tüntet fel.

[18] Kiss Áron: A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 1882. 13.–14. l. (A XI. czikkben.)

[19] Kiss Áron: i. m. 31. l. (A IX. pontban.)

[20] Tóth Ferencz (i. m. 15.–27. l.) hosszasan érvel a Hevesi Mihály, szatmári pap püspöksége mellett, ki állitólag 1551-ben választatott meg, de bizonyitékai oly gyengék, hogy mig egykorú adat nem fogja bizonyitni, történetirásunk mai szinvonalán ezt el nem ismerhetjük püspökül.

[21] Kiss Áron: i. m. 41. l. (A XVII. czikkben.)

[22] Közölte Kemény Lajos: A reformáczió Kassán. Kassa, 1891. 64.–65. l.

[23] Consensus doctrinae de sacramentis Christi . . . Kolozsvár, 1557. — Közölte Teutsch: Synodalverhandlungen. 7—20. l.

[24] 1559. tavaszán már Szászvároson működött lelkészi és esperesi minőségben.

[25] Az 1554-iki óvárii zsinaton nyolczvannyolcz lelkész volt jelen s ha felteszszük, hogy erre a fontos zsinatra lehetőleg valamennyien megjelentek, mégis úgy lehet számitni, hogy akadtak nehányan, a kik egy vagy más okból elmaradtak.

[26] Lampe-Ember: Historia ecclesiae reformatae in Hungaria. 605. l. — Tóth F.: i. m. 36. l.

[27] Schesaeus Keresztély (Teutsch: Synodalverhandlungen 240. l.)

[28] Báthory István fejedelem abban a felhivásában, melyet az 1572.-iki medgyesi zsinathoz püspökjelöltek fölterjesztése iránt intézett, szintén használja e kifejezést: nehogy nélkülözzék praesesöket az egyházak (Teutsch: Urkundenbuch. I. k. Nagyszeben, 1862., 205. l.). Schesaeus is ebben az értelemben élhetett vele.

[29] Dávid superintendenssé választásának határidejét nem tudjuk pontosan megállapitani. Az 1557. évi jun. 13-án tartott kolozsvári zsinaton már superintendensi minőségében vesz részt s ugyane zsinat

végzéseinek Hebler után ir alá, a miből az következtethető, hogy ez régebbi püspök volt nála.

[30] A kolozsvári zsinat hitvallását ezeknek az esperesei irták alá.

[31] Némelyek, mint például Jakab Elek (i. m. 31. l.) és Zsilinszky Mihály (i. m. 110. l.) 1557. jan 13.-ára teszik e választás idejét, de a mindig megbizható Teutsch (Synodalverhandlungen 3. l.) ezt a dátumot fogadja el.

[32] Teutsch: Urkundenbuch I. k. 72 l.

[33] 1556. június 11-én indult ki Gyaluból, hogy elhagyja Erdélyt. (Történelmi Tár 1880., 640. l.)

[34] Sztárai levele Tuknai (?) Miklóshoz 1551-ből. (Miscellanea Tigurina. II. 200. l.)

[35] Régi Magyar Költők Tára, V. k., Budapest, 1886. 236. l.

[36] Az a körülmény, hogy a műnek 1559-ben Huszár Gál által közzétett első kiadása Sztárait a czimlapján tolnai papnak mondja, a mint azt nem bizonyíthatja be határozottan, hogy ekkor még tolnai pap volt, úgy arra sem szolgáltat feltétlen bizonyítékot, hogy műve szerzésekor már az lett volna. Az volt igenis bizonyosan akkor, a mikor Huszár Gál a kezéhez kapta a kéziratot, vagy esetleg a nyomtatás megkezdésekor is. Egyébiránt tolnai papságának sem kezdő, sem befejező idejét nem tudjuk pontosan meghatározni s igy viszont az sincs kizárva, hogy valósággal Tolnán irta művét, a mely esetben aztán kétségen kivüli volna, hogy 1553-ban bár, de mint már tolnai papot tették püspökké.

[37] Skaricza kifejezése: (Starinus) Episcopum suae Baroviae agebat.

[38] Ugyancsak Skaricza mondja: totius Baroviae.

[39] Somogyi Péternek 1557. vége felé kelt s Sztáraihoz irt levele tolnai püspöknek nevezi. (Stromp László: Somogyi Péter fogsága. Pozsony, 1891. 121—123. l.)

[40] Földváry László: Szegedi Kis István élete s a Tisza-Duna mellékeinek reformácziója. Budapest, 1894., 158. l.

[41] Schrauf: i. m. 96. l.

[42] Midőn Földváry: i. m. 159. l. ezzel lényegileg megegyező véleményt nyilvánított, mint kellőleg nem bizonyitottnak, ellene szóltam munkája ismertetésében. Ám részletesebben s behatóbban foglalkozván e kérdéssel, a magam következtetései alapján kénytelen vagyok elfogadni álláspontját, habár nem állítom, hogy valami később előkerülhető új adat semmi esetre sem döntheti meg. Hiszem azonban, hogy épen ellenkezőleg, meg fogja erősitni.

[43] Földváry: i. m. 212. l. leirja ennek történetét, a viszálykodás okának megnevezése nélkül, a mi azonban nehezen lehetett egyéb, mint határkérdés.

[44] Az ilyen eset nagyon gyakori volt. A tiszántúliak zsinatain tiszáninneniek vagy erdélyiek, nemkülönben viszont, sokszor vettek részt a XVI. és XVII. században.

[45] Kanyaró Ferencz: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891., 109. s köv. l.

[46] Czegléden 1546—1548. együtt működtek az odavaló protestáns egyház és iskola szolgálatában s Bakonyi ezalatt sok ismeretet szerzett a Szegedivel való érintkezés folytán.

[47] Skaricza őt is megemliti azok között, a kik meg-meglátogatták Szegedit Ráczkevén. Nem áll tehát, a mit némelyek való tény gyanánt adnak elő, hogy tudniillik Bakonyi 1562-ben meghalt volna.

[48] Magyar Könyvszemle. 1887., 77. l. (Erdélyi Pál közleménye.)

[49] Szegedi Gergely Petrovicshoz 1557-ben irt levelében „Episcopus Magnificentiae vestrae" (= Nagyságtok püspöke) czimen emliti, a minek szerintem aligha lehet valami fontosabb vagy különösebb értelme, mint a mit előadtam, hogy tudniillik a Petrovics befolyása teremtette meg ez új superintendentiát s Kálmáncsehit az ő pártfogása mellett választották annak fejévé. Legfeljebb arra lehet még gondolni, miután Szegedi hálát mond egyúttal Petrovicsnak ama beneficiumért is, melyet neki a Kálmáncsehi közbenjárására Beregszászban juttatott, hogy talán Petrovics az általa birt Beregmegyét szintén a Kálmáncsehi püspöksége alá rendelte s ezért püspökük Petrovicséknak amaz. Ebben sincs semmi lehetetlenség, sőt ellenkezőleg, nagyon valószinűnek tartom.

[50] Petrovics 1557. okt. 13-án vagy 15-én halt meg, Kálmáncsehit pedig 1557. decz. 21-én temették s igy pár nappal előbb halhatott meg.

[51] Az erdélyi országgyűlés, mely 1557-ben a Petrovicstól pártolt kalvinismusra is kiterjesztette a vallásszabadságot, már 1558-ban eltiltotta s eltörlendőnek nyilvánitotta azt.

[52] 1559. márcz. 16-án még püspök volt (Jakab Elek: Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához. Budapest, 1879. 5. l.). Kevéssel ezután mondhatott le.

[53] A régebben közkeletű dátum aug. 18. volt, a mely azonban összeütközött azzal, hogy Dávid aug. 18-án, tehát ugyanazon a napon Váradon értekezzék Melius-szal, s igy vagy egyik, vagy másik ténykedésének el kellett volna esnie. Aug. 14-étől viszont Medgyestől Váradra bátran eljuthatott 18-áig. Ezt a valóságnak megfelelő dátumot Teutsch: Synodalverhandlungen, 20. l. közli.

[54] Tudniillik a János Zsigmond uralma alatti összes magyarországi megyékből.

[55] Az Úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás. Kolozsvár, 1559. — Közölte Kiss Áron: i. m. 48—53. l.

[56] Teutsch: Synodalverhandlungen, 74—75. l.

[57] A kosdi káptalannal.

[58] Teutsch: Synodalverhandlungen. 20—23. l.

[59] Haner: i. m. 269. l. — Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. N. F. II. k. 282. l.

[60] Kiss Áron (i. m. 286. l.) 1572-ben készitett genfi vallástételnek mondja. Az elnevezést a zsinati végzések eredeti szövegének helytelen műszavából vette, a szereztetés ideje pedig bizonyosan sajtóhiba 1552 helyett, a mikor tényleg készité Kálvin a „genfi consensust". Ám a tarczali és tordai zsinat nem ezt, hanem a Beza confessióját fogadta el.

[61] Haner: i. m. 269. l.

[62] Az erdélyi református egyházi irók egészen a legújabb időkig vonakodtak Dávidot ilyenül elismerni, hanem mereven ragaszkodtak ahhoz, hogy Alesius volt az első református püspök. Csakhogy a közvetlen források egyebet beszélnek s velök szemben ez a némileg elfogultságból is eredő nézet nem állhat meg.

[63] Melius „Az egész szentirásból való igaz tudomány" (Debreczen, 1570.) czimű munkája ajánlólevelében 1570. márczius 1-jén irja, hogy „Erdélyben Fehérvárott kétszer, Váradon háromszor, Debreczenben kétszer győztük meg a Blandrata Ferenczeket a szentirásból, mégis nem akarnak megtérni". A gyulafehérvári hitviták elseje 1566. ápr. 24—27., másodika 1568. márcz. 8—18., a nagyváradiak közül a harmadik 1569. okt. 20–25., a debreczeniek közül pedig az első 1568. febr. 2-án tartatott. A másik két nagyváradi hitvitának egyikéről semmi egyéb tudomásunk nincs, de mindenesetre a második gyulafehérvári hitvita után s a harmadik nagyváradi hitvita előtt volt, mig másikát valószinűleg 1568. aug. 22-én s végül a második debreczeni hitvitát körülbelül a nagyváradi harmadik hitvitát megelőzőleg tarthatták. Ezt, sőt talán mindkét debreczeni hitvitát némely történészek (Keresztény Magvető. 1892, 17. l. és Protestáns Szemle. 1898. 243. l.) közös megegyezéssel „békekisérletnek" tekintik, azonban ugyanannyi joggal akár mindegyik hitvitát bátran annak nevezhetnék. Volt még hitvita 1570-ben is Békésen és Simándon.

[64] 1567. szept. 1-jén igy ir alá egy ajánlólevélnek: „Franciscus Davidis et seniores ecclesiarum Ungaricarum in Transsylvania" — 1568. aug. 15-én igy: „Superinten. et ministri ecclesiarum consentientium in Transsylvania", — s 1569-ben is superintendensnek mondja magát (Jakab: Egyháztörténelmi emlékek 48., 50., 68. l.).

[65] Teutsch: Synodalverhandlungen. 124–125. l.

[66] Teutsch: Urkundenbuch. I. k. 200. l.

[67] Teutsch: Synodalverhandlungen. 129—138. l. az egész gyűlésnek szemtanu tollából való érdekes és részletes leirását adja.

ORSZÁGOS EVANGÉLIKUS KÖNYVTÁR

[68] Közölte Teutsch: Urkundenbuch. I. k. 201–203. l.

[69] Teutsch: Synodalverhandlungen 257. l.

[70] U. o. 109. 257. é s275. l.

[71] U. o. 256. és 275. l.

[72] U. o. 275. l.

[73] Zsilinszky: i. m. I. k. 172. l.

[74] Egy pár részletét közli Kanyaró: i. m. 103 - 104. l.

[75] U. o. 104–105. l.

[76] 1587-ben van róla utoljára emlékezés.

[77] Kanyaró: i. m. 105. l.

[78] Makó-(ma Hódmező-)Vásárhelyről felebbezett házassági ügyet 1620-ban a kolozsvári generalis consistorium tárgyal (Kanyaró: i. m. 108. l.).

[79] Az 1578-iki augusztus 3-án tartott tordai unitarius zsinaton 322 lelkész jelent meg, minélfogva a szakadáskor a legkedvezőtlenebb számítás szerint is legalább 260 maradt az erdélyi kerületben.

[80] Fenmaradt például a kraszna-középszolnok-kővári egyházkör emléke, melynek valamikor állítólag a szilágycsehi unitárius pap volt az esperese (Kanyaró: i. m. 50. 51. l.). Tudva van továbbá, hogy 1578-ban Szekeresi Balázs, huszti unitárius pap esperesi tisztet viselt (Jakab: Egyháztörténelmi emlékek. 17. l.).

[81] Enyedinek egy kéziratban fenmaradt prédikációjából nyilván kitűnik, hogy az ő idejében már félannyi sem igen lehetett az unitárius egyházak száma, mint a Dávid püspöksége alatt volt (Keresztény Magvető. 1898., 27—28. l. Kanyaró közleménye). Aranyosrákosi Székely Sándor: Unitária vallás történetei Erdélyben. Kolozsvár, 1839. 69. l. azt állítja, hogy 1595-ben 425 unitárius egyház létezett, ez azonban szinte lehetetlen.

[82] 1576-ban: „A kik Dienes pappal egy valláson vannak, azokat ne cogálhassa"; — 1577-ben: „A más confessión való egyházi személyeken semmi jurisdictiója ne legyen, csak az övéin". (Zsilinszky: i. m. I. k. 172–173. l.)

[83] A nagysajóiban kilencz, a tekeiben öt, összesen tizennégy lutheránus egyház volt az újabb időkben, régen azonban több volt. Viszont a tordosi, kóbori, vizaknai és szászvárosi református egyházak a lutheránus püspök alatt állottak.

[84] Közölte Bod Péter: Historia Hungarorum ecclesiastica. I. k. Leiden, 1888. 288–291. l., de másutt is jelent meg.

[85] Ezek a fogarasi, sárkányi és betleni (Fogarasmegye) egyházak voltak.

[86] Zsilinszky: i. m. I. k. 172. l.

[87] Moldován Gergely: A reformáczió hatása a román népre Erdélyben (Budapesti Szemle, 1890. júl.—szept. kötet, 249–250. l.).

— Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár, II. k. Budapest, 1885., 35. szám.

[88] Régi Magyar Könyvtár. II. k, 79. sz.

[89] U. o. 82 sz

[90] Erdélyi országgyűlési emlékek, II. k Budapest, 1877., 326—327. l.

[91] U. o. 341. l

[92] Zsilinszky: i. m I. k. 172. l.

[93] Zsilinszky: i. m. I. k. 186. l. — Moldován: i. h. 19. l.

[94] Régi Magyar Könyvtár. II. k. 170. sz. — Moldován: i. h. 251—252. l tévesen állítja, hogy „Szászsebesen 1581-ben adta ki a Mózes öt könyvét".

[95] Zsilinszky: i. m. I. k. 216 l. — Moldován: i. h. 19. l. helytelenül mondja ezt a végzést „a gyulafehérvári 1584-iki gyűlés 13. articulusában" foglaltnak.

[96] I. Rákóczy György alatt 1643-ban éledt fel újra az oláh reformátusok önálló superintendentiája. Ekkor egy Stefán nevű lett a püspök, a ki alá egyelőre csak három esperesség tartozott, mig Geleji Katona István püspöki hatalma tizenhétre terjedt ki. (Erdélyi Protestáns Közlöny. 1881. 6. l.) Minthogy pedig a magyar református egyházmegyék száma ekkor 10—14 volt, Geleji alatt 3—7 oláh esperesség állott, a mit irigyelt is tőle az oláh püspök.

[97] Szeremlei Sámuel: Vázlatok a papszentelés multjából, különös tekintettel a beregiekre (Magyar protestáns egyháztörténelmi monographiák. Budapest. 1881. 43—61. l.). 54—55. l. Gyarmati levelét a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (1877. 125. l.) is közölte. Ennek egyes kifejezései és vonatkozásai érthetően és világosan rámutatnak az általam előadott tényekre.

[98] Ezt a régebben ismeretlen évszámot Ráth György deritette ki (Századok. 1895. 124. l.).

[99] Kiss Áron: i. m. 699. l

[100] U. o. 707. l. — Az ungi egyházmegye, mely Zemplén északi részére is kiterjedt, később is mutatott fel némi independens törekvést, de másfelől 1617—1620. táján mintha a tiszántuli egyházkerület főhatósága alatt állott volna (Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. ref egyházkerület történetéhez. I. k. Debreczen, 1894. 20—21. l.).

[101] Ha a „borsodgömörkishonti czikkek" már keletkezéskö alkalmával ezt a nevet kezdték viselni, akkor teljességgel nem a XVI. századból valók. Későbbi eredetre mutat az a körülmény is, miszerint a X pontban azt mondja ki, hogy „elsőben a Batizi, azután a Siderius kátéját kell tanitani". Az utóbbi ugyanis először 1597-ben jelenvén meg, három évnél bizonyára több időnek kellett eltelnie, mig oly általános népszerűséghez juthatott, hogy egy szerzőjével közvetlen

összeköttetésben nem álló papi testület még paedagogiai tekintetben is annyira kiismerje, hogy a népiskolai tanításban az őt megillető helyet ily határozottan megszabja. Nem a magok helyén vannak tehát e czikkek közölve Kiss Áron i. m. 722—733. lapjain.

[102] A tornai református egyházaknak az abaujiakhoz, a gömörieknek és kishontiaknak a borsodiakhoz való csatlakozása bizonyosan az 1608. évi koronázás előtti I. törvényczikk ama végzéséből következett, melynélfogva „minden vallásnak vagy hitfelekezetnek *saját* feljebbvalói, superintendensei legyenek".

[103] Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből. Bpest, 1893. VIII. l.

[104] 1635-ben váltak ismét külön.

[105] Tóth S.: i. m. I. k. 29. és 32. l.

[106] Szilády Áron (Régi Magyar Költők Tára. V. k. 321. l.) és utána dr. Kiss Áron (Protestáns Szemle. 1891. 8. l.) egész határozottan, de minden forrásra való hivatkozás nélkül állítja, hogy 1570-ben.

[107] Sárospataki Füzetek. 1860. 553. l., hol a közlő Fabó András szerint ez Bornemiszának Beythét „papnak ajánló" levele, holott több részletéből látszik, hogy ez utóbbi már ekkor meg volt választva Sopronban.

[108] Verancsics összes művei. X. k. 354. l.

[109] 1567-ben még Zólyomban volt Balassa Jánosnál, 1572-ben pedig már galgóczi pap volt (Protestáns Szemle. 1891. 8. l.). Hogy mikor lett azzá, nincs tudva.

[110] 1573. elején lett semptei és szeredi lelkészszé s egyszersmind a Salm udvari papjává.

[111] A zsolnai zsinat 1610-ben a nyitra-bars-pozsonyi, más néven bajmóczi ev. egyházkerület magyar egyházai fölé püspök-helyetteseket (inspector) rendelt. Minthogy pedig a magyar esperességek arra hivatkoztak, hogy nekik még a bécsi békekötés előtt külön superintendenseik voltak, Thurzó György nádor Bécsben 1613. évi január 6-án kelt diplomájával megengedte nekik, hogy újra önálló superintendentiává szervezkedjenek. Bornemisza kerülete tehát ugyanazon a területen feküdt.

[112] Miksa király már 1567-ben rendeletet ad ki a Sopron- és Vasmegyében mutatkozó kalvinismus elnyomására.

[113] Hogy Bornemisza lutheránus volt, bár tényleg reformátusok felett is püspökösködött, azt még 1887-ben „Bornemisza Péter vallásfelekezeti álláspontja" czimű tanulmányommal kimutattam, de azt helytelenül tettem, midőn concedáltam, hogy „ő még az egységes protestáns vallás hive volt", holott „egységes protestáns vallás" nem is létezett, s „vallás" helyett „egyház"-at kellett volna irnom. Újabban talált bizonyiték Bornemisza lutheránussága mellett, hogy a Telegdi Miklós állitása szerint „Fejtegetés" czimű, ma már ismeretlen munká-

jában „nem egy helyen esküdözik arra, hogy ő az Augustana Confessiót tartja“ (Rupp Kornél: Telegdi és Bornemisza Budapest, 1898. 7. l.). Ezzel szemben ugyancsak Telegdinek amaz észrevétele, mely szerint Bornemisza „néhol a lutheránusokkal tart a kálvinisták ellen, néhol a kálvinistákkal a lutheránusok ellen“ (U. o. 40. l.), legfeljebb annyit bizonyít, hogy nem esküdött vakon minden szavára Luthernek, a mint ennek követői közűl mások is sokan eltértek tőle egyben-másban a nélkül, hogy ez által megszüntek volna lutheránusok lenni. Téved tehát Rupp, midőn Bornemiszáról azt állítja, hogy „az új vallásnak heves védője ugyan, de még nincs megállapodva, melyik felekezethez csatlakozzék ...; erősen protestáns, minden nyilvánvalóbb felekezeti charakter nélkül“ (U. o 1—2. l.).

[114] A Pallas Nagy Lexikona. VI. kötet, „Esztergomi érsekség“ czím alatt

[115] Zsilinszky: i. m. I k. 161. l. közöl erre vonatkozó adatot a Miksa korából. És ha már ennek az életében ilyen merev álláspontot foglalt el, mennyivel követelőbbek és erőszakosabbak lehettek Rudolf alatt!

[116] Dr. Kiss Áron: i. m. (Protestáns Szemle. 1891. 8. l.)

[117] V. ö. erre nézve Fabó András: Monumenta evangelicorum aug conf. in Hungaria historica. III. k. 198. l.

[118] Ribini János: Memorabilia augustanae confessionis in regno Hungariae I. k. 1787. 282. l. 1576. körül kezdődőnek mondja püspökségét, a mi épen jól összevág ezzel a dátummal.

[119] Evangelikus Egyház és Iskola. 1895. 168. l. (Payr Sándor közleménye)

[120] Zsilinszky: i. m. I. k. 155. l.

[121] Superintendens czímmel is jőnek elő, de az nem jelent rájok nézve többet, mint hogy a magok egyházmegyéjében ideiglenesen püspöki teendőket is végeztek.

[122] „Summája azoknak az articulusoknak, kikről vetekedések támadtanak az Augustana Confessióban való tanitók között“ Németkeresztur, 1598. (Régi Magyar Könyvtár I. k 304. sz.)

[123] „Agenda, azaz szentegyházi cselekedeteknek avagy szentségeknek és egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának módja...“ Németkeresztur, 1598. (Régi Magyar Könyvtár. I. k. 303. sz.) — II. kiadása u. o. 1612. (R. M. K. I. k. 433. sz.) — III. kiadása. Somorja, 1650. (R. M. K. I. k. 837. sz.)

[124] Mokos Gyula: A dunántúli ág. hitv. ev. egyház 1598-iki törvénykönyve. Budapest. 1892.

[125] A „formula concordiae“ fordításának és az agendának az előszava szerint.

[126] Mokos: i. m. 20. l.

[127] Schmal (Fabó: Monumenta evangelicorum aug conf. I. k. 85. l.) és Ribini (Memorabilia. I. k. 282. l.) Muraközi Györgyöt mondja ez időbeli lutheránus superintendensnek, de állításuk nem egyez meg a valóval, a mint azt Mokos (i. m. 21. l) és Payr (Evang. Egyház és Iskola. 1895. 168. l.) kimutatja. Schmal különben abban is téved, hogy Réczés Jánost szintén püspökké teszi a csepregi colloquium előtti időről.

[128] Kivonatban közli Klanicza (Fabó: Monumenta. III. k. 4. s köv. l).

[129] Tóth Ferencz: A magyar- és erdélyországi protestáns eklézsiák históriája. Komárom, 1808. 330. l. egyenesen 1580-ra teszi, a mi talán leginkább megfelel az igazságnak.

[130] Klanicza i. h. 1585-re teszi ennek idejét, de Lampe-Ember: i. m. 311—312. l. közölvén a czikkek aláírói közül néhánynak a nevét, a jolsvai lelkészt is megemlíti, ami, minthogy Jolsva a csetneki egyházmegyében volt, arra mutat, hogy 1590-nél előbb nem irhatták alá az illetők. E példány végén levén Herberstein megerősítő aláírása, ez se történhetett azelőtt.

[131] Nincs is e czikkekben semmi dogmatikus rész, csupán kormányzati utasításokat tartalmaznak a murányi esperes részére. Bátran elfogadhatták tehát a reformátusok is.

[132] Klein J. S.: Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger. I. k. Lipcse és Buda, 1789. 356. l. szerint Friedten kivül utána még ketten viselték ezt a kettős hivatalt: Rheinhardt Márton és Rimanoviani János.

[133] Teljesen közli Fabó: Monumenta. I. kötet, 7. lap és III. kötet, 5. lap.

[134] E jogot a gömöriek néhány szomszédos megye lutheránus egyházaival egyesülten csak 1704-ben vették igénybe, addig pedig minden püspöki hatalomtól független egyházi testületet képeztek.

[135] Kemény Lajos: i. m. 64. l.

[136] Kiss Áron: i. m. 679. l.

[137] U. o. 696. l.

[138] Mokos: i. m. 105. l.

[139] Tóth Sámuel: i. m. 8. l.

[140] Kiss Áron: i. m. 692. l.

[141] U. o. 722. l.

[142] Teutsch: Urkundenbuch. 194. l. szerint a zsinatra az „universitas plebanorum" volt meghivandó s igy az első papok mellett sok egyházban működő prédikátorok nem lettek volna illetékesek rajta megjelenni. De hogy ilyenek is vettek részt a zsinaton, adatok bizonyitják. Az unitáriusok 1578. évi zsinatáról is az van följegyezve, hogy hány pap vett benne részt.

[143] Teutsch: Synodalverhandlungen. 136. l.

[144] Az „Articuli majores" XX. czikke szerint a superintendensek és seniorok „elnökei legyenek a lelkipásztorok gyűlésének" (Kiss Áron: i. m. 575. l.).

[145] Az óvárii zsinaton „kevés nemes" is volt jelen, a mint a hozott határozatok aláírásából kitünik, de hogy abban tényleges szerepet aligha játszottak, onnan is következtethető, hogy a névszerint megnevezett tekintélyes papok után még előbb a többi papok számáról van említés, és csak utoljára, mintegy pótlólag, talán a történeti hűség kedvéért van az is odavetve, hogy nemesek is voltak ott.

[146] Kiss Áron: i. m. 679. l.

[147] Mokos: i. m. 105. l.

[148] Kiss Áron: i. m. 696. l.

[149] Teutsch: Synodalverhandlungen. 129. l.

[150] Teutsch: Urkundenbuch. 194. l.

[151] Teutsch: Synodalverhandlungen. 130. és 252. l.

[152] Teutsch: Urkundenbuch. 201. l.

[153] Teutsch: Synodalverhandlungen. 262. l.

[154] A gyulafehérvári második hitvita alkalmával Dávid és Hebler, a nagyváradi harmadik hitvita alkalmával Dávid és Melius.

[155] Teutsch: Synodalverhandlungen. 131—132. l.

[156] U. o. 262. l.

[157] U. o. 252—256. l.

[158] Tudniillik a város plébánosával és a káptalan dékánjával.

[159] Hebler véleménye ellenére például megengedett egy házasságot, de nem is volt helyes a Hebler álláspontja, bármennyire ragaszkodott is hozzá s iparkodott elfogadására rábirni a zsinatot (Teutsch: Synodalverhandlungen. 125—126. l.).

[160] Kiss Áron: i. m. 575. l. Ezt az „Articuli minores" közé majdnem szószerint átvették (u. o. 692. l.). — Károlyi Boldi Sebestyén 1555-ben szintén nemcsak a maga, hanem egyszersmind többi esperestársai nevében ad ki egy ajánló levelet.

[161] Kiss Áron: i. m. 677. l.

[162] Mokos: i. m. 82. l.

[163] Zsilinszky: i. m. 184. l.

[164] Aranyosrákosi Székely Sándor: Unitária vallás történetei. Kolozsvár, 1839., 69. l.

[165] Teutsch: Urkundenbuch. 167. és 205. l.

[166] U. o. 204. l.

[167] Teutsch: Synodalverhandlungen. 80. l.

[168] Zsilinszky: i. m. 182. l. — Jakab: Dávid Ferencz emléke. 234—238. l.

[169] Egy rejtélyes, anachronistikus czikkben (Kiss Áron: i. m. 41. l.), melyet tisztába hozni még a jövő feladata.

[170] Földváry: i. m. 130. l. tévesen állítja, hogy „a püspökök választásába a gyülekezetek is befolytak már kezdetben". Hivatkozik érvül Skariczának ama mondására, mely szerint Szegedi „communi omnium suffragio" választatott meg, melyben ugyan semmi sincs, a mi az ő véleményét támogatná, mert ez nem azt jelenti magyarul, a mire ő fordítja, hogy t. i. „az összes gyülekezetek egyhangu szavazatával". Utal továbbá Sztárainak e kifejezésére: (püspök) „itt is lehet, hogy ha a keresztyének akarják és isten szerint választják," a mi azonban egyáltalában nem igazolja, hogy valósággal az összes egyháztagok választottak volna csak egy alkalommal is. Hiszen a debreczeni hitvallásnak az a pontja („Minden püspökök a néptől és az egyház tanítóitól választassanak"), melyet szintén érvül használ, ugyancsak egy olyan elvi kijelentés volt, mely a gyakorlatban csupán módositott alakban lépett életbe, épen olyanformán, mint ugyanennek a hitvallásnak az az álláspontja, melylyel nem köti kizárólag a papokhoz a házasságkötést, vagy az a részlete, mely akármelyik papnak szabadságot ad az ordinatióra. Abból pedig, hogy a Beza hitvallása 35. (nem pedig 29.) pontjának általa idézett mondatát („Még a jól megalkotott egyházakban sem kell mindent a sokaság szavazata alá bocsátani") a tarczaltordai zsinat mellőzte, ha a pont többi részével összeveti, semmi következtetést nem erőszakolhat ki a püspökválasztás módjára, különösen a mikor a hány püspökválasztásról, specialiter a Szegediéről is adat maradt, mind a közzsinat által való választást bizonyitja.

[171] Teutsch: Synodalverhandlungen. 136—137. l.

[172] Teutsch: Urkundenbuch. 167. és 206. l.

[173] Kiss Áron: i. m. 394. l.

[174] Régi Magyar Költők Tára. V. k. 236. l.

[175] Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. III. k. 356. l.

[176] Kiss Áron: i. m. 575. l.

[177] U. o. 711. l.

[178] Élt is vele Sztárai is, Szegedi is (Földváry: i. m. 130. és 210. l.)

[179] Mokos: i. m. 83. l.

[180] U. o. 85–86. l.

[181] Tóth Sámuel: i. m. 8. l.

[182] Kiss Áron: i. m. 677. l.

[183] Bod Péter: Smyrnai szent Polykarpus. Nagyenyed, 1766, 49. l.

[184] Kiss Áron: i. m. 39. l.

[185] Mokos: i. m. 81—83. l.

[186] Kiss Áron: i m. 578. l.

[187] Mokos: i. m. 81. l.

[188] Kiss Áron: i. m. 184. l.

[189] Teutsch: Urkundenbuch. 96. l.

[190] Toronyi zsinat végzései, valamint Kiss Áron: i. m. 602. l.

[191] Mokos: i. m. 22. l.

[192] Teutsch: Synodalverhandlungen. 208 l.

[193] Dávid F. 1578-ban másod-unokatestvérek köztire (Jakab: Egyháztört. emlékek. 17—18. l.).

[194] Bánffyhunyadi M. Benedek 1595-ben itél egy ilyen házasság ügyében (Tóth S.: i. m. 8—9. l.).

[195] Jakab: Egyháztört. emlékek. 5. l.

[196] Kiss Áron: i. m. 39. l.

GYÖNGYÖSI PÁL

1668—1743.

IRTA

RÉVÉSZ KÁLMÁN,

KASSAI REF. LELKÉSZ.

E monográfia adatainak nagyobb részét Gyöngyösi perének Kassa sz. k. város levéltárában őrzött iratai szolgáltatták. A hol forrásra nem hivatkozom, ott mindig ez igen gazdag levéltár adatai szolgálnak alapul. E megjegyzésemmel kapcsolatban kedves kötelességemnek ismerem, hogy hálás köszönetemet nyilvánitsam Bakóczy János, Balogh Ferencz, Biró Antal, dr. Dézsi Lajos, Ferenczy Gyula, ifj. Kemény Lajos, Kropf Lajos (London) és Zsigmond Sándor uraknak, kik kérésemre a legszivesebb készséggel s több esetben nagy fáradsággal voltak segitségemre a Gyöngyösire vonatkozó adatok összegyűjtésében.

GYÖNGYÖSI PÁL.

1668—1743.

A magyar protestáns egyház történetének legszomorúbb korszakában folyt le Gyöngyösi Pálnak, e nagytudományú, törhetlen tevékenységű, de szenvedélyes jellemű református papnak meglepő viszontagságokkal teljes élete.

Árva Pál Gyöngyösön született 1668-ban. Az akkori idők szokása szerint az egyszerű családnevet[1] csakhamar kiszorította a szülővárosáról vett jóhangzású *Gyöngyösi* név s hősünket Gyöngyösi Pálnak ismeri a történelem. Fiai pedig már *pettyéni* Gyöngyösieknek írják magukat, azonban ez előnevet aligha tudták volna nemeslevéllel igazolni. A nógrádmegyei *Petény*-ről és a krasznamegyei *Petenyé*-ről csakugyan nyert egy-egy Gyöngyösi előnevet, de a szatmármegyei *Pettyen*-ről, tudtunkkal, soha. A három név nagy hasonlósága azonban igen könnyen lehetővé tette, hogy az öreg Árva uram magas állásra jutott unokái, *pettyéni Gyöngyösi* név alatt, a sokágazatú nemes Gyöngyösi-család tagjaiként tekintessenek.[2]

A mi Pálunk nem egyetlen gyermeke volt szüleinek, egy testvérbátyja, István, 1689. nagylétai, 1700. félegyházai, 1704—1709. köbölkúti pap és érmelléki esperes.[3] Minden valószínűség szerint az ő nyomdokain ment öcscse is a debreczeni főiskolába, hol 1690. január 15-én írta be nevét az anyakönyvbe; ugyanitt 1696. már mint széniorral

találkozunk vele.[4] E két adat összevetéséből nyilván van, hogy Gyöngyösi már mint öreg deák ment Debreczenbe, egy másik főiskolából, valószinűleg a sárospatakiból.

Széniorsága bevégeztével, több kegyes pártfogója anyagi támogatásával, külföldre indult s a német, holland és angol egyetemeket végig hospitálta, közel öt esztendőt töltvén távol hazájától. Sorba járta az odera-frankfurti, lipcsei, hallei, wittenbergi és jenai egyetemeket; volt Leydában, Utrechtben, Franequerában, Gröningában; lakott Oxfordban, Cambridgeben, Londonban.[5] Biztos időadataink franequerai és oxfordi tartózkodásáról vannak. A franequerai anyakönyvben már 1697. augusztusában találkozunk nevével, egy év mulva, 1698. augusztus 20-án (régi naptár szerint), már az oxfordi hatalmas Bodleian könyvtárban kutat.[6] Angliai tartózkodásának legalább is másfél évre kellett terjednie, mert itt, az angol püspöki egyházban szenteltetett pappá s nyerte a „presbyter Ecclesiae Anglicanae" czimet, melyet mindig különös előszeretettel használt.[7]

Angliából visszatérve, ismét Franequerában állapodott meg s az itteni egyetemen nyerte el 1700. márczius 25-én a theologiai doktori rangot és fokozatot. Nem is egy, de három értekezést[8] irt és bocsátott közre ez alkalommal, melyekben széleskörű ismeretekkel, eredeti gondolkodásmóddal és megnyerő irálylyal találkozunk. Gyöngyösi nem közönséges tudományos képzettségéről tanuskodik azon tény is, hogy külföldről 6—700 kötet könyvet, magán embernél akkor valóságos nagy könyvtárt, hozott magával, midőn hosszas távollét után hazájába visszatérendő volt. A jezsuiták azonban a határon lefoglalták Gyöngyösi szép könyvtárát, mire ő Paget bécsi angol nagykövet közbenjárásához folyamodott. A nagykövet viszont egyenesen Kollonics bibornoknál tett ez ügyben erélyes lépéseket, kitől azt a feleletet nyerte, hogy Gyöngyösi visszakapta lefoglalt könyveinek öt-hatod részét; csakis egy hatodrészt, mintegy 130 könyvet égettetett el a bibornok, mivel ezek szerinte egytől-egyig „botrányos, a jó erkölcsök és a császári felség ellen

irott könyvek" valának.[9] Így fosztotta meg Gyöngyösit legbecsesebb könyveitől a jezsuita erőszakos önkény, mely életének későbbi folyamán is állhatatos üldözője maradt; viszont Gyöngyösinél is e tény ébresztette fel a jezsuiták ellen az erős harag, sőt izzó gyűlölet érzését, melynek nyomaival ezentúl gyakran fogunk találkozni.

Négy évi s néhány hónapi külföldi tanulmányozás után szép hírrel, névvel érkezett haza az 1700. év második felében az erődús férfikor kezdetén álló Gyöngyösi, hogy hazájának és egyházának szolgálatába lépjen. Valószinűleg rég nem látott rokonainál s debreczeni jóakaróinál tartózkodott azon néhány hónapon át, mig hivatal nélkül volt. Az 1701. évben a derecskei népes és tekintélyes egyház hivta meg jövedelmes papi állomására az ifjú tudóst. A tiszántúli egyházkerület 1700. június 27-én tartott közzsinatán Derecskére Turi János ordináltatott ugyan, de ő egy évet is alig tölthetett ott, mert már 1701 végén Gyöngyösi Pál a derecskei lelkész.[10] Az ő kibocsátásának vagy megerősítésének nincs nyoma az egyházkerület ezidőbeli jegyzőkönyvében, a minek magyarázata az, hogy az Angliában már pappá szentelt Gyöngyösi nem jelentkezett a tiszántúli közzsinat előtt felszentelésre s az ezzel kapcsolatos eskütételre és aláírásra, bárha mindezt határozottan követelte tőle egyházi felsősége. Itt kezdődik Gyöngyösi életének tragikuma. Nem alaptalan, de mégis túlhajtott önérzete, tagadhatatlan nyakassága, gúnyoros természete és különczségei mind nagyobb ellentétbe hozták őt az erősen konservativ s e mellett tekintélyökre a kevélységig féltékeny tiszántúli atyákkal. Nekik nem volt igazságuk, mikor az Angliában már pappá szentelt Gyöngyösit saját ordinátiójuk felvételére akarták kényszeriteni; viszont Gyöngyösi is nagyot hibázott akkor, midőn a tőle teljes joggal követelt esküt és aláirást megtagadta.[11] E kiegyenlithetetlen ellentét csakhamar megzavarta úgy a tiszántúli egyházkerület, mint a Gyöngyösi nyugalmát, bárha a derecskei egyház hivei nagy hűséggel és szeretettel ragaszkodtak hozzá.

Évekig tartott ez a szerencsétlen húzalkodás, melynek első jelét akkor találjuk a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyveiben, mikor az 1705. június 21.—22. napjain tartott tarpai közzsinat kimondotta, hogy „ezentúl parókát viselni senki ne merészeljen, hivatalvesztés terhe alatt". Gyöngyösi Angliából parókásan jött haza s a külföldön igen elterjedt, de a magyar református papságnál ekkor még igen szokatlan s ennélfogva feltünő viselethez makacsul ragaszkodott; parókáját a zsinati határozat ellenére sem tette le. Ez időtájban történhetett az is, hogy a sokfelől zaklatott és izgatott Gyöngyösi, első sorban saját püspöke, Kocsi Csergő János, de egyúttal több tiszántúli vezérférfiú ellen is egy metsző gúnynyal írt pasquillt bocsátott közre,[12] mely meggondolatlan tiszteletlenség kitörésre juttatta az ellene rég készülő katasztrófát. A gúnyvers szerzője és terjesztői ellen szigorú vizsgálatot rendelt el a mélyen sértett püspök; Gyöngyösi feje fölött mind jobban gyültek a fellegek. De ő nem esett kétségbe, noha leghívebb barátai is egymásután hagyogatták el, mint pl. Patai István debreczeni pap és Huszti Sámuel, kiknek a gúnyvers terjesztésében mindenesetre, sőt talán szerkesztésében is részök volt. Gyöngyösi a Piskoltra, 1706. június 20-ra összehivott „szent generális" elé idéztetett, hol Kocsi Csergő János püspök elnöklete alatt tíz esperes és számos lelkész ítélt a vádlott felett. A pör kimeneteléről alig lehetett kétség, midőn a fő vádlók egyúttal birák is voltak. Gyöngyösi még itt is erősen harczolt; különösen kiemelvén a beregi egyházmegyének a tiszántúli kerület által elismert külön papszentelési jogát s bizonyára kérdésbe tette, hogy ha a beregiek ordinátióját elismeri a superintendentia, miért ne ismerhetné el az angol püspöki egyház által történt felszentelést? Hiábavaló volt azonban minden védekezés; a megsértett birák kimondták Gyöngyösire a lesujtó ítéletet, mely a zsinat jegyzőkönyvében[13] következőleg örökíttetett meg:

„Occasione inauditi et maledicti illius pasquilli, Paulus

Gyöngyösi SS. Theoli Doctor, ecclesiae Derecskeiensis Pastor, citatus et convictus.

„Mivel secundum allegata et probata, Gyöngyösi Pál derecskei predikátor comperiáltatott a pasquillusnak authorának lenni, melyben vallásunk, ministeriumunk, ordinatiónk, tisztességes personák éktelen mocskokkal és szitkokkal illettetnek; comperiáltatott item hamis hitűnek és újitónak; tetszett a törvénynek: méltó volna, hogy parocháját fejében vernék, ruháját leszakgatnák, magistratus kezében adnák; de ezt nem cselekeszik, hanem prédikátori tisztitűl in perpetuum megfosztassék, vigore Articulorum 5. et 27. in Minoribus, item 28. et 38. in Majoribus; item conclusionum 27. et 28. in actis Synodi Nationalis Szatmár-Némethini celebratae.

„Azért papi ruházatát mától fogva letegye, ne viselje; mert, ha rajta találják, szégyenére levonszák; ha peniglen valaha, titkon vagy nyilván, per se, vel per alios, vagy irkálna, vagy szólana, vagy a superintendentia, vagy tiszteletes superintendensünk, vagy valamely becsületes személyek ellen, tehát, comperta rei veritate, hiteles két, avagy három tanuk után, magistrátus kezébe adattatik.

„Mivel pedig, audita deliberatione, Gyöngyösi Pál a méltóságos fejedelem székére — quod inauditum — hire, pecséte nélkül citálja a szent generalis praeseseit, contra Articulum Art. 42. R. Dominorum Felföldiensium, quem nostra superattendentia acceptavit et confirmavit anno 1639. — a deliberatum annyival inkább megerősittetik; mely canon igy vagyon: „Quicunque alicujus criminis convicti, et ab ecclesia poena commerita multati, ad potentiores, externumque praesidium confugiunt, sese ecclesiae et ejus judicio contumaciter opponentes; ii in perpetuum et sine ullo spe veniae, tamquam putida membra, abjiciantur et proscribantur".

Az itélet tehát a legszigorúbb büntetést, a papi hivatal és jelleg elvesztését mondotta ki Gyöngyösire, mely ellen ő — végső kétségbeesésében — az ekkor hatalma zenithjén

álló II. Rákóczi Ferencz fejedelem székéhez felebbezett. A zsinat atyái szemében ez még az eddigieknél is nagyobb bűn volt s — mint láttuk — rögtön fejére idézték Gyöngyösinek a felsőmagyarországi XLII. kánont. Mit csinált II. Rákóczi Ferencz Gyöngyösi felebbezésével, adatok hiányában nem tudom megmondani; a következmények azonban azt mutatják, hogy csakugyan közbelépett Gyöngyösi javára, mert az kétségtelen, hogy a piskolti ítélet nemcsak végre nem hajtatott, de, mint látni fogjuk, módosítva és szelídítve lett. Egy nem egészen megbízható forrásból[14] ugyan az tünik ki, hogy a piskolti zsinat nemcsak magát Gyöngyösit, de a hozzá állhatatosan ragaszkodó derecskei egyházat is „excommunicatio“ alá vetette; azonban ez alól mihamar feloldattak; Gyöngyösi tovább is Derecskén hivataloskodott s a Debreczenben, 1708. február 27-én tartott semigeneralis zsinat újabb tárgyalás alá vévén az ügyet, következőleg ítélt: „Megtekintvén a szent semigeneralis tiszt. Gyöngyösi Pál uram instantiáját, melyben megismeri magát reusnak lenni, lött a szent semigeneralis hozzá atyai reflexióval, hogy functióját szabadon gyakorolhassa ott, a hol ő kegyelmének vocatio adatik, a mi superintendentiánkon kivül, hoc addito: hogy jövendőben Isten generalis congregatiót adván érnünk: akkor ő kegyelme compareáljon, és ott lészen ő kegyelmének plenaria resolutiója“. Az ítélet[15] tehát a következő generalis zsinat által volt megerősitendő, a mi meg is történt az 1709. június 23-án Nagy-Kállóban tartott közsinaton, mely a debreczeni félközzsinat által Gyöngyösire kimondott szelídebb ítéletet megerősítette“.[16]

Gyöngyösi valószinűleg a debreczeni semigenerális ítélete után hagyta el a hozzá hűséges szeretettel ragaszkodó derecskei egyházat s egyelőre Szatmáron vagy annak közelében vonta meg magát, gyermekeivel együtt. Első felesége, kit mindjárt pappá választásakor vehetett el, Derecskén meghalt s az özvegy apa anyátlan árváival együtt indult bujdosásnak.[17] Mintegy három évet töltött igy állás nélkül, mig végre az 1711. évben[18] Kassán álla-

podott meg s itt talált új otthonra; hol szép működési kör, de egyúttal temérdek küzdelem és sok szenvedés jutott osztályrészeül.

A kassai református egyház, a XVII. század végén szenvedett elnyomatás után, II. Rákóczi Ferencz győzelmeinek idejében, szép templomát és nagy iskoláját újra visszanyerte.[19] Ismét fellendült az egyházi s iskolai élet s Gyöngyösi egyelőre az iskolában nyerhetett alkalmazást, egyúttal segédkezvén szükség esetén a kassai papnak, Gyarmati Tamásnak. Azonban alig telepedett le itt Gyöngyösi, II. Rákóczi Ferencz zászlajának lehanyatlásával újra eljöttek a kassai egyházra a nemszeretem napok; a templom és iskola rövid öt évi birtoklás után, 1711. október 18-án katonai erővel ismét elvétetett s a református isteni tisztelet először a citadella egy kazamatájába, majd egy külvárosi csűrbe, végre az összelövöldözött hóstáti temetői imaházba szorult.[20] Majdnem azt mondhatnók, hogy Gyöngyösinek lába nyomában járt a szerencsétlenség; ő azonban legkevésbbé sem csüggedt s midőn Gyarmati Tamás 1712-ben elhunyt, készséggel vette át a szorongatott egyház papi hivatalát.[21]

Az abauji egyházmegyének ma meglevő legrégibb jegyzőkönyvébe 1692. február 27-től kezdve egész 1739-ig sajátkezűleg írták be nevöket a traktusban szolgált papok. Gyöngyösi nevét azonban nem találjuk köztük; mert ő, mint az anglikán egyház felszentelt papja, itt sem látta szükségesnek nevének aláírását. E miatt azonban legkisebb bántódása sem lett, sőt paptársai annyira elismerték nagy tekintélyét és tudományát, hogy már 1715-ben az egyházmegye assessorai között szerepel; Zemlényi Ferencz esperessel, Nádudvari Mihály szepsi-i pappal a legbizalmasabb baráti és komasági viszonyban áll; a nagytudományú ifjabb Csécsi János pataki professzorral állandóan levelezik; Pósaházi István zempléni esperes pedig oly czélzattal szeretné megnyerni egyházmegyéjének, hogy az esperességét is azonnal átadná neki; a zempléni papság azonban határozottan állást

foglal Gyöngyösi ellen, kit e miatt a sárospatakiak nem vihetnek el papjokul.[22]

Gyöngyösi Kassán, épen úgy, mint félszázaddal előbb a nagy Czeglédi István, valósággal „a törésen állott"; szóval, irásban egyaránt fáradhatatlanul küzdött a protestántizmust megsemmisiteni akaró jezsuitizmus ellen, melynek egyik fő vára épen Kassa volt. A két nagy papnak küzdelme, érdeme, sőt végsorsa is azonos; Czeglédié börtön és halál, Gyöngyösié börtön és száműzetés. De tartsunk rendet az események előadásában.

Kassa ezidőben az egri egyházmegyéhez tartozott, melynek püspöke, gróf Erdődy Gábor, valamennyi főpaptársát felülmulta tevékenységben és az „eretnekek" fanatikus gyülölésében. Méltó alattvalója volt a kassai plébános, Máriássy Sándor, kanonok és apát, később czimzetes püspök. Legfőbb czéljuk volt, hogy a protestántizmust lehetőleg az egész országból, de Kassáról mindenesetre kiirtsák. A nagyszámú jezsuita sereg szolgáltatta a legbuzgóbb munkatársakat; de gondjuk volt arra is, hogy az államhatalmat és közigazgatást szintén megnyerjék kitüzött czéljok támogatására. A protestánsok az élet-halálharczot vivták az egész országban, mely harcznak egyik főpontja épen Kassa volt, vezére pedig a protestánsok részéről a kassai református pap, Gyöngyösi Pál.

Kassa város előljáróságából (tanács és választott község) mindjárt 1712. elején kitiltattak a protestánsok s bár a r. kath. lakosságából egyelőre épen nem találtak elegendő alkalmas egyént az igy megüresedett helyek betöltésére, a város előljárósága ettőlfogva, közel egy századon át, tisztán r. katholikus; a klérusnak engedelmes, vak eszköze. Mindjárt a következő években (1713—1714.) úrnapi processióra és misékre kényszeritik, a czéhekből kitiltják, zálogolják és tömlöczözik a kassai protestánsokat; papjaikat eltiltják a kereszteléstől és esketéstől s a híveket kényszeritik, hogy a stólát a plebánosnak fizessék. A kassai üldözött protestánsok jajkiáltása a trónig hatol s maga III. Károly király nem is egy, de több rendeletben parancsolja meg a

tanácsnak az üldözés abbanhagyását;[23] a klérus által sugalmazott tanács azonban ezer módot talál a királyi parancsolatok kijátszására. Ily rettenetes körülmények közt élt és működött Kassán Gyöngyösi, legelső czéltáblája ellenfelei gyűlöletének. Ő azonban nem félt, nem engedett semmit; azok közé a jellemek közé tartozván, kiknek jelszava: „Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae!“.

Az 1717. év elején összeesketett egy ref. vőlegényt egy róm. kath. menyasszonynyal. Máriássy apát azonnal maga elé idézte, majd az egri szentszéknél jelentette fel Gyöngyösit, kit nemcsak súlyos pénzbüntetéssel, de hivatalvesztéssel is megfenyegetett a Máriássy által jezsuitákból összeállitott „parochialis szentszék“; a vádlottat már meg is idézte Kis János püspöki közhelyettes az egri szentszék, mint másodfokú bíróság elé; a dolog azonban ennyiben maradt, bizonyára a kassai és abaujmegyei módosabb református urak közbenjárása és nagy pénzáldozata folytán.[24]

Ugyanez évben lépett az özvegy Gyöngyösi másodszor házasságra, feleségül vévén Szatmárról vagy közeli környékéről Losonczi Rebekát,[25] hogy a közélet folyton súlyosbodó harczai közben enyhülést találhasson a békés családi tűzhely melegénél. Mert a harcz izgalmai folyton növekedtek. A jezsuiták szóval és irásban egyaránt hirdették a protestánsok kiirtásának szükségességét; Gyöngyösi élénk figyelemmel kisérte úgy az idevonatkozó irodalmi termékeket,[26] mint a kassai jezsuiták templomi szónoklatait, melyekre ő is félelmet nem ismerő bátorsággal és élességgel adta meg prédikáczióiban a méltó visszhangot, úgy, hogy saját hivei is mérsékletre és vigyázatra intették.[27] De mikor azt kellett látnia, hogy a Komáromi Csipkés György által forditott Szent Biblia példányait lefoglalják, majd pedig százával égetik el a kassai jezsuiták;[28] mikor hallotta, hogy az egri püspök Csécsi János pataki tanár hires jubiláris beszédét a szerző fején akarja elégettetni;[29] mikor látta, hogy a jezsuiták erőszakos üldözései és aprólékos bosszantásai napról-napra növekednek: ezekkel egy-

arányban növekedett az ő méltatlankodása, elkeseredése, harczkedve és tevékenysége is.

Az 1715: XXX. törvényczikkben igért vallásügyi bizottság, mely a vitás vallási, különösen pedig birtoklási kérdések megvizsgálására és elintézésére szerveztetett, csak 1721. márcziusában kezdte meg működését Pesten, miért is „pesti commissio" néven ismeretes. A kassai reformátusok nagy jó reménységgel voltak e bizottság felől, hogy tudniillik visszaitéli nekik az őseik által épitett s tőlök immár harmadizben elfoglalt szép templomot, a mellette levő iskolával, paplakkal és jövedelmekkel együtt.[30] Nagyon természetes, hogy jogos igényeik érvényesítésére mindent elkövettek s e nagy munkában ismét Gyöngyösié volt az oroszlánrész. A jó reménységet azonban csakhamar keserű kiábrándulás követte. A vallásügyi bizottságnak többségét alkotó r. kath. tagok, az egyháziak épen úgy, mint a világiak, a legmerevebb visszautasítás álláspontját foglalták el a protestánsok legjogosabb kivánságai ellen is; a klérus egész nyilt sisakkal követelte, hogy a vallás ügyében hozott minden eddigi törvény eltöröltessék, a protestáns vallás az országból kitiltassék, mert „a birodalom nyugalma és a lakosok egyetértése nem áll másban, mint a vallás egységében; semmi más nem köti annyira a fejedelemhez a népek lelkét, mintha egy szivvel lélekkel azt a vallást követik, melyet a fejedelem vall; — a vallás egysége az ország ereje, a vallás különbözősége az ország veszte".

A vakbuzgó egri püspök, gróf Erdődy Gábor, egy, Timon jezsuita által irott s a pesti bizottságnak ajánlott könyvben még bővebben kifejtette a klérus ezen rettenetes elveit és követeléseit. A munka szellemét már czíme elárulja: „Opusculum theologicum, in quo quaeritur: An et qualiter possit princeps, magistratus, dominus catholicus in ditione sua retinere haereticos; vel contra poenis eos aut exilio ad fidem catholicam aplectendam cogere". (Nagyszombat, 1721.) A magyar protestánsokban méltán felforrott a vér e jezsuita munka olvasásakor, mely egyenesen azt hirdeti,

hogy *a r. kath. fejedelem, elöljáróság, vagy földesúr semmiképen nem türheti meg országában vagy birtokán a protestáns lakosokat, hanem az a kötelessége, hogy azokat akár büntetések, akár számüzetés által a r. kath. vallás felvételére kényszerítse*".[31]

A legiszonyubb türelmetlenség e bántó és dölyfös szózatára Gyöngyösi Pál adta meg csakhamar a méltó választ, „*Altare Pacis*" „*a béke oltára*" czim alatt 1722-ben megjelent, 48 lapra terjedő munkájával.[32] A békés és harczias szellem, a keresztyéni szeretet és a metsző gúny, az Irás mélységes ismerete és az ó-klasszikusok megszólaltatása, a régi egyházi atyák és a reformátorok jeles mondásai, az evangéliumi alázatosság és a kálvinista magyar nyakassága, valami csodálatos harmoniában olvadnak össze e rövid, de hatalmas munkában, mely a szerző rengeteg tudományos ismeretének, bámulatos sokoldalúságának, kiváló eredetiségének, éles logikájának és kitünő, erőteljes irályának a legnevezetesebb emlékjele és bizonyitéka. Ha eljő valamikor az a boldog idő, hogy a magyar protestántizmus, illetőleg a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság megkezdheti a XVI.—XVIII. század legjelesebb irodalmi emlékeinek újra nyomatását s jegyzetekkel felvilágositott kiadását, hogy igy a könyvtárak polczain elrejtett kincsek napfényre hozatván, a legszélesebb körben tanitsanak és lelkesitsenek, akkor egyik legelső teendő lesz az „Altare Pacis" magyar fordításának kiadása.

Mily szellemes és találó mindjárt a jellemző czim után következő jelige, melyet Gyöngyösi Ezsdrás könyvének IV. és VI. fejezeteiből vett, hol a fogság utáni templomépitésének gonosz megakadályozásáról, majd pedig a pogány Dáriusnak szabadelvű épitési engedélyéről van szó. Gyöngyösi szerint a IV. részben az assyr biztosok (commissarii), a VI-ikban az Isten biztosainak leveléről van szó. Ki ne venné észre azonnal a pesti commissio r. kath. és protestáns tagjaira való mesteri czélzást?! A második jelszót vagy mottót Aventinusból vette Gyöngyösi: „Vera scribere

periculum, falsa crimen". Ő igazat írt s a nagy veszedelem el is következett reá.

A munka gróf Erdődy püspökhöz intézett nyilt levél alakjában van írva; a szegény református pap megrázó bátorsággal és sokszor metsző éles hangon veri vissza a dúsgazdag és hatalmas főpap neve alatt megjelent munka minden egyes támadását; Timon munkáját (kit Daemonnak nevez) valósággal darabokra szedi és összetöri. Bár igen sok pont méltó volna rá, csakis egy pár részletet idézek hatalmas munkájából.

A 44. lapon e szavakkal fordul a püspökhöz: „Ha lelkiismeretének és az igazságnak szavát, az esküvel megerősített békekötéseket és országos törvényeket nem tekinti is Méltóságos Püspök úr, már csak az egyházi és polgári eszélyesség (prudentia eccl. et pol.) is arra indíthatná, hogy *az ország népének nagyobb részét* (t. i. a protestánsokat) vigyázatlanul ne zaklassák és ne ingereljék, hanem inkább szeretettel és új jótéteményekkel igyekezzenek a békés alattvalói helyzetben megtartani, mivel a mi nemzetünk jelleméről azt tartják, hogy az valamivel szilajabb és a jármot kevésbbé tűrő, mint a többi népeké". A nemrég lezajlott szabadságharcz még mindig élő, de mélyen elnyomott szelleme szólal meg Gyöngyösi e nevezetes soraiban. „A riadó vak mélységet felverte szavával!"

„Protestálok mindezen igazságtalanság ellen — mondja egy más helyen —, protestálok, mint a protestáns egyház szolgája és lelkipásztora!"

Végül a Zsidókhoz írott levél 13. részének 20.—21. verseit, továbbá Tertulliánnak örökszép szavait ajánlja gróf Erdődy püspök figyelmébe: „legyetek az igazság őrizői, a szerénység hirdetői, az erények cselekedői, senkinek ellenségei, a lelkiek követői, az ég tanitványai!"

Megható a záradék, illetőleg az aláírás is: „Dicsőségesen uralkodó legkegyelmesebb császár-királyunknak és főtisztelendő püspök Úrnak örök békességéért szüntelen könyörög a mennyei udvar előtt.

Kassán, Concordia napján, s ha Istennek úgy tetszik, a békesség kegyes zászlaja alatt, 1721. február,

Gyöngyösi Pál, theol. doktor, az apostoli angol egyház presbytere, jelenleg a kassai református egyház lelkipásztora".

A keltezésből az tünik ki, hogy Gyöngyösi az Erdődy-Timon-féle munka megjelenése után azonnal, egy pár hét alatt elkészítette válaszát, melyet azonban a hazában kinyomatni nem lehetett. Külföldi nyomdát kellett tehát felkeresni s ez sok időbe került. A munkán az áll, hogy Bázelben, Philadelphus Timotheusnál nyomatott, de első pillanatra látszik, hogy ez álczim, illetve álnév; a betük jellegéből s a nyomtatás jellemző sajátságaiból pedig kétségtelenül megállapithatjuk, hogy az „Altare Pacis" oderai Frankfurtban nyomatott, Schwarz Kristóf János műhelyében; ugyanott, hol nyolcz év mulva Gyöngyösi Pál hasonnevű fiának „Chorea castrorum" czimen ismert értekezése megjelent.[33] I. Frigyes Vilmos porosz király (1713—1740) mindig kiváló érdeklődést és jóakaratot tanusított magyar protestáns elnyomott hitfelei iránt; Gyöngyösi, lehet, épen e munka kiadása alkalmával lépett először összeköttetésbe a királylyal, kinek jóakarata pár évvel később menedéket és tisztességes állást adott a hazájából száműzött tudós papnak és családjának.

Az „Altare Pacis" hazánkba jutott példányai a protestánsoknál rendkivüli örömet és elismerést keltettek; viszont a r. katholikusoknál, főkép a jezsuitáknál, különösen pedig a magát tekintélyében és személyében sértve érző gróf Erdődy püspöknél a legádázabb haragot és gyülöletet idézték fel a szerző ellen. Bosszút lihegve keresték az alkalmat, hogy Gyöngyösit megtámadhassák és megsemmisíthessék. A kassai jezsuita sereg, a tanárok épen úgy, mint a Mária-egyesületekben fanatizált tanítványok, lépésről-lépésre követték a református papot, hogy alacsony gúnyolódásukkal, kifogyhatatlan bosszantásaikkal valami meggondolatlan tettre ingereljék, a miért aztán nyakát szeg-

hessék, s egyúttal magát a kassai református egyházat is teljesen kiirthassák és megsemmisíthessék. Gyöngyösi maga is tisztában volt helyzetével s ezért az a gondolat is megfordult agyában, hogy talán jó lenne a jezsuiták körme közül Kassáról biztosabb helyre elvonulni; ez időre esik Sárospatakra történt meghivatása, mely azonban részint a zempléni papság ellenállása, részint kassai híveinek s különösen Bárczay László főgondnoknak őt esengve marasztaló kérései[34] miatt teljesedésbe nem ment s igy Gyöngyösi továbbra is a veszedelem torkában, Kassán maradt.

Az 1723. év október havának 3-án nagy ünnepet ült a kassai r. kath. lakosság. E napon szentelte fel egyháza káprázatos és tüntető pompájával Kozma Péter kanonok a főutczáján felállított díszes szűz Mária szobrot, mely ma is áll; ugyanazon helyen, hol régebben a katonai pellengér állott s hol 1607. január 13-án összeapritották a bosszús hajduk Kátai Mihályt, kit Bocskay fejedelem megmérgezésének erős gyanuja terhelt. Ily szomorú emlékű helyen áll a Mária szobor, mely egyúttal Gyöngyösi Pál ártatlan szenvedésének is emlékoszlopa. A szobor felszentelésének napjaiban egy *Gyalai András* nevű erdélyi református deák fordult meg Kassán, ki külföldre, Amsterdámba készült, hogy ott nyomdásznak képezze ki magát. Az ifjú utas Gyöngyösinél is megfordult, kinek egy másik Gyalai András, talán épen a vándor-deák atyja, Hollandiában tanulótársa volt.[35] A beszéd tárgyát ekkor Kassán, még a református körökben is, az új Mária-szobor képezte s az ifjú Gyalai, mint hevesvérű református deák, Horatius egy szatirájának nyomán, gúnyverset költött az új szoborra.[36] A vers megnyerte a Gyöngyösi tetszését, leírta és eltette magának; bár Gyalai azt igérte, hogy ha Amsterdámba ér, rögtön ki is nyomatja a verset.

A következő 1724. év januárjában fokozódva újultak meg a kassai jezsuiták sértő gúnyolódásai a reformátusok is különösen Gyöngyösi ellen. Templomukra ilyen felírást ragasztottak: *Braxatorium Calvini = Kálvin sörfőzőháza;*[37]

majd a jezsuita tanárok és növendékek a velök épen szembejövő Gyöngyösit e csufondáros kiabálással fogadták: *Unde nobis hic Judaeus?* = *honnan cseppent közénk ez a zsidó!?* Szóval, Gyöngyösi a végsőig fel volt ingerelve a jezsuiták által. Ilyen lelki állapotában kereste őt fel egy beteges, könyöradományokból élő peregrinus, *Turkevi* nevű, volt szalonnai ref. tanító, kinek Gyöngyösi, beszélgetés közben, megmutatta a Gyalai gúnyversét. Turkevi engedelmet kért, hogy lemásolhassa azt; a különben is bosszús Gyöngyösi készséggel adott erre engedélyt, sőt a szükséges tiszta papirt is a magáéból adta. Ezt lett a veszte; a mennyiben a *Schirmer*-féle házban, hol előbb lakása volt, egy csomó olyan számlát talált a XVII. század második felében igen tekintélyes Schirmer kereskedőház nevével, mely számlák egyik oldala tisztán maradt. Gyöngyösi, mint takarékos ember, összeszedte a számlákat s jegyzetekre használta fel azok tisztán maradt hátlapjait. Két ilyen Schirmer-féle lapot adott Turkevinek is, ki ezekre lemásolta a Gyalai gúnyversét. Gyöngyösinek sejtelme sem volt arról, hogy mi fog mindebből következni. Az exaltált Turkevi, kit egyik adat holdkórosnak, a másik pedig nyavalyatörősnek, sőt eszelősnek mond; a ki tehát egyáltalában nem birt képességgel arra, hogy tettének következményeit belássa és mérlegelje, azt a meggondolatlan merénylet követte el a január 26-ra forduló éjszakán, hogy a Mária-szoborhoz lopózva, az általa két darab papirra lemásolt gúnyverset a szobor talapzatára csirizzel felragasztotta.[38]

Alighogy felvillant január 26-án a téli napnak fénye, csakhamar észrevették a jezsuita tanárok és tanulók a kollegiumukkal majdnem szemben álló szoborra felragasztott irást. Odarohantak, s olvasván a verset, mérhetetlen lett felháborodásuk e blasphemia, ez istenkáromlás miatt. Lefejtvén a két lapot, a hátsó részén meglátták a Schirmer-féle számlát. Mint kész prédára, úgy törtek a kegyes és buzgó Marianus-ifjak az istentelen kálvinista prédikátor, Gyöngyösi lakására. Összes iratait, ezek közt a vers Gyön-

gyösi által irott másolatát és a sok Schirmer-féle számlát mint fő bűnjeleket nagy diadallal lefoglalták;[39] magát Gyöngyösit pedig, mint istenkáromlót, a városi tanács által azonnal elfogatták és börtönbe hurczoltatták. Gyöngyösi ekkor beteges volt, neje pedig várandós állapotban;[40] képzelhetni a szegény család borzasztó lelkiállapotát!

A jezsuiták viszont diadalmámorban úsztak; íme eljött az alkalom, hogy kitölthessék Gyöngyösin régi bosszújokat s nemcsak őt magát, de a kassai református egyházat is megsemmisíthessék; a városi tanács pedig, mint Máriássy plébános és a jezsuiták készséges eszköze, mindent elkövetett e czélok elérhetésére. Mindjárt február 4-én jelentést tesz a tanács a rettentő bűnről a kanczelláriához, egyúttal azonban a nádort, az országbirót, gróf Csáky bibornokot, gróf Erdődy egri püspököt és gróf Pálffy Jánost is felkeresték alázatos levelökkel, melyekben arra kérik e főméltóságokat, járjanak közbe a helytartótanácsnál és kanczelláriánál, sőt magánál király ő felségénél is a végre, hogy ne csak az istentelen Gyöngyösi nyerje el méltó büntetését, hanem, hogy ezentúl ily nagy bűn elő ne fordulhasson s hogy király ő felségének annál hívebben szolgálhassanak, rendelje el kegyelmesen ő felsége, *hogy ezentúl az eretnek papok és tanítók zárassanak ki hű Kassa városából!*

Annak bebizonyítására, hogy mindeme „kegyes“ intézkedéseknek ki volt a primus motora, lelke és legfőbb mozgatója, íme itt közlöm Máriássy plébánosnak a városi tanácshoz 1724. február 8-án intézett levelét.

„Tekintetes Nemes Magistratus!

Tegnapi napon némely méltóságokkal és más uri rendekkel együtt levén, fenforgott az calvinista prédikátor dolga, reprobáltatik az N. Magistratus csendessége, hogy az prédikátort Bárczárul az hustáton elszenvedi; Commendáns uramat is Ő Ngát még eddig az T. N. Magistratus nem requirálta, hogy ha valamely prédikátor bekivánna jőni, akar minemű praetextus alatt be ne bocsáttassék;

mind a kettőt könnyen véghez vihettjük, most lévén alkalmatosságunk, csak az N. Magistratus zélusa accedáljon. Az prédikátornak úgyis ben az városban exercitiumja nem volt, hanem az hustáton; ott is pedig csak toleraltatott, de az is per novum crimen tolláltatik, ha tovább nem is, csak az dolognak exitusáig; tartalékunk nem lehet. Ha pedig az volna az N. Magistratus consideratiója, mindenkit magamra vállalok s én okoztassam. Commendáns Úr ő Nga maga kért engemet, mivel már az hadi rendeknek megparancsolta, hogy semmi prédikátort be ne bocsássanak az városba; sürgessem az N. Magistratust, hogy az kapu deákoknak is keményen meg legyen parancsolva. Ezeknek véghezvitelére bizodalmasan kérem az T. N. Magistratust, s az Isten kedvéért is adhortálom, kövesse az..... több királyi várasokat s nékem assistáljon, praedikátor akár mely szin alatt be ne jüjjön egy is; valamely keresztelés, temetés, esküttetés történnék, hirem nélkül meg ne légyen az Calvinistáknál; az hustátra be ne jüjjön külső prédikátor, azért inhibeáltasson is. Mind ezek pedig usque ad exitum rei Gyöngyösianae legyenek eltilalmazva. Bizony az N. Magistratus mind az Istennek, mind az itt való főrendeknek kedvére; maga jó hire, zélusa előmenetelére fog cselekedni. Magam mentem volna a N. Magistratus szolgálatjára, de az lábamat nem merem megerőltetni; az tegnapi is valamennyire megsértett. Ezzel ajánlván magamat az T. N. Magistratus tapasztalt jóakaratjába, maradok az T. N. Magistratusnak köteles igaz szolgája Máriási Sándor."

A buzgó plébános elérte a kivánt eredményt; már a következő napon, február 9-én elhatározta a városi előljáróság, hogy a város területére prédikátor vagy mester be nem bocsáttatik; a reformátusok vallásgyakorlata pedig Gyöngyösi pörének kimeneteléig felfüggesztetik. Csak ezt a határozatot várta a plébános; azonnal követelte a kassai reformátusoktól, mindenféle lelkészi teendő előfordulásakor a busás stóladijat.

A pásztor nélkül maradt s elnyomott reformátusok is minden lehetőt megtettek elfogott lelkészük kiszabadítása és vallásszabadságuk visszanyerése érdekében. Ügyök támogatására felkérték a nagytekintélyű Ráday Pált; a maguk részéről pedig külön ágensül Debreczeni Andrást küldték Pozsonyba és Bécsbe, kiknek közvetítésével több rendbeli folyamodással járultak a királyi felséghez, ki márczius 13-án kegyelmesen el is rendelte, hogy Gyöngyösi pere a törvényes formák szerint folytattassék, és hogy a kassai reformátusok vallásgyakorlatát megháborítani, őket a r. kath. plébános adófizetőivé tenni nem szabad. A városi tanács, ennek daczára, tovább is üldözte a reformátusokat, minek egy újabb folyamodvány s erre ismét egy május 9-én kelt királyi parancs lett az eredménye; melynek oltalma alatt május végén elhozhatták a kassai reformátusok külvárosi templomuk mellé Nánási András prédikátort.[41]

Ez idő alatt mind szorosabbra vonta a hálót Gyöngyösi körül a jezsuita ármány. Mindjárt elfogatása után vallatás alá fogták a Kassán székelő szepesi kamara egyik tisztje által; majd, vallomásai megerőtlenítésére, többrendbeli tanuhallgatások által igyekeztek ellenérveket, czáfoló bizonyítékokat szerezni. Kihallgatták a vámost, a kapudeákot, a városvégi korcsmárost Gyalai András kassai tartózkodásáról, s nagy örömmel vették, hogy ezek mind azt állitották, hogy Gyalaira nem emlékeznek. De hát hogy is emlékezhetnének 4—5 hónap mulva egyetelen utasra azok, kik előtt naponként százával fordulnak meg idegenek?! Ellenben a kihallgatott reformátusok vallomásaiból kétségtelenül kitünt Gyöngyösi állitásainak igaz volta; továbbá saját cselédjei is egytől-egyig azt vallották, hogy a január 25—26. közötti éjszakát Gyöngyösi a lakásán töltötte s onnan egy perczre is ki nem mozdult. Egyetlen terhelő tanut azonban szereztek. Egy Cecca Ferencz nevű, a nápolyi királyság Lezzi városából való, 20 éves r. kath. vallású olasz közkatona azt vallotta, hogy ő a kérdéses éjszakán a szobor körül őrséget teljesítvén, látta Gyöngyösit, a mint köpenyébe

burkolózva a szoborhoz lopózott, ott egy kevés ideig időzött, majd ismét lakásába visszatért. Ez egyetlen terhelő tanut nemcsak a mentő tanuk nagy számával szemben, de önmagában véve is egyenesen kitanitottnak, magyarán szólva hamis tanunak kell tartanunk. Egy Nápolyból nem régen idekerült, olasz ujoncz közkatona vajjon ismerhette-é a kassai református papot; sőt, feltéve, de meg nem engedve, hogy ismerte is, hogyan ismerhette őt fel az éjszaka setétségében? De, eltekintve mindezektől, egyetlen tanu vallomása a törvényszéki gyakorlatban teljes bizonyitékul soha el nem fogadható; a mint ezt az ismert jogelv is mondja: „unus testis nullus testis".

Ezek után hozzá fogtak Gyöngyösi rendszeres kihallgatásához, mely márczius hó 17-én történt meg. Terjedelmes, 43 kérdőpontot magában foglaló sorozatra kellett a fogoly Gyöngyösinek megfelelni. A vád képviselője, Sajgó János városi ügyész, a jezsuiták készséges segitségével, nagy szorgalommal már jó előre összegyűjtötte a Gyöngyösi ellen felhozható vádpontokat. Kikérdezte a tiszántúli pasquill felől; gyanusitotta azzal, hogy a városi előljárók ellen 1714-ben forgalomba hozott gúnyversnek is ő a szerzője; végül vádolta őt a Lengyelországba menekült rebellisekkel, azaz II. Rákóczi Ferencz híveivel való összeköttetéssel, levelezéssel is. E két utóbbi vád egyenesen hangulatkeltés czéljából lett előhozva; az elsővel a városi tanácsnál, a másodikkal a helytartótanácsnál, kanczelláriánál, esetleg magánál a királynál akarták Gyöngyösit még jobban befeketiteni.

Ilyen előkészületek után, május 12-én megkezdődött s e hónap 16-án folytattatott és befejeztetett Gyöngyösi pörének tárgyalása. A városi ügyész szentségtöréssel és istenkáromlással vádolta Göngyösit; követelte azt is, hogy hogy kinvallatás (tortura) alá vegyék, s a következő rettenetes ítéletet kérte fejére: *„jobb keze levágattassék, aztán feje vétessék, szentségtörő teste pedig megégettessék"*. Gyöngyösi védője, Thuránszky László, minden valószinűség

szerint kálvinista nemes, ritka odaadással védte Gyöngyösi ügyét, melynek igazságáról teljesen meg volt győződve, s nagy bátorsággal és ügyességgel erőtlenítette meg a vádló érveit. Nagyon érdekes lenne az egymást sokszor felváltó perbeszédeket ismertetni, erre azonban nincs időnk; csakis annyit említünk fel a vádló érveléseinek jellemzésére, hogy ő a tiszántúli pasquill által egyenesen bebizonyítva látta azt, hogy Gyöngyösi írta a Mária-szobor elleni gúnyverset is, mert hiszen „semel deprehensus, centies reus esse perhibetur"; majd nem átallta az egyetlen terhelő tanunak, az olasz katonának vallomását is bizonyító erejűnek venni, „ha *egy* is a tanu, de legalább *fél bizonyítékot* ád"; ennek a fél bizonyítéknak alapján kérte Gyöngyösire a legkínosabb halált![43]

Maga Gyöngyösi úgy a kihallgatáskor, mint a tárgyalás alatt, minden egyes kérdésre határozottan és bátran, minden mentegetőzés és homály nélkül nyilatkozott. Jól látta, hogy vesztére törnek s a gúnyvers miatt szentségtörőnek, istenkáromlónak bélyegezik s ő mégis egész határozottan és bátran, nem egyszer, de többször kimondja birái előtt: „*Igenis, a mi dogmánk szerint a Mária-szobor bálvány, annak tisztelete bálványozás; a minthogy ezt prédikációmban is elmondottam; de hogy a verset nem én írtam s nem én ragasztottam fel, arra esküszöm*". A ki így mer nyilatkozni, arról lélektani lehetetlenség feltételezni, hogy a gúnyvers szerzőségét vagy felragasztását el akarta volna tagadni; hiszen most idézett nyilatkozatának első részével — vádlói és birái szemében — ugyanazt a bűnt követte el, mintha a gúnyverset ő szerzette volna.

Ennek daczára mégis a gúnyvers miatt mondotta ki a városi tanács Gyöngyösire június 20-án ez ítéletet: „*Ámbár az 1659 : XLII. törvényczikkben megújított 1563 : XLII. törvényczikk a káromlókra (blasphemantes) első ízben a megvesszőzést, másodízben a megbotozást, harmadízben pedig a fejvesztést mondja ki, — jelen esetben Gyöngyösi Pál vádlott, kire bebizonyult, hogy ő költötte és ő ragasztotta a*

szoborra amaz istentelen gúnyverset, a ki tehát ezek által a legnagyobb blasphemiát követte el, a két előző büntetés elhagyásával, fejvesztésre ítéltetik.[43]

Az ítéletet azonban, a márczius 3-án kelt királyi parancs meghagyása szerint, felülvizsgálat és megerősítés végett, a kanczellária útján egyenesen a király ő felségéhez kellett felterjeszteni; mit a városi tanács június 27-én kötelességszerűleg teljesített is, alázatosan kérvén az ítélet megerősítését. A deczember hó 1-én, Bécsben kelt királyi parancsban foglalt legfelsőbb ítélet, mint az a dolog természete szerint várható is volt, nem hagyta helyben a kassai tanács véritéletét. „Tetszett a királyi felségnek kegyelmesen úgy határozni, hogy *Gyöngyösi Pál, a szóbanforgó vétség (delictum) miatt, másoknak is példájára, az eddig elszenvedett börtönbüntetésen kívül, Magyarországból, a hozzákapcsolt részekből és az összes örökös tartományokból is, mindörökre száműzessék.*“[44]

A Gyöngyösi feje felett függő pallost tehát elhárította a királyi kegyelem, illetőleg a kanczellária referensének jog- és igazságérzete, mely nem engedhette meg azt, hogy a kassai tanács által szándékolt valóságos „törvényszéki gyilkosság“ végrehajtassék. Ellenben a kanczellárián is erős befolyással biró r. katholikus főpapságra való tekintetből, mégis erősen, száműzéssel kellett büntetni Gyöngyösit; bárha e szintén nagy büntetést, úgy a „delictum“ minőségét, mint a bizonyítékok elégtelenségét tekintve, aránytalanul szigorúnak, sőt igazságtalannak kell tartanunk.[45]

Pár nappal a királyi ítélet után megérkezett Kassára a helytartótanácsnak Pozsonyban, deczember 4-én kelt leirata is, mely a tanácsnak meghagyja, hogy az ítéletnek megfelelőleg, Gyöngyösit az ország határáig, Lengyelország felé, alkalmas őrizet alatt, kikisértesse, s őt, mint örökös száműzöttet, határában többé meg ne tűrje. Majd ismét pár nap mulva a kancellária Bécsben, deczember 22-én kelt rendelete érkezett Kassára, mely Gyöngyösi személyleirásának megszerkesztését és felküldését parancsolja meg.

A városi tanács készséggel sietett mindkét rendeletnek eleget tenni. A helytartótanács rendelete deczember 20-án már felolvastatott ugyan a tanácsban, de a tizenegy hónap óta börtönben sínlett Gyöngyösi annyira gyönge volt, hogy csak tizenhét nap mulva, 1725 január hó 6-án, Vízkereszt ünnepén történhetett meg az ítélet végrehajtása. Lehoczky városi igtató (registrator) többi városi hajdúval együtt közrefogván a börtönéből kibocsátott Gyöngyösit, megindult a szomorú menet, mely először a városháza, másodszor a Mária-szobor, harmadszor a város felső kapuja előtt megállapodván, az ítélet négy (latin, magyar, német és tót) nyelven felolvastatott, a kedves papjokat siratók reformátusok nagy busulása és a kárörvendő r. katholikusok, főkép a jezsuiták gúnyhahotája között. Majd a város falain túl mindinkább elmaradt a bucsúzó és gúnyolodó sokaság s Gyöngyösi Eperjesen és Bártfán keresztül háborítatlanul elért országunk határáig, honnan hivatalos kiséröi Kassára visszatérvén, beszámoltak megbizatásuk elvégzéséről.

Kiváló érdekkel bir előttünk a tanács által Gyöngyösiről adott latinnyelvű személyleirás,[46] mely is hű fordításban következőleg szól:

„Középtermetű, sem kövér, sem sovány férfi, sárgásfekete arczszínnel, kurta hajjal, rövid homlokkal, középnagyságú vékony orral; máskülönben teltarczú; bajusza és szemöldöke fekete; jobb arcza, szempillájával együtt rángatózik."

„Eddig fekete posztó tógában és jó mentében járt, mely a helvét praedikánsok szokása szerint, rókatorokkal prémezett."

„Lengyelország határán azonban, levetvén eddigi ruháját, zöld dolmányt öltött fel; mindig hordott parókáján pedig, papi sapkáján kívül, hamúszinű posztóból készült, alól háromszorosan vágott süveget viselt."

E leirás sok tekintetben érdekes. Gyöngyösi jobb arczának rángatózását egyenesen a sok izgalom miatt bekövetkezett idegesség jelenségéül tekinthetjük, sárga-fekete

arczszinét a csaknem egy évi tömlöczözés magyarázza meg; ruházatának leírása pedig, míg egyfelől igen becses adat az akkori református papi, illetőleg magyar viselethez, másfelől arra enged következtetnünk, hogy hívei és pártfogói nem bocsátották a száműzetésbe pénz nélkül kedves papjukat.

Gyöngyösi felesége és gyermekei egyelőre Kassán maradtak. Az édes anya 5—6 hónapos kisdedével, tél közepén nem indulhatott ilyen nagy útra. De meg hol is adhatott volna szállást szeretteinek a száműzött férj és atya, ki maga is hajléktalanul bujdosott? Több mint egy évig[47] Kassán maradt az árva család, tisztességesen táplálttatva a református hívek által, kik ritka hűséggel és kegyelettel gondoskodtak száműzött kedves papjok családjáról.

A száműzött Gyöngyösi először a Lengyelországba menekült előkelő magyar bujdosóknál állapodhatott meg; később pedig I. Frigyes Vilmos porosz király oltalma alatt talált menedéket, ki a bécsi udvarnál több ízben közbenjárt Gyöngyösi érdekében, hogy a száműzetés alól feloldassék; midőn pedig e lépések sikertelenségét látta, megfelelő tisztességes állást és jövedelmet biztosított a száműzött Gyöngyösinek, ki épen két évvel száműzetése után, 1727. január hó 22-én, az odera-frankfurti egyetem theologiai tanári székét nyerte el a buzgó protestáns király kegyességéből.[48] Ez időtől zavartalan nyugalomban folyt le Gyöngyösi élete; a hatalmas porosz király oltalma alatt többé nem háborgathatták őt régi ellenei, a jezsuiták. Éltének viharos nappalára csöndes, derűs este következet, melyet a családi boldogság nyájas fénye sugározott körül. Családját kineveztetése után azonnal magához vette; gyermekeit egymásután látta felnőni, szárnyra kelni. Két idősebb fia, Pál és János, amaz 1727-ben, emez 1734-ben, atyai vezetése alatt, már a frankfurti egyetemen tanul; ugyanitt látjuk Kassán, 1722-ben született harmadik fiát Dánielt is, ki 1739-ben lesz egyetemi tanulóvá. Legidősebb fia, Pál, mint fentebb már említettem, a theologiai tanulmányok elvégzése

után az orvosi pályára lépett, s mint a maga szakjában kiváló tekintély, II. Katalin czárnő udvari orvosává, tehát nagy méltóságra emelkedett.[49] Másik két fiának további sorsát nem ismerem. Leányai közül az idősebbik, Abigail, ki valószinűleg még első feleségétől, Derecskén született, mint Kármán András losonczi tanár felesége visszakerült a hazába, s Kármán József dunántúli püspök édes anyja volt.[50] Gyöngyösinek Kassán, fogsága alatt született Mária nevű kisebb leányáról azonban nincsenek további adataink.

A száműzött magyar kálvinista pap, mint frankfurti egyetemi tanár, tizenhat éven át szolgálta a hittudomány szent ügyét. Életének ezen végső korszakáról nem volt már alkalmam, jobban mondva: időm, közelebbi adatokat szerezni. Meg kell tehát elégednem az irodalmunkban már ismert néhány adat rövid összefoglalásával. Gyöngyösi tanárkorában is írt egy pár munkát; a neve alatt felsoroltak nagyobb részét azonban tévesen tulajdonítják neki, mert ezek az ő elnöklete alatt mások által tartott dissertatiók.[51]

Királyi pártfogójának, I. Frigyes Vilmosnak 1740-ben bekövetkezett halála után fia, II. Frigyes lépett a porosz trónra, kinek kegyében szintén mindvégig megmaradt, a mit a maga részéről is igyekezett meghálálni. Bod Péter írja[52] Gyöngyösiről: „Még kassai pap korában Nagy Sándornak egy arany pénze akadott volt kezére, melyet egy cserép edényben hamuba téve bizonyos iskatulyácskában, a római temetkezés módjára a földben találván egy szegény ember, attól váltotta volt bé. Ezen pénzt mindaddig sok nyomorúságai között magánál megtartotta, akkor pedig 1742-ik esztendőben Frideriknek, a prussiai királynak, mint igen jeles szép ritkaságot ajánlott s annak alkalmatosságával írásában az ifjú királyt hasonlította Nagy Sándorhoz".

Az öreg Gyöngyösi e hasonlata nem az udvari embernek szokott hizelgése, de az éles pillantású, jövőbe látó bölcsnek ítélete volt. Azt az „ifjú királyt" Nagy Frigyes néven ismeri a történelem![53]

Ez az utolsóelőtti ismert adatom Gyöngyösiről. Az utolsó pedig halála, mely 1743-ban, 75 éves korában szólította őt ki az élők sorából. Idegen föld hantja alatt pihen másfélszázad óta e nagy ember, ki külföldön is becsületére vált hazájának, honnan száműzetett. Sírját ma már aligha ismerik; tettdús életének, törhetlen jellemének, temérdek szenvedéseinek e kis munkában kivántam emléket emelni.

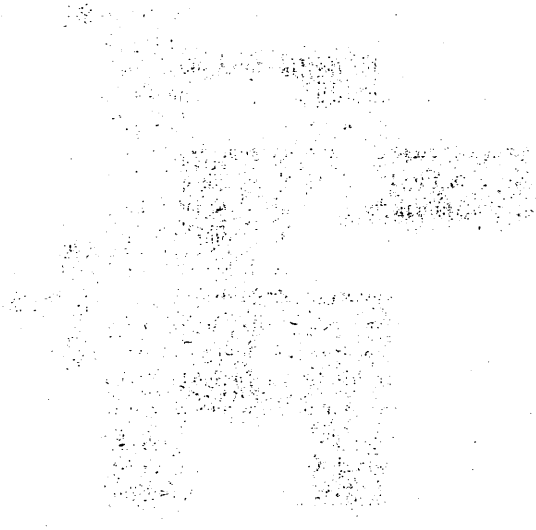

JEGYZETEK.

[1] A debreczeni főiskola anyakönyvében Gyöngyösi Árva Pál néven van beírva; az oxfordi Bodleian könyvtár külföldi olvasóinak jegyzékében is ott van a Gyöngyösi név mellett az *A*. Ettől kezdve azonban mindig a Gyöngyösi nevet használja.

[2] Maga Gyöngyösi a pettyéni nemesi előnevet sohasem használta; az a tény pedig, hogy pörében Kassa város tanácsa ítélkezett, egyenesen azt bizonyítja, hogy nem volt nemes, vagy legalább nem tudta nemességét bebizonyítani; mert ha kétségtelen nemes lett volna, nem a város, de a vármegye járt volna el ügyében. Az odera-frankfurti egyetem anyakönyvében is (Protestáns Szemle, I. 194—196. l.) maga az idősb és ifjabb Gyöngyösi Pál, ámbár két *s*-sel, de előnév nélkül vannak beírva, János és Dániel fiai azonban már így: „Gyöngyösi a Pettyen". Ifjabb Gyöngyösi Pál, ki Oroszországba került s mint II. Katalin czárnő igen kedvelt udvari orvosa halt meg, utrechti tanuló korától fogva már következetesen használja a pettyéni előnevet. Megjegyzem, hogy ifjabb Gyöngyösi Pál születési helyének az eddigi összes források és munkák Kassát mondják, holott kétségtelen, hogy ő 1707 április 26-án Derecskén született, hol apja ekkor pap volt. A tévedés onnan származott, mert maga ifjabb Gyöngyösi Pál is „Cassoviensis"-nek mondta és írta magát a külföldön, mert már négyéves korában Kassára került édes atyjával együtt, s így kassainak mondta magát annyival is inkább, mert Kassa nevét a külföld is ismerte, ellenben Derecskét nem. A nemes Gyöngyösi családokra vonatkozólag lásd Nagy Iván értekezését (Irodalomtörténeti Közlemények, 1897. évf. 424. s köv. lapok), továbbá Gyöngyösy László közleményét. (Vasárnapi Ujság, 1898. évf. 9. szám.)

[3] Adalékok a tiszántúli ref. egyházkerület történetéhez. I. 67. lap. Gyöngyösi, Franequerában 1700. megjelent egyik dissertátióját, a többek közt István testvérének, (bihar) félegyházai papnak is ajánlja. Szinnyei. Magyar írók élete és munkái, IV. 58. l.

[4] A debreczeni főiskola régi anyakönyvében.

[5] Mindezen városokat, illetőleg egyetemeket maga Gyöngyösi sorolja fel Kassán, 1724. történt kihallgatásakor.

[6] „Paulus A. Gyöngyössi, Ungarus, Ao. Dni. 1698 feria 7-ma post Dom. 8. Trinitatis stylo veteri." Gyöngyösi sajátkezű bejegyzése az oxfordi Bodleian-könyvtárban. (Rd. D. Macray közlése Kropf Lajos úr szivessége útján) Franequerára nézve: Történelmi Tár, 1886. évf. 800. l.

[7] Melyik anglikán püspöktől s mikor nyerte Gyöngyösi a felszentelést, erre nézve Kropf Lajos úr készséges segitsége mellett sem tudtunk adatot találni; mert ez időben alig vezettek rendes jegyzéket az ordináltakról.

[8] I. Dissertatio scripturaria inauguralis, de fatis sexta Novi Testamenti aetate militantis Dei ecclesiae. Ajánlva János Vilmos nassaui herczeg, kormányzónak, ki a franequerai egyetem alumnusa fautora volt. (Negyedrét, 1—16. lap, végül 12 szokás vitatétel, köztük a 7-ikben nyelvészkedik is Gyöngyösi, a *scytha* nevet a zsidó *szükkóth*-völgyével hozván egyenes összeköttetésbe. Zsolt 60: 8.)

II. Dissertatio scripturaria in mnemoneuticon amoris Christi et Christianorum juxta mandatum Domini, Joh. 13: 34 Pars I-a. Ajánlva hat franequerai tanárának és öt magyarországi fautorának, köztük István testvérének. (Negyedrét, 1—58. lap, végül 25 vitatétel, köztük élettani és mértani is; továbbá Helmeczi István és Lucius Mátyás üdvözlő versei.)

III. Dissertatio scripturaria (mint a II. alatt) Pars II-a. Ajánlva a debreczeni és gyöngyösi ref. egyházaknak s öt magyarországi volt tanárának és fautorának. (Negyedrét, 1—54. lap, végül 24 vitatétel; továbbá Van Bashuysen üdvözlő verse.)

Mindhárom értekezés a debreczeni ref. főiskolai könyvtár F. 314. jegyű colligátumában.

[9] Dr. Timonius Emmanuel levele Gyöngyösihez. Bécs, 1702. szeptember 4. A levéliró — úgy látszik — a bécsi angol nagykövetség hivatalnoka vagy orvosa volt.

[10] A derecskei ref. egyház régi anyakönyvének egyik lapján e feljegyzés van: „Initio seculi hujus, anno 1702. Clarissimus Paulus Gyöngyösi, cujus nomen sedi pastoris in templo adscriptum est, servivit in hac ecclesia 8 annis in officio ministeriali; hinc abiit Cassoviam, inde exul factus, Francofurti ad Wiadrum SS. Theologiae professor factus est ad dies vitae usque" Bárha e feljegyzés 1702-re teszi is Gyöngyösi derecskei papságának kezdetét, mindazáltal 1701-ben kellett annak kezdődni, mert az feltétlenül bizonyos, hogy 1709 közepén már nem volt Derecskén, eddig pedig csak 1701-től kezdve van meg a nyolcz évi szolgálat. Az o.-frankfurti egyetem anyakönyvében

levő feljegyzés is azt mondja Gyöngyösiről, hogy 24 évig volt Magyarországon lelkész; ez adat is egyenesen 1701-re mutat.

[11] Pyber László esztergomi kanonoknak 1707-ben a r kath. papi vagyon védelmére kibocsátott emlékiratában olvassuk: „Hallaték ezen dolgot erősítő nem régi példa néminémű Gyöngyössy Pál felől, ki minekutánna Angliában felszenteltetett volna, és az ott való szokás szerint a hit dolgaira megesküdt volna, és azért Tiszántúl való magyaroknak egyházi törvényére és hit dolgaira nem akarván ujonnan megesküdni és magát subscribálni, letétetett az prédikátorságbul". (Zsilinszky M: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. IV. kötet, 271. lap.)

[12] E gúnyvers tartalmáról némi fogalmat adhat Gyöngyösi azon vallomása, hogy neki azért volt baja Kocsi Csergő János tiszántúli püspökkel, mert ennek két felesége volt! Erős gyülölet lehetett köztük ha Gyöngyösi ilyen absurd állitásra hagyta ragadtatni magát

[13] Balogh Ferencz szives közlése a tiszántúli kerület legrégibb jegyzőkönyvéből.

[14] A kassai periratok közt van egy, 1706 július 10-ről, Szatmárról keltezett, Diószegi Mihály debreczeni bíróhoz és az ottani városi előljárósághoz B. M. és A. S aláírással intézett levél, mely Gyöngyösi ártatlanságát bizonyitja s ez alapon ajánlja, hogy ő és a derecskei ref. egyház a szent zsinat által kimondott excommunicatio alól oldoztassék fel (Lásd Paikoss Endre: A kassai helv. hitv. egyház története, 103—104. l.) A levél azonban nem eredeti, Gyöngyösi másolta le, s mint különben is anonym, hitelességre nem tarthat igényt.

[15] A debreczeni semigenerális zsinat végzései a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyvében nem találhatók; az idézett itélet a kassai periratok közt van meg másolatban; innen közölte Paikoss, i. m. 104. lap.

[16] Gratia Cl. D. Paulo Gyöngyösi a semigenerali Debrecin, oblata, confirmata est in Sancto Generali Synodo. (Balogh Ferencz szives közlése a tiszántúli legrégibb jegyzőkönyv 216. lapjáról.)

[17] Gyöngyösi első felesége valószinűleg Abaujból való volt, mert Kassán 1724-ben egy Szabó Anna nevű kéri születésű leány tartózkodott a Gyöngyösi házában, ki első feleségének unokahuga volt. Az a körülmény pedig, hogy Gyöngyösi második felesége Szatmárról vagy közeli vidékéről való s hogy fiai a „pettyéni" előnevet vették fel, egyenesen arra mutat, hogy Gyöngyösi Derecskéről Szatmáron vagy vidékén vonta meg magát.

[18] A kassai ref. egyház papjainak mult századi névsora szerint Gyöngyösi papsága 1713-ban kezdődik ugyan s a meglevő második kötet anyakönyvet is 1713. márczius 27-én kezdi meg Gyöngyösi Pál azonban ugyanő Pósaházi István zempléni ref. esperesnek 1723. február

9-én azt írja, hogy már tizenkét év óta (per duodecennium) szolgál Kassán; ennélfogva 1711-re kell tennünk idejövetelét.

[19] A szécsényi országgyűlés vallásügyi biztosai 1706. január 6-án adták át a templomot a reformátusoknak.

[20] Lásd bővebben a Protestáns Szemle 1897. évf. VIII—X. füzeteiben megjelent monografiámban: A kassai első református templom története.

[21] Gyarmati Kassán temettetett el, a most már bezárt szepsi-úti régi temetőben, hol akkor a templom és iskola is állottak.

[22] Pósaházi levele Gyöngyösihez, Tolcsva, 1723. február 23-án. A zempléni papság Gyöngyösi Sárospatakra menetelét, e levél szerint, azért ellenezte és akadályozta meg, mert Gyöngyösi a tiszántúli kerületben nagy zavarokat okozott, a megboldogult püspököt igen megsértette; ennélfogva féltek tőle, hogy az ő kisebb társaságukban (a zempléni egyházmegyében) hasonló vagy még nagyobb zavarokat fog okozni.

[23] Királyi parancsok a kassai tanácshoz 1713. augusztus 14. és 1714. június 26

[24] Kassai v. levéltár 13,994 és 13,995 sz. a. A r. kath. klérus, illetőleg az általa sugalmazott polgári hatóságok előszeretettel alkalmazták a szegény kassai református papok ellen a súlyos pénzbüntetéseket. Czeglédi Istvánon 200 magyar forintot vett a kassai generális 1670-ben, mert a zsebesi ref. pap, egy kassai vásár alkalmával, boros állapotban, hitvitába bocsátkozott egy jezsuitával s utoljára ökölre menvén, betörte az orrát! Gyöngyösit Máriássy parochialis szentszéke (ez a kánonjogi nonsens) 80 birodalmi tallérra ítélte. Váczi Nagy Istvánnak pedig, mert egy ref. katona gyermekét 1742-ben megkeresztelte, 150 forint büntetéspénzt kellett fizetni a r. kath. tábori pap részére!

[25] A keresztelési anyakönyvben 1713-tól 1716-ig a keresztszülék közt Gyöngyösi Pál csak maga (felesége nélkül) fordul elő; 1717. május 6-án találjuk legelőször „Lossonczi Rebekát, Gyöngyösi Pál feleségét". Helmeczi István szatmári papnak (Gyöngyösi egyetemi társa, jó barátja és komája) Gyöngyösihez 1720. július 25. és szeptember 15. írott leveleiből látjuk, hogy Lossonczi Rebeka Szatmárról vagy legközelebbi vidékéről való, mert H. azt írja, hogy Gyöngyösi egyik levelét, Kassáról Szatmárra visszatérő özvegy napától, a másikat pedig épen a Szatmárra ellátogató Gyöngyösinétől kapta. A Gyöngyösi fiai minden valószinűség szerint anyjok születési vagy lakóhelye révén vették fel a pettyeni előnevet.

[26] Gyöngyösinek a periratok közt fenmaradt egy töredékes jegyzete mutatja, mennyire ismerte ő a protestánsokat rágalmazó jezsuita irodalmat. Boka János (Comitia Regnorum Ungariae, 1717). Timon

Sámuel (Somnium catholicum, 1715.), Ruman Zsigmond (Imago Hungariae, 1720.) műveit jól ismeri és czáfolja. Felemlíti azt is, hogy Bossányi Farkas kassai jezsuita nyilvános templomi szónoklatban, széltére törököknek, pártosoknak, rebelliseknek és lázadóknak nevezi a protestánsokat stb

[27] Szerémi Sámuel kurátor egy keletnélküli levelében kéri Gyöngyösit, „semmiben notabiliter ne ágáljon Kegyelmed; id est sem a tanitásban, sem a könyörgésben, félvén attul, hogy katholikus személy is ne legyen jelen".

[28] Prot. Szemle, III évf. 520. lap.

[29] Nádudvari Mihály szepsii pap levele Gyöngyösihez, 1720. szeptember 28.

[30] Lásd: Protestáns Szemle, 1897. évf. VIII—X. füzet.

[31] A „compelle intrare" elvének ezen nyilt hirdetése nem volt új dolog. Több mint egy századdal azelőtt Veresmarti Mihály, a hires konvertita, szintén egész nyiltan hirdeti Megtérése históriájában: „Ezért a keresztyén hitnek igaz voltát, illendő s elegendőképen megbizonyitván és úgy előjökbe adván elsőbe, hogy mely ellen semmit ne mondhassanak, szép intéssel kényszeritheti őket (a protestánsokat) a nyájra, a keresztyénség gyüleközetibe, az anyaszentegyházba. Melylyel ha nem használhat, igazsága vagyon ahoz, erejében erre ha szinte megfogyatkozott volna is, hogy tűzzel vassal rajtok lehessen". (Ipolyi kiadása, 297. lap)

[32] Használtam a budapesti m. k. egyetemi könyvtár LXV. *e)* jegyű kolligátumában levő példányt, melyhez a könyv egykori birtokosa, a tudós Nagy Gábor azt a megjegyzést csatolta, hogy a marosvásárhelyi Teleky-könyvtár katalogusában ez áll róla: „reimpressum 1729". Tehát hét év alatt második kiadásban is megjelent az Altare Pacis.

[33] A két munka betűinek jellegét, egyes sajátságait, különösen pedig a lapszámozási diszitményt (a zárjelbe tett lapszám mellett két oldalról egy-egy sugaras kettős kör) egybevetve, minden kétségen felül áll, hogy mindkettő egy nyomdában készült.

[34] A Bárczay-család a XVII. század végétől egész mostanig, mintegy örökletesen, nemzedékről-nemzedékre adott és ád főkurátorokat a kassai ref. egyháznak. Bárczay László is kassai főkurátor s egyúttal Gyöngyösinek „bizodalmas kedves komája" volt. Az a levél, melyet Gyöngyösihez 1722. január 22-én intézett, a leghitelesebb és legszebb bizonyitvány azon tiszteletről és kedvességről, melyben Gyöngyösi a Bárczay-családnál állott; egyúttal azon lelkes buzgóságról, melylyel Bárczay mindenáron igyekezett Gyöngyösit Kassán, a maga szomszédságában megtartani.

[35] Gyalai K. András 1698. Franequerában tanul. (Tört. Tár, 1886: 800.) Gyalai Sámuel a XVIII. század elején ricsei, csaholczi,

semlyéni lelkész Szatmármegyében. (H. Kiss Kálmán: A szatmári ref. egyházmegye története. 383. l.)

[36] A periratok közt található másolat szerint e gúnyvers következőleg hangzott:

*

Mausoleum Idoli Cassoviensis.

Régen nagy kő valék, kősziklás, semmirekellő,
Rám találá Tamás, nézi, volnék mi lejendő:
Kőszék-é, kit nyomnak s . . gek, vagy pedig olly kép,
Mely lészen Istenné, tiszteltetik imádásokkal.
(B.) Ragadá csákányát, kifaraga, képpé csinála;
Harmadik Octobrist ezerhétszázhuszonháromban
Mikoron irnának, megszentele Kozma pamacscsal;
Már Isten vagyok én, légyen nagy hála Tamásnak.

Ezen capitularis verseket a kassai Mária kőképnek tiszteletire irta Esaias próféta a harmadik égben. Cap. 44. 6—17. Jeremias, cap. 2. 27; 3. 9.

*

A versben előforduló Tamás a szobrász, Kozma pedig a felszentelést végző kanonok. A (B.) azt jelenti, mennyi volt a versből az első, és mennyi a második lapra irva, mert mint említém, két darab papirra irta le a verset Turkevi s igy ragasztotta fel. Már Bod Péter észre vette (Athenás, 97. l.), hogy e vers Horatius egyik satyrájának (Liber I. Sat. VIII.) nyomán készült:

„Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum,
Cum faber incertus, scamnum faceret-ne Priapum,
Maluit esse Deum".

[37] A „serfőző prédikátorokat", úgy emlékszem, már Pázmány is emlegeti, sőt talán egyenesen ő hozta e gúnynevet forgalomba.

[38] Azon történeti művek, melyekben Gyöngyösi esete tárgyaltatik, nemcsak egyes részletekre, de a lényeges dolgokra nézve is telve vannak hibákkal és tévedésekkel. Igy például Tutkó József szerint (Kassa városának történelmi évkönyve, 1861.) Gyöngyösi „egy tanuló" által ragasztatta fel a gúnyverset, mely igy hangzott volna:

„A Jesu itis, si itis cum Jesuitis;
At cum Jesu itis, si itis a Jesuitis".

Az nem igaz, hogy Gyöngyösi bevallotta, hogy ő csinálta a verset Paikoss Endrének a 14. jegyzetben már idézett művében szinte igen sok tévedés van, melyeket Szinnyei József gyanutlanul átvett „Magyar irók élete és munkái" czimű nagy munkájába. (IV. k. 65—71. l). Legközelebb pedig az Athenaeum által kiadott Magyar Nemzet Történetében (VIII. k. 147. l.) látom, hogy Marczali Henrik is, ki pedig nagyszámú kiadatlan okmányt használt e tárgynál, Gyalait és Turkevit

összetéveszti, a mennyiben „Gyulai András turkevii iskolamesterről" beszél.

[39] Bod Péter és Paikoss azon állítása, hogy a jezsuiták lopták be (két példányban!) a vers másolatát Gyöngyösi ládájába, s hogy a ki oda lopta, halála előtt be is vallotta tettét, a periratok egyes kifejezésének félreértésén alapult egyszerű mese.

[40] A kassai ref. egyház keresztelési anyakönyvében: „1724., 22. október. Gyöngyösi Pál, akkori fogoly predikátor leánya: Mária (Keresztszülék) Szerémi Sámuel (gondnok) Tarócziné. N. B. Bihari István bárczai predikátor keresztelte." A kis leány mindenesetre augusztus vagy szeptember hónapban született; azonban a keresztelőt egy darabig halogatták, abban a reményben, hogy az apja kiszabadul.

[41] Nánási András legelső anyakönyvi bejegyzése 1724. junius 2-ról kelt. Előzőleg azonban 3 gyermeket (április 6. és május 11.) a bárczai pap keresztelt meg, kiket szintén Nánási írt be a kassai anyakönyvbe. Az a körülmény pedig, hogy a szeptember 27. október 15. és 22. napjairól N. által bevezetett 3 gyermeket szintén a bárczai pap keresztelte meg, arra mutat, hogy szeptember végén és októberben kiszoritották Nánásit Kassáról s csak később térhetett ismét vissza, hivatalát folytatni. Paikoss azon állítása, (*i. m.* 111. l.) hogy a május 9-én kelt királyi parancs „Gyöngyösinek megengedi, hogy börtönéből szabad lábra helyezve, hivei közt lakjék, de végleg megfosztja hivatalától és vakmerő tettéért a lelkészi functió gyakorlásától eltiltja," a latin szöveg félreértésén alapuló nagy tévedés.

[42] A közvádló, Sajgó János, még a pör eldőlte előtt meg kapta buzgó fáradozásainak jutalmát — a város közvagyonából. Az ápr. 27-iki tanácsülés „a középső malom melletti kertet, melyet eddig a városi hóhér birt és használt, a szomszéd birtokos, Sajgó János urnak 36 magyar forintért örök áron eladja." Mily rettenetes guny és ítélet van e jutalmazásban — szándékosság nélkül!

[43] Paikoss (113. l.) egészen hibásan közli az ítéletet.

[44] Paikoss (113—114. l.) félreérti a király ítéletét is, midőn azt irja, hogy „Gyöngyösi Pál a birodalom és tartományban levő minden örököseivel együtt számüzetett." Egyedül Gyöngyösi Pál személyére mondatott ki a számüzetés, de nemcsak Magyarországból és társországaiból, hanem az összes örökös tartományokból is.

[45] Ha tekintetbe vesszük különösen azt, hogy a jezsuiták ez időben mily rettenetesen rágalmazták és gyalázták a magyar protestánsokat, szóban és irásban, a nélkül, hogy ezért legkisebb büntetést vagy csak rendreutasitást is kaptak volna, sokszorosan szigorunak és igazságtalannak kell tartanunk a Gyöngyösire kimért büntetést.

[46] A városi jegyzőkönyvben nyoma van, hogy Gyöngyösi arczképének felküldését is megigérte a tanács; de hogy csakugyan

lefesttette és felküldötte volna a kanczelláriához, arról semmi emlékezés nincs.

[47] Gyöngyösiné, mint keresztanya, 1726. január 27-én fordul elő utoljára a kassai ref. anyakönyvben. Az egyházi levéltárban (135. sz.) van egy Gyöngyösiékre vonatkozó bolti számla, melyet sok oknál fogva érdemesnek látok itt közölni:

*

Anno 1723. die 7 julii. Kassán. Tiszteletes Gyöngyösi Pál uram ő kigyelme vásárolván, következendő jószágért tartozik:

5 1/2 sing zöld közlandist	f.	6.	d.	27.
4 sing fekete páduai posztót	„	8.	„	16.
8 sing zöld hernáczot	„	2.	„	4.
4 lath selymet	„	—.	„	21.
14. X. bris. 4 sing zöld pajja posztót .	„	3.	„	60.
1 1/4 sing veres hernáczot	„	—.	„	84.
1/2 sing kisniczért, 4 sing galandot . .	„	—.	„	24.
Summa	f.	21.	d.	36.

Anno 1725. die 2 január Tekintetes Szerémy Sámuel uram ő kigyelme ezt az Auszugot egészen megfizette.

Hyeronimus Romayroni.

*

Szerémy Sámuel, a kassai egyház gondnoka, az egyház pénzéből fizette ki az örmény kereskedő Gyöngyösi elleni követelését; igy maradt meg a számla az egyház levéltárában.

[48] 1727. jan. 22. Paulus Gyöngyössy, Cassoviensis Ungarus, sanctissimae theologiae doctor, ecclesiae Anglicanae presbyter, ecclesiae reformatae in Hungaria per 24. annos pastor, pro tempore propter testimonium aeterni evangelii patriae exul, vocatus theologiae professor. (Az oderafrankfurti egyetem anyakönyve. Prot. Szemle I. 194. l.) Székfoglaló értekezésének czime: „Sanctissimi Dei contra theologos zeli theatrum". (Od. Frankfurt, 1724. Negyedrét, 4 levél és 40 lap.)

[49] Veszprémi Biographia Medicorum I. (Lipcse, 1774.) 60 – 63. lapok.

[50] Tóth Ferencz: Tul a dunai helv. hitv. püspökök élete, 196. lap.

[51] Petrik Géza: Magyarország bibliographiája 1712 1860. cz. mű II. kötete 10 – 12. lapjain s ez alapon Szinnyei József: Magyar irók élete és munkái IV. kötet 67—70. lapjain a Gyöngyösi Pál neve alatt felsorolt dissertatiok (egyetemi vagy tudori értekezések, vitatkozások) legnagyobb része, amint az ott adott czimekből azonnal kitűnik, nem a Gyöngyösi Pál munkája. De mivel mindezen munkák czimlapjain az ő neve is, mint a kinek elnöklete alatt tartattak ez értekezések, szembeötlő nagy betűkkel szintén ki van nyomatva, az idézett kézikönyvek öt tekintették szerzőnek.

[52] Magyar Athenas, 99. lap. Emlékszem, hogy gyermek korom-ban olvastam egy kedves történetet, a mely szerint Nagy Frigyes egyszer legkedveltebb tisztjeinek egy ritka aranypénzt mutogatott, a mely egyszer csak megfoghatatlan módon eltünt. Minden tiszt kiforgatta zsebeit, csak egy fiatal hadnagy vonakodott ezt megtenni. A király külön hívta s ekkor a hadnagy megvallotta, hogy csak azért nem forditotta ki zsebeit, mert szegényes vacsorája volt benne, mivel ő özvegy édes anyját és nővérét is tartja csekély fizetéséből s ezért neki csak hideg vacsorára telik. Az aranypénz — az asztal hasadékából — csakhamar megkerült, a hadnagy soronkívül főhadnagygyá, később pedig híres hadvezérré lett. Vajjon nem a Gyöngyösi által ajándékozott Nagy Sándor-arany volt-e a történetben forgó ritka pénz?

[53] Nem állhatom meg, hogy Gyöngyösi éles itéletének bizonyságául e helyen még egy másik jellemző példát is fel ne említsek. Lefoglalt iratai közt találtam egy sajátkezű jegyzetét, a következő czimmel: Nomina officialium generalium exercitus Hungarici, Anno 1707. Tizennyolcz generálist és 11 brigadérost sorol fel névszerint, végül pedig ezt irja oda: *„Multitudo imperatorum Cariam perdidit. Magyarul: A sok bába között a gyermek is el vész.“*

MAGYAR PIETISTÁK

A XVIII. SZÁZADBAN.

EGYHÁZTÖRTÉNELMI TANULMÁNY.

IRTA

PAYR SÁNDOR.

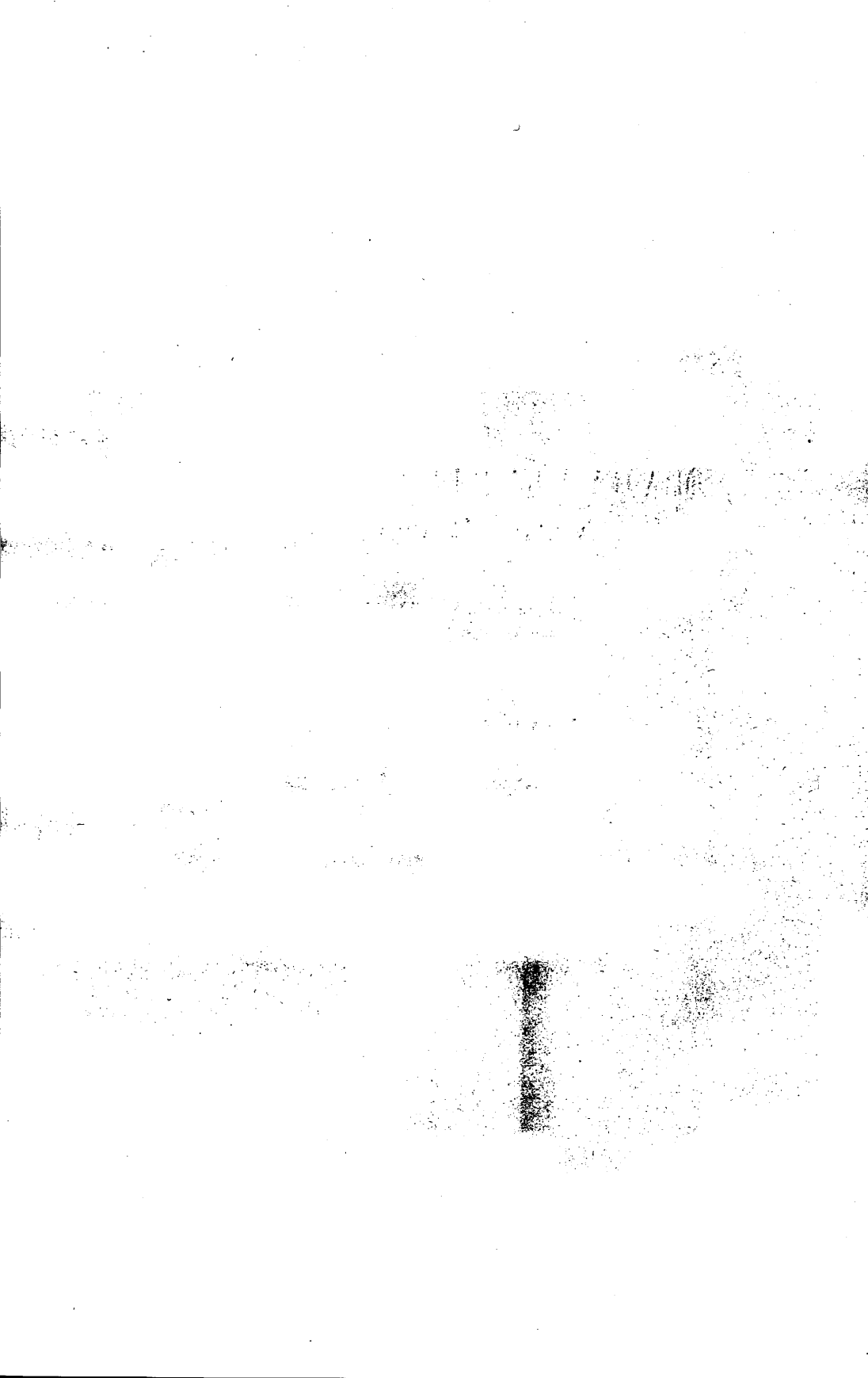

MAGYAR PIETISTÁK A XVIII. SZÁZADBAN.

Azon szellemi irány a theologiában, melyet Némethonban gúnyosan pietismusnak neveztek, eredetileg igen egészséges és szépen gyümölcsöző hajtás volt az evangéliumi hit életfáján.

Spenernek kegyes óhajtásait akár ma is programmul tüzhetnők ki és Franckenak alkotásai előtt ma is elismeréssel, bámulattal kell meghajolnunk.

A merev, élettelen orthodoxiával és dogmatismussal szemben a keresztyén hitigazságoknak a szivben és a gyakorlati életben való gyümölcsöztetése, a gyermekek vallásos nevelése szorgalmas katekizálás és alapos konfirmácziói oktatás által, a bibliának mélyebbre ható tanulmányozása, az igének népies nyelven való hirdetése és az életre való alkalmazása, a templomok látogatása mellett a házi áhítatosság, a népnek hű és lelkiismeretes gondozása, a lelkészek tudományos és erkölcsi szinvonalának emelése, miket a pietisták sürgettek, mind olyan dolgok, hogy ezekért keresztyén ember józan észszel senkit el nem ítélhet. Vagy ha igen, akkor dobjunk követ Wimmer Ágostonra, Szabó Aladárra és a többire.

A pietistákat nemcsak mai nap gyanusítják, hanem két századdal ezelőtt gyűlölték, üldözték is. Sok gúny, rágalom, átok és szidalom érte őket lépten-nyomon.

És e mostoha bánásmódra némiképen magok a pietisták is reá szolgáltak. A kezdetben oly józan vallásos

irány később többféle túlzás, félszegség és szertelenség által ártott magának. Erről az alapitók nem tehettek, mégis őket tették érte felelősekké. Ilyen hibákul rótták fel a pietistáknak, hogy a templomot és gyülekezetet elhanyagolják, a testvéri közösség helyett másoknál jobbaknak látszani akaró separatismus, valódi kegyesség helyett magát mutogató, tettetett kegyeskedés, képmutató szenteskedés, a világi örömöktől való oktalan, kevély elzárkózás, az egyházi hitvallások iránt való indifferentismus stb. jelentkeznek nálok.

Ilyen és ezekhez hasonló dolgok keverték a pietistákat rossz hírbe.

I. A pietismus a felvidéken.

Ily rossz hírük kelt a pietistáknak Magyarhon felső részeiben is a német és tót ajkú egyházakban, a hol Halleban tanult theologusok által mindjárt az első években tudomást vettek az ujitókról. Az orthodoxia nem is sokat vizsgálva a mozgalom mivoltát, újabb szektától és haeresistől való féltében előre is átkot mondott reá.

Krman Dániel püspök volt itt a pietisták legnagyobb ellensége. Az ő műve volt főként, hogy a rózsahegyi zsinat 1707. kárhoztató ítéletet hozott ellenök. Már zsinati meghivó levelében is előre „az Úr szőlejét pusztító rókáknak és rókafiaknak“ mondja a pietistákat. A zsinaton is ő teszi azon indítványt, hogy minden szakadást és eretnekséget „in specie pedig a pietismust“ átokkal sujtsák. Ugyanitt *Simonides* Jánosnak Spener után irott és Beszterczebányán használt kátéját elvetették.[1]

Burius János beszterczebányai és *Mittuch* Ádám bazini lelkészek hiában óvják a zsinati követeket, Spenert ne kárhoztassák és ne bántsák meg a porosz királyt, a ki barátja a pietistáknak. *Szirmay* Miklós ezzel szemben a XII. Károly svéd királylyal fentartandó barátságra hivat-

kozott. Mert Szirmay svédországi útja alatt személyesen tapasztalta, hogy a svéd király, ki a greifswaldi egyetemen négy magyar theologus részére stipendiumot alapitott, nem szereti a pietistákat.[3]

Szirmay ezzel Krman malmára hajtotta a vizet s mármár elfogatással, elitéléssel, számkivetéssel, sőt halállal is fenyegették a szerencsétlen pietistákat. Szirmay indítványozta azt is, hogy a halliei egyetemen tanult ifjak eleve eltiltassanak a lelkészi hivataltól. Csupán *Jánoky* Zsigmond, II. Rákóczy Ferencz kormánytanácsosa bölcs mérsékletének lehet tulajdonítani, hogy a pietismus és igazhitűség megítélése a püspökökre bizatott s a pietismust kárhoztató czikkelyt a rózsahegyi kánonoknak csak a végére, a hivatalos aláirások után lehetett becsúsztatni.

A zsinat után is tehát az egyes felsővidéki superintendensektől és világi vezetőktől függött, hogy üldözendőknek tartották-e a Halleban tanult ú. n, pietista papokat, vagy sem. Jánoky továbbra is szelíden ítélt ez ügyről, azt tartván, hogy csak „privata opinio, non doctrina és nem oly bő, titkos is az olyan pietismus és nem áradott el papjaink között".

De Krman és Szirmay továbbra is ellenségei maradtak. Krman például *Brtos* nevű papjelöltet, ki Halleban tanult, felszentelt ugyan, de újabb vizsgálat alá vette, egy egész álló napig faggatta kérdésekkel a consistorium előtt és csak miután esküt tett, hogy nem pietista és nem is lesz azzá, azután helyezte be hivatalába.[3] Szirmay pedig *Radvánszky* Jánoshoz irt levelében erősen rosszalja, hogy a fentebbi Burius *Bél* Mátyás nevű ocsovai fiút commendálta conrectornak „kit be is vettek és mely által egy fészke leszen Beszterczebánya a pietismusnak". Náluk is kezdett terjedni, de ők consistorialiter proscribálták a gölniczi predicatort, *Cephalides* Sámuelt „az ki is azon hálai akadémiában tanulván acerrimus defensora volt azon impii pietismi."[4] Csodálkozik azon, hogy *Pilárik* superintendens uram (a selmeczi) ezekre nem vigyáz keményebben.

Varju István papjelölt Halleból hazatérvén, mivel a pietismus gyanúja miatt helyet nem kapott, áttért a r. kath. egyházba s Iglón lett vikárius.[5]

II. A pietismus a dunántúli részen.

Míg hazánk felső vidékein a pietismus ily nagy viharokat támasztott, addig itt lenn a dunántúli részeken Halleban tanult fiatal papok munkálkodtak azon, hogy az elárvult egyházakat a rossz hírű pietismustól eltanult lelkesedéssel és kitartó munkával új életre támaszszák. Nem is háborgatta itt őket hitfeleink közül senki. Ha szenvedtek, csakis külső ellenségtől. Sőt Franckenak itteni tanítványait, kiket a felvidékiek mint pietistákat bizonyosan kiátkoztak volna, világi uraink is melegen pártolták és támogatták.

Zsilinszky mondja a rózsahegyi forradalmi zsinat történetében, hogy a zsinat után a magyarországi tanulók nem mertek egyhamarjában ismét Halleba menni. Lehet, hogy a felvidékiek nem, de a dunántúliak ezután is kijártak és éveket töltöttek Halleban. Igaz, hogy a rózsahegyi zsinaton a dunántúliak politikai okok miatt nem vehettek részt s igy az ott elhangzott heves kifakadásoknak és kárhoztató ítéleteknek a dunántúliak nem voltak fültanui. A nehéz közlekedés és a politikai helyzet a kurucz háborúk alatt Dunántúlt a Felvidéktől felettébb elszigetelte. A dunántúliak eltérő felfogása már e körülményben is magyarázatot talál.

A pietista név — egyes jelenségek arra mutatnak — itt sem volt jó hangzású. De itt, ha valaki Halleben megfordult, azért még nem lett kikiáltott pietista. Az is jellemezte a dunántúli theologusokat, hogy ők Halle mellett az ellentétes irányú Wittenberget és egyéb külföldi iskolákat is meglátogatták. Mindeneket megpróbáltak és megtarták, a mit jónak láttak.

Dunántúli papjainkat józan magyar érzékük nem

engedte a némethoni pietismus szélsőségeibe tévedni. Egyháziak és világiak egyiránt helyeselték itt azt a szellemi irányt, melyet a Halleból hazatért ifjú papok képviseltek s így zavartalanul működhettek. Itt ezt nem tartották gúnyolásra méltó pietismusnak, hanem az igaz vallásosság életerejének és szükségképeni nyilvánulásának. És e korban csakis az erős hit párosulva gyakorlati életrevalósággal állíthatta talpra annyi szenvedés között is a mármár elenyészett egyházakat.

Kimondhatjuk, hogy itt a dunántúli részeken a XVIII. század elején a némethoni pietismusból új erőt merített evangéliumi vallásbuzgóság lett az egyházkerületnek halottaiból való feltámasztója.

Püspök nem levén, nem volt vezető pásztora a nyájnak. Hivatalosan elismert világi vezető nélkül is szűkölködtek. Telekesi *Török* István és utána *Ostffy* Mihály inkább pátronusok, egyházvédők voltak és az egyház szellemi irányának alakulására nem folytak be. A püspök helyett kormányzó esperesek pedig már mind ennek a józan magyar pietismusnak voltak a hívei.

III. A pietismus kiválóbb képviselői.

A fentebbiek előrebocsátása után méltán kérdhetjük már: kik voltak tehát ezek a magyar pietisták? Nem-e csak légből kapottak állításaink? Halljunk neveket! Hisz oly édes kevéssé méltányolta eddig e jó magyarokat, úgy az egyház, mint az irodalom története. Pedig valóban elvitázhatlan érdemeik vannak mindkét téren.

Bemutatjuk őket tehát egyenként. Az ismerős nevek mellett lesznek köztük bizonyára ismeretlenek is.

1. Károlyi István.

Szergényben Vasmegyében született. Tanult Pápán a reformátusok kollegiumában, Győrött, majd öt évig Sop-

ronban és két évig Selmeczen, mely utóbbi helyen a báró Hellenbach úrfiak mellett volt nevelő.[6] Halleban 1701. ápr. 21-én iratkozott be az egyetemre tanítványa Hellenbach Gottfried János orvosnövendékkel együtt. 1702-ben Wittenbergben volt s tudjuk, hogy Lipcsében is megfordult. Haza térve Pilárik István sup. Selmeczen 1706. máj 3. ordinálta Győrbe, hol előbb az itteni iskolában conrector volt, ifj. Ács Mihály mellett, később pedig a rectori tisztet viselte. s egyszersmind mint diakonus a papi teendőkben is segédkezett Lővey Balázs s ennek halála után Torkos András mellett. Győrből a komárommegyei Szákra vitték lelkésznek. Itt azonban kevés ideig volt, mert 1711-ben már Kispéczen találjuk, hol őt ez évi márcz. 24-én a győri egyházmegye „ex communi consensu status ecclesiastici et politici" főseniorrá választotta. Esküjében a Formula Concordiae tanainak és az alma fraternitas kánonainak megtartására is kötelezi magát. Egyházlátogatási körútját még 1711. nov. 23. megkezdte.[7]

Gyülekezete az ő idejében szép békességnek örvendett, mert Károlyi „bölcs és nyájas beszéde s magaviselete által minden rendbéli embernek tudott felelni és haragos szándékát megengesztelni". 1727-ben leégett templomuk helyére újat építhettek, de csak fából, melyet 1730. ápr. 25-én nagy ünnepélyességgel avattak fel.

Mint esperes főként Torkos András győri lelkész tanácsával élt. Sok ügyes-bajos dolga volt némely engedetlen és erkölcstelen papokkal és tanítókkal, kik felett az ő elnöklete alatt törvénykeztek. Károlyi idejében 1728-ban intézte a vármegye királyi meghagyásból az esperességhez azt a kérdést, honnan vettek hatalmat az ágostai hitvallásúak arra, hogy prédikálhassanak, keresztelhessenek, superintendenseket, seniorokat és prédikátorokat választhassanak és szentelhessenek fel? E kérdésre igen szépen feleltek meg az 1608. évi országos törvényre, a szentírás helyeire (Csel. 1, 24 s követk. Csel. 6, 3 s köv.) és a gyülekezettől nyert vocatiójokra hivatkozva. Ugyancsak

Károlyi esperessége alatt 1732. jún. 29-én Kispéczen esperességi segélyző pénztárt is alapítottak külön kidolgozott, 15 pontból álló alapszabályokkal, melybe a lelkészek 50 és a tanítók évenként 25 denárt fizettek oly czélból, hogy az elaggott vagy száműzött és fogságba hurczolt egyházi szolgák, vagy ezek maradékai valami kis gyámolításra számíthassanak. (Lásd Poszvék S. A dunántúli ker. gyámolda tört. 4. l.).

Károlyi 1737. jan. 20-án fejezte be munkás életét.

2. Torkos András.

Győrött született s így alsóbb iskoláit is valószínűleg itt végezte. A wittenbergi egyetemen 1692-ben volt künn. Hazatérve szülővárosában nyert tanítói hivatalt Petróczi Ádám után s ugyanitt lett ő Löveynek is utóda a papi hivatalban 1707-ben. Határozott adatunk arra, hogy tanult-e ő is Halleban, nincsen. De kétségtelen, hogy híve volt a pietismusnak. Csakis mint ilyennek ajánlhatta Bél Mátyás Freylinghausennek, Francke vejének magyarra fordított munkáját Torkosnak. Torkos saját műveinek első kiadásai is Halleban jelentek meg s egyik fiát Halleban taníttatta.[8] Sőt többet mondhatunk, Torkos mint győri pap volt mestere és lelki vezetője azon ifjabb papi nemzedéknek, mely mint tanár és diakonus a győri iskolában kezdte pályáját s künn az életben a pietismus szellemében folytatott áldásos hasznos munkát. Egy egykorú latin satira[9] Torkos Andrást, Bél Mátyást és Bárány Györgyöt mondja a pietisták fejeinek.

Nagy tekintélyű férfiú, kitünő szónok, jeles és termékeny iró volt. 1736-ban püspöknek kandidálták, de ő Sartorius Szabó János nemes-csoói papot ajánlá maga helyett.

Első neje Petz Zsófia Katalin volt, egy halberstadti gyöngykereskedőnek a leánya.[10] Ettől született fiai: Justus

János, később Komárom és Esztergom vármegyék orvosa és József, a későbbi nagy tudományú lelkész. Második neje Burkstaller Rozina, a kitől Mihály nevű fia született, a későbbi dunáninneni superintendens. Munkás, áldásos életét 1737-ben fejezé be.

3. Kis Péter.

Nemes Kis János fia. Vasmegyéből Körmendről származott. 1701-ben a wittenbergi s 1702-ben a hallei egyetemet látogatta. Wittenbergben latin értekezést adott ki, melyet Serpilius György regensburgi lelkésznek és a soproni konventnek ajánlott. Még 1702-ben Nádasdra hivatott lelkésznek, de nem foglalhatta el állását, mert az eklézsia a hatalmasok által elfoglaltatott. A porosz királytól szabad asztalt nyerve Berlinben és Königsbergben töltött 6 évet. 1708-ban a pozsonymegyei Szt-Györgyön volt rector. 1710-ben Győrött Torkos mellett szolgál mint rector és diaconus. 1712-ben Beledbe viszik lelkésznek, 1714-ben pedig Nemes-Csoóra. Itt is halt meg 1732-ben, de hivataláról már korábban lemondott. Az ő fia volt Kis Zsigmond, a jeles téthi pap.

4. Hegyfalusi György.

Hegyfalun Vasmegyében született. Sopronban, Tübingában és 1692-ben Wittenbergben tanult. Hazajövetele után ő is győri rector lett Szántó András után. 1696-ban Nagy-Vázsonyba vitték lelkésznek, hol az volt a panasz ellene, hogy nagy- és kisasszony napjait nem ünnepli meg és más textusokat választ a rendes perikopák helyett. 1706-ban Rozsnyóra vitték magyar papnak, hol két évig maradt. Ezután ismét a dunántúli kerületbe került vissza, valószinűleg Nagy-Vázsonyba. 1713-ban febr. 14. a mihályfai gyűlésen, mint devecseri papot választották meg főesperessé

a kemenesalji egyházmegyében. Ekkor tett esküjében az Aug. Conf. és a Form Conc. hű megtartására kötelezte magát. Devecserben ő volt az utolsó evang. pap, utána plébános következett. 1714-ben Szergényben viselt papi hivatalt. Ez évi márcz. 27-én Koltára Vidos Jánoshoz írt leveléből tudjuk meg, hogy ekkor, a kemenesalji esperességet 115 anya- és leányegyház alkotta.[11] Ő közölte még ez évi ápr. 17-én a gyülekezetekkel a vármegyének azon végzését. hogy a hová a kuruczok hoztak prédikátorokat, azok onnan el fognak űzetni. Igy űzetett el ő maga is és esperesi hivatalát is 1716. le kellett tennie. 1716-ban Dörgicsén, 1718-ban Mencshelyen, 1718—1721-ig Nagy-Vázsonyban, 1722-ben Kapolcson lelkészkedett. Utolsó állomása ismét Nagy-Vázsony lett 1726—1730-ig, mely évben jan. 5. befejezte hányatott, viszontagságteljes életét.[12] A magyar pietismus irodalmát egy szép imakönyvvel gyarapította.

5. Bél Mátyás.

Hazánknak ezen nagy nevű tudósa is a magyar pietista papok között foglal helyet. És a pietismusnak nagy érdeme, hogy egy Bél Mátyást is nevelt a hazának és egyháznak.

Ocsován Zólyommegyében született 1684. márcz. 24. Losonczon, Kálnón, Alsó-Sztregován, Beszterczebányán, Pozsonyban, Veszprémben, Pápán és ismét Beszterczebányán tanult 1693—1704. Külföldön a hallei egyetemet látogatta, melyre 1704. okt. 18. iratkozott be. Breithaupt, Thomasius, Anton, Michaelis Cellarius és Francke voltak itt tanárai. Különösen kedvelt embere lett Franckenak, ki az általa alapított intézetben tanárul alkalmazta, sőt saját fiának neveltetését is reá bízta. Befolyása Bélre, kivel egész haláláig levelezésben állott, igen nagy volt. Francke intézetében lett Bél geografussá is, s itt tanulta azon módszert, melyet később műveiben ő is alkalmazott, hogy t. i,

a földrajzot a történelemmel kötötte össze. Bél három évet töltött Halleban. Innen Magdeburg melletti Bergenbe hivták iskolai igazgatónak. Hazaérkezése után 1708-ban Beszterczebányán conrector, 1714 elején pedig Pozsonyban lett igazgató. Pozsonyban 1719-ben lelkésznek választatott s itt fejtette ki a hazai nyelvészet, földleírás és történelem terén azon páratlan munkásságot, mely őt hazánk első rangú tudósai közé emelte. Meghalt 1749. decz. 31-én. Neje Herman Zsuzsanna, a beszterczebányai gyógyszerész leánya volt, kitől 8 gyermeke született. (Életrajzát részletesen megírta Haan Lajos, Akad. Ért. Bpest, 1879.)

6. Simonides János.

Olasziban, Szepesmegyében született. Iskoláit Eperjesen végezte. 1668-ban már Breznóbányára hivatott iskolaigazgatóul. A pozsonyi törvényszék által elítélve 9 hónapot töltött fogságban Lipótvárott, innen pedig a nápolyi gályákra hurczoltatott. Hű társával, Masnitius Tóbiással sikerült neki útközben megszöknie, de Capracottában újra elfogatván börtönbe vettetett. Szabadságát visszanyerve Masnitius kiséretében majd egész Európát bejárta. 1676-ban Wittenbergben találjuk. Itt adta ki Kellio Miklós jezsuita, a lipótvári foglyok kinzója és rágalmazója ellen írt munkáját. 1680-ban Jenában is megfordult. Hazájába visszatérve Beszterczebányán lelkészkedett. 1704-ben Cseriben Pilarik István püspökké avatásakor ő mondotta az ünnepi beszédet. 1708-ban halt meg. 1704-ben tót nyelven írt és kiadott kátéjában legnagyobb részben Spener kátéját követi, tőle vevén át a kérdések legnagyobb részét és a tárgyalás menetét. Egyéb forrásai mellett Spener nevét nem meri említeni, hogy mint pietistát el ne ítéljék. A rózsahegyi zsinaton kárhoztató ítéletet mondottak e kátéra is, jóllehet a wittenbergi theol. facultas bizonyítványt adott Simonides művének igazhitüségéről. Úgy látszik, nem vették

észre benne Spener nyomdokait. (Lásd: Haan, Jena Hung. 29. l. Uj Nagyar Athenas 593. l. és Krupecz I. Adalékok a Luther káté magy. irod. történetéhez Prot. Szemle 1895. évf. 352. l.)

7. Mittuch Ádám.

1671-ben aug. 6-án született s a lelkészi hivatalra Pilarik István által Selmeczbányán 1704. évi november 7. szenteltetett fel. Midőn Nagy-Szombatban a Rákóczy-féle mozgalmak idején az evang. isteni tisztelet 1705. decz. 12-én ismét helyreállíttatott, Mittuch volt itt a német-tót lelkész. De hamar elüzetett innen, mihelyt a város ismét a császáriak kezébe került. Ezután Bazinban talált menedékhelyet. Itt elsőben gyermektanítással foglalkozott. Mint nevelő nem volt ment bizonyos modoros különczködésektől. Így pl. a fecsegők szájára mesterséges lakatféle szerkezetet alkalmazott. És volt egy betanított macskája, mely neki — a mi szinte hihetetlen — a mészárszékből a húst is kosárban haza hordta. Ez a macska az arczképét ábrázoló fametszeten is szerepel. Bazinban később lelkészszé is megválasztották. Mint ilyen volt jelen a rózsahegyi zsinaton, hol a jelenvoltakat arra inté, hogy a pietisták kárhoztatásában ne járjanak el oly könnyelműen, különben a porosz királylyal gyülik meg a bajok. Krman ez ellen protestálván Mittuch könyekre fakadt s azt mondá: az ő könnyei valakinek még súlyosan fogják a lelkét terhelni. A zsinaton oly nagy volt az elkeseredés a pietismust védő Burius és Mittuch ellen, hogy a kedélyek lecsillapítása végett kénytelenek voltak két ujjokat a concordia könyvre téve megesküdni arra, hogy a pietistákkal nincsen semmi közösségük. (Lásd Klein S. Nachrichten I. 227. Schmal, Adversaria 120. l.).

8. Burius János.

A hasonnevű apának és Rotarides Juliannának fia. Korponán született, a honnan őt atyja mint kis gyermeket vitte magával 1674-ben a száműzetésbe. Később ismét visszatérhetett szüleivel Korponára. Atyja halála után Boroszlóba ment ki tanulni. Innen a városi tanács őt Lipcsébe küldte, hol hat éven át tanult a boroszlóiak költségén. Akadémiai tanulmányainak befejezése után ismét Borosztért vissza. Itt vette 1697-ben a beszterczebányaiak hivását az iskolaigazgatói állomásra. Öt évi tanárkodás után a beszterczebányaiak lelkészükké is megválasztották. Bod Péter igen megrója őt azért, hogy atyjának kéziratban maradt munkáit ki nem adta. Burius is jelen volt a rózsahegyi zsinaton s itt őt is pietismussal gyanúsították. Krmannak a pietistákat kárhoztató törvény diktálásával szemben óvatosságra inté a zsinatot, hogy a pietismus kárhoztatásával egyszermind Arnd és Spener tanítását is el ne ítéljék. Neki is esküvel kellett a pietistákkal való minden közösséget megtagadnia. Szirmay igen rossz néven vette tőle, hogy Bél Mátyást befogadta Beszterczebányára. Attól félt, hogy ő és Bél" e várost a pietismus fészkévé teszik. (Lásd: Klein S. Nachrichten I. 25. l. Bód P. Athenás 52. l. Zsilinszky M. i. m. 8. l.)

9. Szeniczei Bárány György

Bél mellett a magyarhoni pietismusnak legkiválóbb képviselője, Francke tanainak leghivatottabb terjesztője.

Született Beledben, Sopronmegyében 1682. Tanult Győrött 1705-ig, Pozsonyban 1706-ban és Eperjesen 1707-ben. Innen a Roth és Zimmermann fiúkkal 1708-ban Jénába ment ki, de Franckenak híre Halleba vonzotta, hol két éven át hallgatta a mestert s mellette Breithaupt, Anton és Michaelis tanárokat. Breithaupt mint superintendens avatta

fel Bárányt pappá is. 1711-ben jött haza s a győri iskolában mint conrector előbb Kis Péternek, majd Vázsonyinak volt a tiszttársa. 1713-ban Nagy-Vázsonyba hívták lelkésznek. Már itt is kiváló gondja volt az iskolára s hogy ezt a Balatonmellékiek érdekében jó lábra állíthassa, kérőlevelet bocsátott ki a hívekhez. 1718-ban Gyönkön, 1719-ben Győrkönyben, 1722-ben Sár-Szent-Lőrinczen, 1726-ban Dörgicsén és 1729-ben ismét Szent-Lőrinczen lelkészkedett.[13]

A XVIII. század elején jobbára német településekből alakult tolna-baranyamegyei egyházakat Bárány szezvezte esperességé. Ő volt hű pásztoruk és tanácsadójuk. Mintegy utazó missiói papot mindig ott találjuk, hol az ő pásztori gondozására legnagyobb volt a szükség. Róm. kath. főurak is annyira becsülték, hogy gyermekeik neveltetését reá bízták. Feljegyzéseiben megható részletességgel beszéli el, miként jutott ő Nagy-Vázsonyból Tolnába és a gondviselés munkájára ismer emez útjában.[14]

Csodálni való, hogy Báránynak fáradalmas, nyugtalan életviszonyai között miként juthatott ideje oly sokoldalú és igazán számottevő irodalmi munkásságra. Írói munkatársai voltak Vásonyi Márton, Sartorius Szabó János és saját fia Bárány János. Munkáiról részletesebben alább fogunk megemlékezni.

Úgy ezen irodalmi munkásság, mint az egyházak alapitása és szervezésében tanusított buzgalma és bölcsesége nagy tekintélyt szerzett Báránynak az egész kerületben. Már korábban is esperesnek tekintették. Krman Dániel püspök 1720. jan. 27-én kelt levelében nevezte ki őt esperessé. Tóth Jánosnak püspökké választása után pedig, mely hivatalra őt már csak lakhelyének távolsága miatt sem hívhatták el, 1742. febr. 8-án mint a Tolna, Baranya, Somogymegyében levő egyházak esperesét hivatalosan is megerősitették a vadosfai gyülésen.

Érdekes, mint tekintélyes pietista papnak és esperesnek a papszentelésről való véleménye. Midőn Fábri Ger-

gely püspök fogságban ült és a papjelölteknek nagy költségébe került, hogy felavatásért más kerületbeli püspökhöz folyamodjanak, Bárány az egyházi atyák és orthodox theologusok irataiból vett sok bizonysággal erősitette, sőt sürgette, hogy szükség esetén az esperes, vagy akár a presbyterium is ordinálhasson papot. Erről akkor ugyan nem győzte meg kerületét, de mind korábbi, mind későbbi esetek mégis Báránynak adtak igazat. Mert tudjuk, hogy úgy a XVII. század elején, mint a jelen században is voltak példák arra, hogy püspök nem létében esperes ordinálta a papot.[15]

Megérte még azt az örömöt, hogy hozzá mindenben méltó fiát Bárány Jánost 1756-ban püspökké választották. A 74 éves öreg feljött Tolnából püspök fiát meglátogatni s részt vett a kerületi gyűlésen. Itt még Wittnyédy János kerületi felügyelővel, a kivel valami régebbi viszálya volt, kibékült s könyek között bucsúzott el fiától és paptársaitól. Eme győrmegyei látogatáshoz egy évre 1757. jún. 26-án meg is halt Szent-Lőrinczen. Jánoson kivül Bárány István tolnai főesperes is az ő fia volt. Nejével, Vargha Annával, még nagyvázsonyi lelkész korában kelt egybe.

10. Vásonyi Márton.

Nagy-Vázsonyban született 1688-ban. Tanult Győrött és Pozsonyban. 1708. szept. 15-én ment ki Jenába, honnan 1709. jan. 11. Halleba jött át tanulmányait folytatni s itt maradt 1711-ig. Már itt Halleban adott ki Francke után irott munkákat, s e mellett mások műveinek kiadásánál is segédkezett. 1712-ben telekesi Török István hivta magához udvari papnak Egyedre. De itt csak kevés időt töltött, mert még ez évben a győri iskolánál nyert alkalmazást mint rector és diákonus. Még Győrött vette nőül Dobner Borbálát, kitől Sámuel nevű (később szinte pap) fia született.

1724. márcz. 25-én foglalta el a lelkészi állást Vadosfán Büki Ferencz után. Vásonyi idejében építettek paplakot. és új tágasabb templomot, melynél ő is hiven segédkezett, mint bucsúztatójában halljuk:

> Dolgozott maga is serény tselédivel,
> Hozzáfogott hiven, gyakran kezeivel;
> Szolgái, marhái együtt erejekkel
> Segítték e munkát minden tehetséggel. [16]

Élete vége felé sokszor betegeskedett. Meghalt 1737. ápr. 20-án.

Levelezésben állott Szeli József brassói magyar lelkészszel s ez által a dunántúli magyar lelkészek által irott könyveknek az erdélyi magyar evangélikusok között is kelendőséget szerzett.

11. Sartorius Szabó János.

Rozsnyón született 1695-ben. Belföldi iskoláink közül a beszterczebányait és rozsnyóit látogatta. Külföldön a jenai egyetem hallgatói közé 1719. iratkozott be, de még ez évben átment Wittenbergbe és itt maradt 1722-ig. 1723. szept. 10-én Győrbe hivatott conrectornak és diakonusnak. 1724. jún. 24-én Krman Dániel superintendens által pappá szenteltetvén, Nemes-Csóra ment Kis Péter helyébe. 1729. ápr. 20-án valószinűleg többféle irodalmi vállalata érdekében újra kiment Wittenbergbe s mint az itteni akadémiában tanuló magyarok hites, esküdt ephorusa 1731-ig maradt künn. Hazatérte után újra elfoglalta n.-csói lelkészi állását. 1736-ban superintendensnek kandidáltatott. Torkos András egy 1739-ben hozzá irt levelében „suffragiis bonorum denominatus superintendens“ megtisztelő czímet ad neki. 1748-ban valamely N.-Csóban temetett kisded miatt törvény elé idézték. Késő vénségében is újra püspöknek kandidáltatván, 1756-ban a szavazatok többsége reá esett, de Wittnyédy a fiatalabb Bárány János megválasztatását erő-

szakolta keresztül.[17] Még ezen. 1756. évi nov. 26-án meg is halt. Bárány János superintendens, mint volt tanitóját és jó barátját („fidelissimum suum Achatem") épen akkor jött látogatni, mikor már halva feküdt s ő mondott felette halotti beszédet.

12. Miletz Illés.

Turócz-Szent-Mártonban született 1693. jún. 29-én, nemes, de szegény sorsú szülőktől. Szülőföldjén, Draskóczon, Lőcsén és Eperjesen tanult. Az eperjesi iskola bezáratása után Erdélyben, Nagy-Enyeden folytatta tanulmányait, hol a jeles Páriz-Pápait is hallgatta. A jenai egyetemre 1723. febr. 6-án iratkozott be. Hazatérve Eperjesen foglalt el tanári állást. Innen pedig 1727-ben özv. báró Calisiusné Révay Erzsébet hivta meg Bitsére udvari lelkészül. Ezen állását 1730-ban cserélte fel a pozsonyi magyar-tót lelkészséggel. Pozsonyban mint szigorú erkölcsű és magas műveltségű férfiú nagy tiszteletben részesült. Tevékeny, munkás pap volt és Spenernek lelkes hive. Tiszttársaitól ezen utóbbi buzgalma miatt sokat is szenvedett. Spener és Rambach munkáiból többet fordított tót nyelvre. Ezeket alább fogjuk felsorolni. Irodalmi munkássága főként arról nevezetes, hogy ő már 1736-ban adott ki egy németből fordított konfirmácziói kézikönyvet magyar nyelven. (Lásd: Haan, Jena Hung. 45. l. Zoványi I. Theol. Ismeretek tára II. k. 388. l.)

13. Szeli József.

Erdélyi származású. Előbb Székely-Udvarhelyen, később pedig Pozsonyban tanult. Brassóban az ág. hitv. evang. magyar gyülekezetnek volt lelkésze. Mint ilyen levelezett Vásonyi Márton vadosfai lelkészszel s a dunántúli magyar pietisták munkáit Erdélyben is terjesztette. Ő maga is irt Luther kiskátéjához német szerzők után magyarázatot s Brassóban kiadta. (Lásd: Bod P. Magyar Athenás 259. l.)

14. Schmeitzel Márton.

A magyar pietisták között csak annyiban említhető, a mennyiben magyar földön, Erdélyben született, Halleban volt tanár, Magyarhon történetére vonatkozó munkákat írt és adott ki s a Halleban tanuló magyar ifjaknak jó barátja volt. Bod Péter is azt mondja róla: „Nem lehet ettől a nagy tudományú jó embertől sajnállani a magyar nevet, a ki a magyar históriát írásával sokképen ékesítette. Sokat is tett hazájának dicsőségére". Halleban Magyarország és Erdély történetét a magyar ifjúság számára külön is előadta, a mi által sok téves nézetet eloszlatott és másokat is a további tanulmányozásra serkentett. — Nemzetiségére nézve Schmeitzel szász volt. Már 1699-ben elhagyta Erdélyt, 48 évet töltött külföldön, 1747-ben mint hallei tanár halt meg. Különféle latin nyelven írt, de magyar tárgyú történeti munkáin kívül, neveléstani munkákat is adott ki német nyelven. Az irodalmi rész alább fog következni. (Lásd: Bod P. Magy. Athenás 247. l. és dr. Kiss Áron, A magy. népisk. története. Bpest, 1881. 102. l.)

15. Tóth Sipkovits János.

Szakonyban született 1673-ban. Sopronban és Beszterczebányán tanult. A hazai iskolák elvégezése után Halleban járt 1702-ben, majd pedig Lipcsében, hol Carpzov Ágoston Benedek 1707. évi aug 5-én ordinálta. Halleban két évet töltött s Breithaupt tanárnál volt szálláson. Hazajövetele után öt éven át nevelősködött, majd két évig Győrött Torkos András mellett volt rector és diakonus. Innen 1709. ápr. 19-én Pápára megy lelkésznek Kövesdi János helyébe, hol I. Kor. XV. 1—4. felett mondott beköszöntő beszédet. 1710. márcz. 7-én győrvidéki viceseniorrá tették a kispéczi gyűlésen. 1712. jún. 8-án vette nőül Győrött Weisbeck Máriát az egykori pozsonyi pap

leányát. Pápáról úgy üzetett el a földesúr által 1714. a mikor könyvei és ingóságai is áldozatul estek. Pápáról Téthre került. Itteni lelkészkedése alatt Bunz István nevű antagonistája az 1724. kispéczi gyűlésen bevádolja, azt mondván: nem ismeri el viceseniornak, mert oeconomiája kiterjesztésén sokan megütköznek, sokszor jár Pápára s fáráját még sátoros ünnepen is magára hagyja s hogy jobb volna, inkább tanulna, minthogy a faragást exerceálja. A vádak félreértésen alapulhattak, mert az ügy még ott amicabiliter complanáltatott.[18]

1736. szept. 12. a felpéczi gyűlésen püspöknek kandidálták. De a választás húzódván még előbb 1737. febr. 12-én a győri egyházmegye főseniorává tétetett. Mint ilyen meglátogatta az egyházakat s a lelkészváltozásokról írott szabályrendeletét kötelezőnek fogadta el az esperesség. Az 1742. febr. 7-én a téthi gyűlésből vette a püspökségre hívó határozatot. Beiktatása Vadosfára febr. 27-re volt kitűzve. Egyesek azonban kifogást tettek püspökké avatása ellen. Perlaky József nemeskéri lelkész a syncretismuson kívül azzal is vádolta, hogy pietista, mert egy lőcsei diák emlékkönyvébe ezt írta: „Eruditio sine pietate nulla est" és hogy „cum Calvinianis edit et bibit". De e kisszerű akadékoskodások semmibe sem vétetvén, a beiktatás nagy ünnepélyességgel megtörtént. Az avató beszédet Oertel János soproni lelkész mondta. Miskey Ádám dömölki pap több mint száz versszakból álló üdvözlő költeményt olvasott. Az új püspököt ebben így jellemzi:

Tudománya igaz s tiszta tévelygéstűl,
Élete is jámbor, üres nagy vétkektűl.
Nem hirtelenkedő, de fontolt elmétűl
Foly tselekedete s tanátsa is ebbűl.
Meg is áldá Isten e világi jókkal,
Nem szorult keresni hizelkedő szókkal
Avagy gazdagodni az ajándékokkal,
Mint a szegény fösvény kéntelen azokkal.

Úgy látszik nagyon körültekintők voltak őseink, midőn

70 év után ismét püspököt választhattak, még a külső dolgokban is. Nemes embert kerestek, kit a szolgabiró el ne csukathasson egykönnyen és vagyonosat, ki anyagiakban független legyen. De még a feleségére is néztek. S ezt is feldicséri Miskey:

Tisztesség, jámborság társán is tündöklik,
Asszonyi rend előtt jó erköltse fénylik,
Józanság, betsület, a mint hozzá illik
Szorgalmatosság is ő rajta megtettzik.[19]

Hajnóczy Dániel soproni igazgató történeti becsű Epistola Gratulatoria cz. költeményében többek közt ezt mondja az új püspökről:

Hoc docta virtus, hoc probitas tua,
Morum venustas, gratia oris,
Hoc meruit decus.

Beiktatása előtt utasitást adott a kerület a 70 évi fejetlenség után választott első püspökének s ez viszont reversalist irt alá. Esküjében a szentirás és a „meg nem másult Aug. Conf. szerint való symbolikus könyveknél állhatatos megmaradást" igér. 1743-ban indul egyházlátogató nagy körútjára. Kortársai mind dicsérettel emlitik a régi fegyelmezetlen állapotok között tanusitott erélyes és tapintatos szervező tehetségét.

Az 1745. évet már súlyos betegségben élte túl. Végrendeletében a kerületnek 50 frtot hagyott. Meghalt 1746. jan. 22. Kedvezőbb vagyoni helyzete adhatott okot arra a balga hirre, mely az ország felső részében volt elterjedve, hogy Tóth Jánost a zsidók ölték meg, kik vagyona után leskelődtek. A falu közepén állott templom sirboltjában helyeztetett nyugalomra, mely sirboltot később a régi templom helyére épült paplakban pinczehelyiségül alakitottak át.[20]

Összesen csak négy papjelöltet ordinált.

16. Szeniczei Bárány János.

Nagy-Vázsonyban született 1716. febr. 27-én a fentebbi Bárány György főesperes és Varga Anna szülőktől. Tanult Modorban, Pozsonyban, Győrött, Sopronban, ismét Pozsonyban s a külföldön Jenában, hova 1737-ben a téli félévre ment ki. 1739-ig volt itt, a mikor hazatérvén, Mohl Illés superintendens 1740. jún. 17-én szentelte fel rendes lelkészül Felpéczre Sárosi János helyébe.

1754-ben a győri egyházmegye esperesévé választják. 1756-ban ápr. 7. pedig Nemes-Dömölkön püspöknek kandidálták és választották egy és ugyanazon kerületi gyűlésen. Miként atyja, úgy ő is bizalmas jó barátságban él Sartorius Szabó Jánossal, a ki felett János ev. V. 35. verse alapján mondott nyomtatásban is megjelent jeles halotti beszédet.

Bárány János a hallei iskolának hallgatója nem volt, de igen jó mestert talált saját édes atyjában. 1756-ban mint püspök igen jeles és részletes utasítást adott a lelkészeknek, tanítóknak és hallgatóknak.

Őt is korán ágyba döntötte a betegség, úgy hogy a kandidátusokat szobájában ágyban ülve kellett pappá avatnia. Meghalt 1758. jan. 15-én. Fényes temetése volt. Koporsója mellett hat nemes lépdelt égő fáklyákkal.

17. Miskey Ádám.

1695-ben Gergelyiben született, hol atyja Miskey Sándor tanító volt. A dunántúli iskolákon kívül Eperjesen is tanult. 1717—1729-ig sághi tanító volt, már ekkor is jó verselő. 1729-ben Kemenes-Szent-Mártonba hivatván lelkésznek, máj. 18-án Miaván Krman Dániel „excellentissimus superintendens“ avatta fel. Beköszöntőjét jún. 1-én Csel. 13, 2—3. v. alapján mondá. Itt 1732. aug. 6-án prédikált utoljára, mert a többi vasmegyei papokkal együtt elűzetett és feleségének, Smidelius Erzsébetnek birtokára Magasiba vonult. 1733-ban N.-Dömölkre hívták Tóth István

mellé második papnak. Vásonyi Mártonnal levelezésben állott. Ennek írta, hogy 1736-ban némely hitbeli dolgokban vádolták, de igaznak találtatott. 1737-ben Tóth István távoztával első pap lett Dömölkön. 1743. máj. 4. kemenesalji esperessé választatott. 1744. decz. 6. szentelik fel a dömölki templomot, a mikor Ézs. 56, 4—8. v. felett prédikál. 1745-ben Tóth Jánossal látogatta a kemenesalji egyházakat. Utóbb már terhesnek találván Dömölkön a szolgálatot, 1765. máj. 8. Gergelyibe ment át. 1771-ben még verseket mondott a püspökválasztó gyűlésen Dömölkön. Meghalt Gergelyiben 1774. nov. 10. életének 80-ik és egyházi hivataloskodásának 59. évében.[21]

Kiváló szónok volt. Hét püspökavatáson szerepelt, hol vagy maga volt az avató lelkész, vagy pedig üdvözlő verseket mondott. 1750-ben, 1754. és 1756-ban őt magát is kandidálták a püspökségre s talán csak azért nem választották meg, mert a külföldi akadémiákon nem volt künn. Hrabovszky Kemenesalja hű Gamalieljének nevezi.

18. Fábri Gergely.

Osgyánban Gömörmegyében született s ugyanitt, továbbá Győrött, Késmárkon, Sopronban s végül Wittenbergben tanult. 1731—1737-ig Győrött viselte a conrectori, majd a rectori és diakonusi hivatalt Torkos András mellett. 1737. máj. 23-án Vadosfára hivatott lelkésznek Vásonyi Márton utódául. Itt a gyülekezet ügyeiben jó rendet tartott. 1750-ben ápr. 21. püspökké választatott. Mint ilyen szigorú fegyelmet gyakorolt és nagy gondja volt a lelkészek tudományos kiképeztetésére. Az 1751. évi ismeretes vadosfai vallási zavargás miatt 1752 okt. 10-től 1753 ápr. 13-ig Fábri Gergelyt is vizsgálati fogságban tartották s úgy püspöki, mint vadosfai lelkészi állásától megfosztatott. Fogságát nemes önmegadással türte, kegyes elmélkedésekkel, imádsággal és a szentírás olvasásával töltötte napjait s hetenként két

napon bőjtölt, Még 1753. aug. havában Kertára hivatott lelkészül, 1759-ben pedig Nemes-Csoóra távozott. Itt is halt meg 1766. jan. 1-én.[22]

*

Ezek voltak ime a kiválóbbak azon magyar lelkészek között, a kiknek működésében a pietismus jellemző sajátságaira ismerünk. Azok is közülök, a kik magok nem fordultak meg Halleban, itthon örökölték mestereiktől azt a szellemet, mely őket a pietismus barátaivá avatta. A felsorolt 12 lelkésznek majdnem mindegyike a győri iskolában kezdte nyilvános pályáját mint rector és conrector Lővey Balázs s utána Torkos András mellett. Itt volt mintegy előkészítő iskolájok a később egy irányban, a hallei józanabb pietismus szellemében működő lelkipásztoroknak. Ez a közös iskola segitette elő azt is, hogy későbbi nagyobb irodalmi vállalataikat egy szellemben és közös erővel valósíthatták meg.

A felsoroltakon kivül több magyar névvel is találkozunk a hallei egyetem hallgatói között, mint: Viczay Péter (dunántúli 1711.), Lendvay György (lendvai fi 1713.), Tatay István (sopronmegyei 1714.), Kövesdi János (1715.), Németh György (lőcsei fi 1715.), Domokos Márton (1719.), Bozzay István (koltai fi 1719.), Szepesi Mihály (1720.), Király György (erdélyi 1725.), Gábory József (1728.), Tonsor Pál (1728.) stb. És e theologusokon kivül az orvosi és jogi szakra is iratkoztak be magyar ifjak.

IV. A pietisták pártfogói.

Hogy a pietismus hatása alatt a magyar evang. lelkészek oly áldott munkásságot fejthettek ki, ebben nagy érdemük van egyes világiaknak is, kik mint védurak, pártfogók és jóltevők amazokat már tanuló korukban segélyezték és papi hivataloskodásuk alatt is munkájokat a mostoha viszonyok között megkönnyitették, irodalmi mű-

veik kiadásánál a költségeket viselték. Az által, hogy ezen lelkészeket támogatták akár tudatosan, akár pedig tudtokon kívül is a pietismusnak tettek szolgálatot. Voltak köztük továbbá olyanok is, kik mint jogászok vagy orvosnövendékek magok is megfordultak a hallei egyetemen s helyeselték azt a theologiai irányt, melyet ott tanultak megismerni.

1. A pietismus barátai közé kell sorolnunk mindjárt az elsők között *Jánoky Zsigmondot,* Hont vármegye alispánját s előbb Thököly Imre egyik vezérét, később II. Rákóczy Ferencz tanácsosát és kanczellárját, a ki a rózsahegyi zsinaton és azután is szelídebb véleményre igyekezett hangolni a pietismus ellenségeit s védelmébe fogadta az ennek hírében álló papokat.

2. Ugyancsak a felvidékiek közül barátjok volt a pietistáknak báró *Hellenbach János Gottfried,* előbb hírneves orvos, ki I. Lipóttól kapta a bárságot s később mint a bánya jövödelmek kezelője II. Rákóczy Ferencznek szintén meghitt, bizalmas embere volt. Részt vett a rózsahegyi zsinaton és itt a dunáninneni consistorium elnökéül választatott. Ennek fiai mellett volt nevelő Selmeczen két éven át Károlyi István s egyik fia Károlyival 1700-ban a hallei egyetemre is kiment. Báró Hellenbach III. Károly uralkodása alatt is egyik legtekintélyesebb követük volt az evangélikusoknak az országgyűlésen s tagja volt a pesti vallásügyi bizottmánynak. † 1728.

3. *Dobner Nándor* negyven éven át 1689—1737. a soproni tanács tagja, mely idő alatt a városbirói és polgármesteri hivatalt is többször viselte s mint ilyen evang. egyházának kiváló szolgálatokat tett, kiváló gondja levén különösen a soproni iskolára.[23] Ez a derék férfiú is fiát Dobner Sebestyén Nándort a hallei egyetemre küldötte ki 1705-ben, ki itt Bél Mátyással egy időben a jogi szakra volt beiratkozva. Az öreg Dobner az 1709. és 1715. évi országgyűléseken kiváló szószólójuk volt az evangélikusoknak. Különösen védte őket azon vád ellen, mint ha az

evangélikusok a miatt, hogy a rózsahegyi zsinat határozata értelmében a temetési menetek élén hordozott fakeresztnek használatától a szokásokban való egyöntetűség kedvéért elállottak, már egyáltalán ellenségei volnának Krisztus keresztjének. Ezzel szemben erősen vitatta, hogy a lutheránusok kedvelői és nem gyülölői a keresztnek. Mig a vita folyt, Dobner ugyanekkor egy czédulára irta és köröztette Christophorus eme szavait: „A legfőbb bölcseség pedig abban áll, ismerni Jézust a keresztre feszitettet". Dobner ezen kor vallási vitáira vonatkozó fontos és becses naplót is hagyott hátra, mely jelenleg a nemzeti múzeumban őriztetik. Dobner irta azon német egyházi éneket is, melyet 1717-ben a reformáczió két százados évfordulója alkalmából Sopronban énekeltek. Méltatlan fia Dobner Ábrahám Egyed sok keserűséget okozott a vallását forrón szerető apának az által, hogy a pápistákhoz térvén át, előbbi vallását gyalázó iratot adott ki 1718-ban, mely „Soproni Piros Ttyukmony" czíme alatt, 1719-ben magyar nyelven is megjelent Kassán.

4. *Telekesi Török István* II. Rákóczy Ferencz huszárezredese és kormánytanácsosa, később az 1721. évi pesti vallásügyi bizottmány tagja, a dunántúli papoknak s ezek mindennemű irodalmi vállalatainak bőkezű, áldozatkész maecenása. Vásonyi Márton a magyarhoni pietismus egyik legkiválóbb képviselője, Töröknek udvari papja volt Egyeden. Torkos Andrásnak, Tóth Sipkovits Jánosnak, Miskey Ádámnak, Telekesi Török nem csak pártfogója, de egyszersmind személyes jó barátja is volt.

5. Bárány Györgynek, a piestisták fejének és a kiváló paedagogusnak a róm. katholikusok közt is akadtak pártfogói. Ezek egyike volt, *gróf Zichy Imre*, a kinek hajadon leányait, Bárány nagyvázsonyi lelkészkedése alatt tanitotta. Maga Bárány beszéli el, hogy midőn eljöttek érte a tolnamegyeiek, maga a gróf sem akarta, hogy elmenjen és éjjel úgy kellett, mintegy elszöknie Nagy-Vázsonyból.[1]

6. A másik tekintélyes és nagy befolyású r. kath.

pátronusa *gróf Mercy Ferencz* tábornok és kormányzó volt, az idegen, különösen német települők földesura a Bánságban, Tolna és Baranya megyében. Gróf Mercy az evangélikusokat nem üldözte, sőt szivesebben látta őket birtokain a r. katholikusoknál, mert ezekben nem szerette azt, hogy a sok ünnepen az esztendőnek jó részét úgy henyélik el. Bárány György tolnai főesperes bizalmas, kedvelt embere volt a grófnak. Midőn a vármegye Bárányt papi buzgalma miatt 1726-ban Mercy távollétében Szent-Lőrinczről száműzte, a három évvel később ezen tájra ismét visszatért gróf nagy haraggal hallotta a kedves emberén esett méltatlanságot s azonnal visszahelyezte Bárányt előbbi székhelyére, Szent-Lőrinczre. Mercy többször élt Bárány tanácsával a települők dolgának elintézésében és saját unokaöcscsét, ki később párisi követ lett, eme jeles evang. paedagogushoz adta nevelésre.[25]

7. *Róth Mihály*, a rózsahegyi zsinat tagja, előbb eperjesi városbiró, később sárosi alispán, a vértanuságot szenvedett ősök méltó sarja, fiait szintén Bárány Györgyre, az ekkor még eperjesi nevelőre bizta, ki velök ment ki külföldre. A Róth-család segélyezte Bárányt az akadémiákon is, Bárány pedig kiadott műveit ajánlotta nekik hálából. Róth Mihály jótéteményeiről a rozsnyói születésű Sartorius Szabó János is hálásan emlékezik.

8. A *Zimmermann*-család Eperjesen szintén Bárány Györgyöt támogatta tanulói pályáján.

9. *Szirmay Tamás*, az evangélikus rendek követe és

10. *Dezsőfy Tamás* Sartorius Szabó Jánosnak voltak pártfogói, kik ennek műveiben a hálás érzelem elismerő hangján említtetnek.

11. *Segner József* pozsonyi polgármester Vásonyi Mártont pártfogolta, ki egyik munkáját az ő fiainak ajánlotta.

12. *Ostffy Mihály* Asszonyfán, a dunántúli evang. egyházkerület első világi felügyelője, vallását igazán szerető, áldozatkész és nagyérdemű patronus Fábri Gergelynek és Miskey Ádámnak pártfogója.

13. A vagyonosabb polgári családokból is akadtak egyesek, kik ama kegyes életű papokat áldott munkáikban segélyezték. Ilyen volt *Schwáidli Mihály* „Győr megye juratus assessora és Győrött a belvárosban nevezetes kereskedő, az ekklézsiának régi és érdemes főpátronusa", ki Torkos Andrásnak sógora levén ennek több munkáját saját költségén adta sajtó alá.

14. Ilyen volt *Eisenreich Rudolf* bécsi nagykereskedő is, Vásonyi Mártonnak fautora, ki ezzel élénk levelezést folytatott. Vásonyi szerint ezen Eisenreich nemzetünkhöz kegyes indulattal viseltetett s az akadémián levő ifjainkat naponként szolgálta. Rokona, talán épen fivére lehetett a soproni származású *Eisenreich Györgynek*, ki Halleban az új városban papi hivatalt viselt s az itteni magyar tanulóknak szintén jó barátjok volt. 1717-ben történt halálakor Francke mondott felette gyászbeszédet, Tatay István és Torkos János Justus magyar ifjak pedig szintén gyászversekben siratták.

15. Még egy külföldi ember *Möllenhoff Keresztély* is ide sorozható, a ki már nem is világi, hanem papi ember volt, t. i. Bécsben Dánia követségének udvari papja. Ez meg Bárány Györgygyel volt összeköttetésben és ez által átdolgozott, a pietismus szellemében irott papi pastoralis munka magyar kiadásának költségeit viselte.

16. A hallei tanárok közül *Francke* Bél Mátyást pártfogolta kiválóképen, *Breithaupt* házában pedig Tóth János volt szálláson.

Ezeken kívül a jogi és orvosi szakon Halleban tanult magyar ifjak közül is kerülhetett ki a pietistáknak több barátja és jóakarója.

V. A magyar pietisták theologiai álláspontja. Viszonyuk a mystikusokhoz és a hitvallási iratokhoz. Ethikájok és jelentőségük a gyakorlati theologiában.

A magyar pietisták mestere és példányképe Francke volt. Csak mig ő élt, 1727-ig vonzotta a hallei iskola a magyarokat. Az epigónok már nem voltak méltók az alapitókhoz. Azért Francke halála után Halle is elvesztette vonzerejét. Francketól legtöbb munkát ültettek át nyelvünkre a magyar fordítók. De e mellett a többi német pietista közül Spener, Rambach és Freylinghausen is népszerűek voltak a magyarok előtt s ezek munkáinak is akadtak fordítói és átdolgozói.

A pietisták által mindenkor nagyrabecsült mystikusokat a mi papjaink is kedvelték. A legtöbb pietista magyar pap irataiban lehetetlen félre ismernünk a mystikus jellemvonást. Akár Báránynak a lelkésztársakhoz intézett meleg hangú beszédeit, akár Torkosnak, Tóth Sipkovitsnak és Miskeynek prédikációt, akár Sartorius Szabónak énekeskönyvét, különösen pedig ha Hegyfalusinak imakönyvét olvassuk, mindegyikből kiérezzük az Istenhez való viszonynak ama, benső, titokzatos közvetlenségét, mely a mysticismust jellemzi. Szeretik pietistáink az Énekek Énekének és János jelenéseinek mystikus képeit, melyek alatt a mennyei boldogságot festik s annak örömeit már itt a földön is előre átérezik. Ezért szerették öreg Ács Mihály munkáit az Arany Lánczot és a Boldog Halál Szekerét, valamint az ifjabb Ács Mihály által kiadott Gerhard-féle elmélkedéseket. Scrivert ismerik, többször idézik, Arndt műveit, az Igaz Keresztyénségről és a Paradicsom Kertecskét pedig lefordítják és kiadják.

Volt azután a dunántúliaknak még egy mystikus írótól, Müller Henriktől eredt és a szenczi Fekete István superintendens által kitünő magyarsággal átültetett, a bibliát az életre igazán tömören és szellemesen alkalmazó, becses és épületes olvasmányuk: a Lelki Nyugasztaló Órák, de ez a munka Feketének árulása miatt rossz hírbe keveredett.

Ezen mystikus árnyalat mellett azonban a mi pietistáink sohasem estek bele a mysticismus veszedelmébe, a quietismusba. Ők sürgették a kegyes elmélkedéseket, Bárány György a hosszú imádkozást is ajánlja a mi sokféle szükségeink miatt, de mindig azzal az intéssel: Eredj el és azonképen *cselekedjél!* A meditatio őket nem kárhoztatta tétlenségre, sőt mint látni fogjuk, a magyar pietismusnak is a gyakorlati keresztyénség terén lesz legnagyobb jelentősége.

A dogmatikában a pietismus nem jelentett forradalmat. Nálunk az egész pietista mozgalom — eltekintve a felső-magyarországi hevesebb jelenetektől — általában szelídebb és simább lefolyású volt, mint Némethonban. Dogmatikai szőrszálhasogatásokra a magyar természet különben sem hajlandó. S a XVIII. század elején az idők is gonoszabbak voltak, a theologiai tudományosság sem állott általánosan oly magas fokon, hogy itt a dogmatikai viták napirendre kerülhettek volna. Jó Bárány Györgyünk úgy vélte, hogy Francke után irott s theol. alapon álló neveléstani munkája elé a legjobb czégért tűzte ki, midőn már a könyv czímlapjára is ezt nyomatta: „Itt a hit dolgáról nem disputáltatik".

A magyar evang. egyház a némethoni pietismus hatásából itt csak azt a nyereséget meritette, hogy megértette, miszerint a puszta szájhit nem üdvözít, hanem a vallásos érzelem kell, hogy mélyen a szivben lakozzék, az egész embert áthassa, újjászülje és a megtéréshez illő gyümölcsöket teremjen. Mert a hit cselekedetek nélkül holt állat. E mellett azonban a pietismus korában is távol voltak theologusaink a r. kath. felfogástól, mely a jó cselekedeteknek üdvözítő erőt tulajdonít s abba a hibába sem estek, melylyel a német pietistákat vádoltak, hogy t. i. a megigazulást a megszenteltetéssel összezavarván, amazt ez utóbbi mögött nagyon is háttérbe helyezték volna. Balog Ádám püspök egyházlátogatásai alkalmával még azt is megkérdi a gyülekezetektől: vajjon papjaik „különösen az megigazulásról szorgalmassan predikállanak-é?" [26]

Magyar evang. egyházunk e korban is hű maradt

symbolikus könyveihez. Károlyi István főesperes hivatalos esküjében a Formula Concordiae megtartására is kötelezi magát. Tóth Sipkovits János püspöktől a meg nem másult (invariata) Aug. Confessióra kívánják az esküt. Azt a közönyösséget a hitvallási iratok iránt, melylyel a némethoni pietistákat vádolták, a magyaroknak nem lehet a szemökre vetni. Itt épen a pietisták feje, Bárány György tartotta igen szükségesnek az Augustana Confessio ismeretét és követését s ő maga adta ezt ki 1740-ben, mert úgy tapasztalta, hogy a félszázaddal azelőtt megjelent Lővey Balázs-féle fordítás példányai már igen elfogytak. Teszi pedig ezt a következő megokolással: „Régenten Rómában szégyennek tartatott, ha valaki római polgár levén a római törvényt nem tudta; nemkülönben szégyen és igen nagy kár volna, ha az Augustana Confessión levő keresztyének az Aug. Confessiót nem értenék". Szükségesnek mondja e hitvallást, mint olyant is, „mely megmutatja, miként kelljen az megigazító és üdvözítő hitet egész életednek, szivednek és tselekedetednek megváltozásával vagy az igaz keresztyéni élettel megmutatnod".[27] És 1735-ben irt kátéjában is hangsulyozza Bárány, hogy ő ezt a symbolikus könyvekhez szabni igyekezett.[28]

Nem hallgathatok el itt egy olyan jelenséget, mely arra mutat, hogy a XVIII. század elején hazánkban is voltak olyan elmék, kik a vallásfelekezeti váltanokat és hitvallási iratokat megvetették, de e mellett az Istenben, és az ő fiában, a Krisztusban való hitet megtartották. Torkos András 1709-ben Halleban megjelent „Engesztelő Áldozat" czímű imakönyvének azon példányában, mely a nemzeti múzeum könyvtárában őriztetik, a könyvtábla belső lapjára régi, bizonyára egykorú irással a következő verset találtam feljegyezve:

„Keresztény szüléktől Ember születettem
S a kereszténységhre megh kereszteltettem.
Chrisztusnak szent Annyát mindenkor tiszteltem,
De Luther Mártonyban én soha nem hittem.

Mind az által hidgyed, butsut én nem járok,
Sem indulgentiát bizony nem vásárlok;
Idvözült szenteknek Tisztességet adok,
De én eő közülök edgyet sem imádok.
Mert soha nem voltam s nem leszek pápista,
Igy hasonlóképen nem is Calvinista;
Hanem csak egyedül hiszek Christusomban,
Ki érettem megh holt, üdvözülök abban."

Ezt a hittani álláspontot, mely gondolkodó főre vall, nem a pietismus hatásából eredőnek, hanem inkább a régi merev orthodoxia és a felekezeti harczok által felidézett ellenhatás visszhangjának, vagy — ha lehetne nálunk ilyesmiről szólani — a syncretismus bizonyos nemének tartom. Perlaky József Tóth Jánost syncretismussal is vádolta. Az idézett versből nem is tudnám megmondani, hogy szerzője melyik egyházfelekezetben született s melyik iránt érzett mégis több rokonszenvet.

Annyi bizonyos mégis, hogy a pietisták a gyakorlati keresztyénségre helyezvén fősúlyt, a felekezeti ellentéteket nem törekedtek még jobban kiélesíteni. Ez a türelmesség a felekezeti indifferentismus gyanújába keverte őket egyes túlbuzgók előtt és más félreértésekre is szolgáltatott alkalmat. Bél Mátyásról például, a ki, hogy költséges irodalmi vállalatait megvalósíthassa, r. kath. pártfogókhoz is folyamodott, sőt művének egy kötetét XI. Kelemen pápának is, mint a tudományok és könyvek nagy kedvelőjének felajánlotta, Passionei, a bécsi nuncius ezt a jelentést küldötte Rómába: „A szerző, sajnos, lutheránus; de a jellem és modor rendkivüli szelídsége által tünik ki. Egyúttal reménleni lehet áttérését is. [29]

A pietismus nálunk nem a dogmatikában, hanem ethikai téren és a gyakorlati theologiában jelez korszakot. Nem folytak itt, mint a németeknél, viták a felett, hogy az újjászületés a szent keresztségben történik-e meg, vagy pedig csak később, a bűn ellen vivott harcz és győzelem után lesz-e arról bizonyos a hivő; de igenis követelték, hogy a

keresztyén bizonyságot tegyen ezen újjászületésről; sürgették a bűnbánatot, megtérést és kegyelmi eszközök szorgalmas és hitteljes használatát. Mindenekfelett pedig követelték a tiszta erkölcsiséget, mely a hitből meríti életerejét.

És a szatmári békével befejeződött kurucz háborúk után, mikor a háborús világban lábrakapott fegyelmezetlenség, szilajság és laza erkölcsiség, az ifjúságnak elhanyagolt, elvadult állapota még mind megannyi nyitott sebek voltak az ország testén, nagy és nehéz munkamező tárult a pietista papok lelkes, bátor csapatja elé. És ők felveszik a harczot még akkor is, ha jutalom, elismerés helyett nyomor, üldöztetés vár reájok. Igazi névtelen hősök hazánk közművelődési történetében.

Népünk elhanyagolt műveltségi állapota, melynek épen ők igazán szomorú, siralmas képét festik és panaszolják, tehát az erkölcsi téren szólította őket reformálásra. Nagy volt a seb, mély vágást kellett tenni. Szigorúak voltak követeléseikben. És itt nem maradhattak mentek a pietistákat jellemző bizonyos túlzásoktól sem.

Tudjuk, hogy a német pietisták hadat izentek a kártyajátékosoknak, színházlátogatóknak, dohányzóknak stb. Így Bárány is kátéjában a 3-ik parancsolat tárgyalásánál tiltja a játékot és sétálást. A 7-ik parancsolatnál pedig a szemfényvesztők, komédiások és koczkajátékosok ellen kel ki. A 6-ik parancsolatnál is igen belemegy a részletekbe, midőn a „néma bűnöket (Róm. 1, 24.), házasságban elkövetett buja indulatokat k . . vás szerelem énekeket és fertelmes szemtelen k . . va öltözetet“ is felsorolja. A paráznáról pedig bölcs Sirákkal azt mondja: „az moly és a férgek (franczia és tetvek) örökségül bírják azt“.

Még fiának, Bárány János püspöknek is több megrögzött magyar szokás ellen kell küzdenie. Az általa szerkesztett Egyházi Rendelések szerint: „Tiltjuk a más és harmadnapi lakodalmazást, úgynevezett Tyúkverőbe való járást, házról házra való farsángolást. Tiltunk a lakodalom felett minden otsmány trágyár beszédeket, otsmány versmondá-

sokat, úgy a sok hiába való beszéddel és abból folyó bűnnel járó nász előjárást". Tiltják még ugyanezen Rendelések, hogy az iskolás gyermekek Balázs- és Gergely-napján a szokott ocsmány énekkel és bohóczos ugrándozással járják be a községet. E helyett egyházi énekeket énekeljenek inkább.[30]

A pietisták erkölcstanában hibáztatni lehet azt, hogy a jutalmat és büntetést, mint a jóra serkentő és a gonosztól visszatartó nevelési eszközöket felettébb előtérbe helyezik, a mi már egyéb erkölcsi inditó oknak, pl. az Isten iránt való szeretetnek rovására történik.

De ezen kisebb fogyatkozások mellett a gyakorlati keresztyén élet terén, a mélyebb, igazi vallásosság fölelevenitése és az erkölcsi viszonyok javitása által igen nagy érdemeket szereztek a XVIII. század első felében élt eme magyar pietista papok. Egyes kiválóbb érdemeik: a gyermeknevelés felkarolása, a nép és gyülekezetek hű gondozása, a papi hivatás betöltésében tanusitott komolyság és lelkiismeretesség, a tudományok művelése termékeny irodalmi munkássággal, s végül a nemzeti szellem ápolása oly korban, melyet általában nemzetietlennek szoktunk nevezni. Ezen érdemeiknél fogva méltán megilletné ezen férfiakat, hogy a magyar irodalomtörténet is több figyelemmel és elismeréssel legyen irántuk s Torkos András és Bél Mátyás mellett a többiekről is legalább tudomást vegyen.[31]

VI. A pietismus érdemei a gyermekek vallásos nevelése körül. A pietisták mint a konfirmácziói oktatás kezdeményezői.

A pietisták megértették Krisztus Urunk ama mondását: „Valaki egy ilyen gyermeknek gondját felveszi az én nevemben, nékem veszi fel gondomat" (Máté 18, 5.). Megértették, hogy az emberiségnek erkölcsi javitása főként a gyermeknevelés által eszközölhető. És őket eme magasztos, de nehéz munkára a Krisztus iránt való szeretet, a hit ereje inditotta.

Megesett szivök azon az elhanyagolt, elszilajodott magyar gyermekvilágon. Bárány keserűen panaszolja fel, hogy a gyermeknevelésnek mily nagymérvű „elmulatását" találta. Látta, hogy „nála tehetségesebbek a nyavalyát nem érzik és pennájokat nem mozdítják".[32] Azért ő fog tollat, hogy e fontos ügyben írjon.

A nevelés központjául a pietisták a vallást teszik. Szomorú tapasztalataik voltak e téren is, midőn látniok kellett, hogy a kevés haszonnal járó latin nyelv erőltetése miatt a vallásoktatást hanyagolják el. Vásonyi Márton kikel a gyermekek barbariese ellen, kiket Donatussal, Vestibulummal kínoznak, a vallásra pedig nem tanítanak.[33] Torkos András is a győri káté előszavában felpanaszolja, hogy az oskolamesterek nem ültetik tanítványaikat Jézus lábaihoz. „Sok kísdedek szépen syllabikálnak, deák igéket megtanultanak, de nem tudják a Miatyánkot, Tízparancsolatot, Hiszekegyistent és egyéb szükséges imádságokat". Bárány is a hit dolgaiban való járatlanság okaiul a „baromi nevelést és a gondatlan praeceptorokat említi fel, kik a szegény gyermeket jobbára a deák nyelv tanulásával gyötrik, „melynek sok gyermek az ő világi életében úgyis semmi hasznát nem látja".[34] Az olyan népiskolák ellen szólanak ezek, a melyekben egyes rektorok és praeceptorok a latin nyelvet is erőszakolták.

Mimódon kell tehát mindeme bajokon segíteni? Szorgalmas *katekizálás* által. A kátéra a pietisták igen nagy súlyt fektettek. Közülök Torkos, a két Bárány, Sartorius Szabó, Simonides, Miletz, Szeli és Fábri külön-külön kátékat írtak. Némelyik többet is. Bárány egy hosszú, Rambach Jakab „Der wohl unterrichtete Katechet" című munkája után írt értekezésben a katechesis fontosságát fejtegeti és részletes katechetikai szabályokat közöl.[35] Szerinte a kérdezgetés a tanításnak legkönnyebb neme. Az első keresztyéneknél, kiknek katechetáik voltak, ez gyakorlatban volt, de később elhanyagoltatott, mígnem Luther ismét fölelevenítette. Luther kis kátéját a pietista magyar paedagogus is igen nagy dicséretekkel halmozza el.

Hogy a templomi prédikációknak nincs meg a kivánt hasznuk, ennek okát is abban látja Bárány, hogy a katekizálásra nem fordíttatik kellő gond. Nem elégséges a kátét csak bemagolni, hanem meg kell érteni, át kell érezni és az életbe átültetni. Azért ne terheljük a gyermeket a sok könyv nélkül való tanulással. Elég, ha Luther kis kátéjának szövegét tudja és a bizonyító szentírásbeli helyeket. A káté tanitását buzgó könyörgésekkel kell összekötni, csak úgy lesz foganatos. Sartorius Szabó a gyermekek számára külön imádságokat és énekeket válogatott össze. [36]

Különösen sürgetik pedig a pietisták a szorgalmas katekizálást, mint az úrvacsorájához való alkalmas és szükséges előkészitést. Erre nézve mondja Bárány: „Legkiváltképen pedig a jó lelkű és az ő hallgatóinak drága üdvösségeket szerető prédikátor és mester az gyermekeket az Úr vatsorájához illendő hü tanétással fogja készéteni". És itt hivatkozik a maga gyakorlatára. „Igen hasznos dolognak tapasztaltam lenni — úgymond — hogy ha az ember minden esztendőben legalább kétszer, p. o. Husvét és szent Mihálynap tájban vagy máskor öt vagy hat hétig mind az helységben, mind a szomszéd falukon levő gyermekeket összeszólétván, azokat mindennap kétszer katekezálja és igy az Úr vatsorájához való méltó járuláshoz készíti és ahoz készen ereszti".[37]

Báránynak eme szavaiból a rendszeres *konfirmácziói oktatásra* következtethetünk. Annyival inkább, mert ismeretes dolog, hogy Némethonban is a pietisták elevenitették fel ismét a már jó időn át feledésbe ment konfirmácziói oktatást és konfirmácziói szertartást.

De több bizonyságunk is van. Ugyanis 1736-ban jelent meg (állitólag Lipcsében) egy ilyen czimű könyvecske: A' Bárányoknak az ő Jó Pásztoroknak karjaira való Egybengyűjtetések. A' vagy bátorságos és egyenes Vezérlés, miképen kellessék az Ifju Keresztyén embereknek *az Úr Vatsorájához való első járulásokban* magokat a Jézus Krisztusnak — mint az ő *kisded nyájának 'zengéjét* sziveknek igaz megtéré-

sében bémutatni — és ő néki ajánlani és szentelni. Mely is — tsak nem régen Német nyelven ki botsáttatott, mostan pedig a Magyar Ekklésiákban való Ifjuságnak és más együgyűeknek hasznokra Magyar nyelvre fordíttatott". Szerzője — Bod Péter és Haán Lajos szerint — Miletz Illés, pozsonyi magyartót pap. Nem tudom, ha Bárány Györgynek is nincs-e része benne?

E könyvecske a 7-ik kérdésre („Szükséges-e, hogy az Istennel való szövetség is megújíttassék?) a konfirmándusokra vonatkozólag azt válaszolja: „Kiváltképen pedig szükséges, hogy azok, a kik ezen Sz. Sakramentommal (az úrvacsorával) először élni akarnak, az ő Keresztségeknek szövetségét immár magokra fel-vállalják; mindeneket valamellyeket az ő Kereszt Attyáik és Annyáik a Sz. Keresztségben helyettek fogadtanak, jóvá hadjanak, és azoknak minden részeiben megállani szorgalmatosan igyekezzenek stb." Ezen szövetségnek megújítása a 52. k. szerint pedig abban áll, hogy az ember 1. az ördögnek, a világnak és a bűnnek ellene mondjon és így 2. a Sz. Háromság egy Istennek önnön magát egészen és tellyességgel adja és kötelezze". Egymásután következnek azután a keresztségben tett fogadásokra vonatkozó kérdések: „Melyik a Keresztségnek első fogadása, mellyben mi ellene mondunk az ördögnek? Melyik a második?" stb. És e könyvecske végén „Az Úrnak szent Vatsorájához először járulandóknak állapotjokhoz alkalmasztatott könyörgés" szerint így imádkozik a megokosodott és megvilágosult gyermek: „Dicsőséget tulajdonítok te néked, hogy engemet most az én Keresztségem szövetségének megújítására viszesz . . . Most csak azon kérlek, hogy a meg-állapodott és meg ért Keresztyéneknek számok közé bé-vétettessem . . . Ímé most *újonnan* ellene mondok az ördögnek . . . Tiéd lészek, óh Sz. Háromság! egy Isten! és e végre *újonnan* hozzád való hűségemet fogadom".

Bárány János pedig alighogy püspökké lesz, az egyházlátogató espereseknek ezt az Instructiót adja: „Introducenda per Ecclesias praeparatio primum accedentium ad Sacram

Coenam per R. D. Fratres, sedulo et sufficienti tempore instituenda, *cum reiteratione foederis baptismatis cum Deo.* Accommodum foret, huic operi dies destinare quadragesimales".[38]

Ezen idézetek, azt hiszem, elégségesek annak bebizonyítására, hogy pietista papjaink már a XVIII. század első felében szokásba vették a konfirmácziói oktatást, sőt magát a konfirmácziói szertartást is. Mitrovics Gyula a konfirmáczióról írott jeles tanulmányában [39] erről nem emlékezik meg és a magyar konfirmácziói kátének fentebb emlitett, talán első termékét nem ismeri. Ő e szertartást a ref. egyházban egészen újabb keletűnek mondja és csak 1788-ban a Kis Gergely-Nagy István-féle agendás könyvben akad annak első nyomára. Mi, ág. hitv. evangélikusok, ezzel szemben kimutathatjuk, hogy pietista papjaink már legalább egy félszázaddal korábban meghonosították. Sőt Bárány 1735-ben már mint korábbi szokásáról és gyakorlatáról szól arról.

Hogy tehát a konfirmácziói oktatás, melynek czélja a hitben való megerősítés és az úrvacsorához előkészítés, gyakorlatban volt, az kétségtelen. De volt-e konfirmácziói szertartás és milyen? Ennek is kellett lenni. Midőn a lelkészek a rendes katekizácziókat is a templomban tartották, bizonyos, hogy a konfirmácziói kátéból való kikérdezés, mintegy nyilvános vizsgálattétel, csak a templomban történhetett meg. E kátéban a megújított keresztségi fogadalmak is fel vannak véve a feleletek közé. Ez a nyilvános vallástétel is a templomban történt szükségképen. És azt az ünnepélyes nyilatkozatot, hogy a megvizsgált, megokosodott és megpróbált ifjúság az érettkorú egyháztagok közé felvétetik és mint ilyen, az úrvacsorával élhet, lehetett-e másutt, mint buzdító beszéd kiséretében a templomban tenni? Ezen elemekből pedig lényegében kiderül a konfirmácziói szertartás.

Agendánk e korból nincsen. Egy ilyennek készítése már Tóth János püspöksége alatt szóba került, de még a század végén is csak írott agendát használtak. És így a pietista papok konfirmácziói szertartását részletesen le nem írhatjuk. Valószinűleg e részben is Spenert[40] és a hallei szo-

kásokat követték. Igen jó konfirmációi kátét írt nálunk a század végén amaz első kisérlet után Nagy István sárszentlőrinczi lelkész és szuperintendens, melyet még ma is sok helyen használnak.

A káté mellett tanitották azután a *bibliai történeteket* is. Bárány János fentebbi Instructiója a katechismus mellett a „dicta sacra sacrasque historias" az elsőrendű tantárgyak közé sorozza. Volt egy kis kézikönyvük, mely a bizonyító szentirásbeli helyeket egész rendszeres gyűjteményben közli. Ez volt a „Panoplia Catholica, azaz Lelki fegyverház az oskolába járó gyermekeknek felfegyverkeztetésekre". Használták a régóta szokásos Evangéliumi Könyvecskéket, melyekből a perikopákat tanulták meg az iskolás gyermekek. És haladás volt végül, hogy Sartorius Szabó 1747-ben megjelent kátéjába egy ilyen czimű részt is felvett: „A szent Irásbeli Historiáknak rövid leábrázoltatások" az 50—72. lapokon. Ebben némi bibliaismertetés és az ó- és új-szövetségi könyvek tartalma foglaltatik röviden. A bibliai történeteket magában foglaló kézikönyvük alig volt. Ezeket jóformán a a tanító előmondása után tanulták a gyermekek. Hübner J. frankfurti tanár „Kétszer ötvenkét válogatott bibliai historiái" már 1714-ben megjelentek ugyan, de ezeket csak később fordították le magyarra.

Nagy gondot fordítottak azután még a pietisták az *egyházi ének* tanitására is. Ők maguk is szorgalmas énekirók és énekgyűjtők voltak. Az Új Zengedező Mennyei Kar vagy a nép nyelvén később közönségesen úgynevezett ó-graduál ezen pietista papok buzgólkodása által gyarapodott oly vaskos kötetté. A gyermekeket nemcsak a melódiákra tanitották, hanem az énekszöveg beemlékelését is megkövetelték. „Pueri porro ad Melodias Contextumque ipsum potiorum Cantionum memoriae mandandum fideliter ducantur" — mondja ide vonatkozólag Bárány János Instructiója.

Így tehát a pietista papoknak a gyermekek vallásos nevelése körül három nagy érdemük hazánkban is megvolt, ú. m. az ős-egyház katekizációjának fölelevenitése, a bibliai

történetek tanítása és a konfirmácziói oktatás A vallástanítás óráit pedig gyermekimák és közbeszőtt egyházi énekek által igyekeztek melegebbekké, épületesebbekké tenni.

VII. A pietisták mint a felnőttek, a nép és gyülekezet gondozói.

A pietistáknak erős meggyőződése volt, hogy a puszta igehirdetés a templomban nem elégséges. Ezért szükségesnek mondják és melegen ajánlják a házi magános intéseket és beszélgetéseket, a hívekkel való minél közvetlenebb érintkezést s azoknak minél hívebb testi és lelki gondozását.

Bárány különösen inti szolgatársait, hogy az „ordinatióban reájok bizott curam individualem, mely a ministeriumnak lelke volna, félre ne tegyék". Kikel az olyan pásztorok ellen, a kik nyájok lelki állapotát nem ismerik, a tudatlanokat nem tanítják, az erőtleneket nem gyámolítják, a betegeket nem gyógyítják stb., hanem csak Úrnapján mutatnak egy legelő mezőt, melylyel még élni sem tudnak és a többit abbahagyják.

„Megelégednétek-e ti véle — kérdi Bárány — ha a ti pásztoraitok a ti szegény juhaitokat csak kivernék a mezőre és osztán alunnának és a juhokkal nem gondolnának? [41]

A nagy diasporával bíró anyaegyházak lelkészeinek azt is figyelmébe ajánlja, hogy ha mikor egészséges vagy beteges embereket látnak vidékről jönni, azoknak lelkekre annál szivesebben szóljanak és tanítással őket oktassák, serkentsék és vigasztalják.

Kiterjed a pietista papok gondja a hívek anyagi állapotára is. Különösen ama rossz magyar szokás, a keresztelők, lakodalmak és temetések alkalmával tartott költséges vendégeskedések ellen emelték fel óvó szavukat. Ezeket egyházi törvényeikben is kárhoztatják. Az „Egyházi Rendelések" XI. szakasza azt mondja: „A lakodalmak nappal és csak egy leüléssel tartassanak. Tiltjuk azonkívül a más- és harmad-

napi lakodalmazást, mely az úgyis nagyon terheltetett népnek szegényítésére és az Isten ajándékinak és a drága időnek haszontalan elvesztegetésére szolgál". A XV. szakasz pedig a halotti török ellen van intézve, oly megokolással, „mivel azok a szomorú, néha özvegységben és árvaságban hagyott félnek nagy terhekre szolgálnak, kiket inkább vigasztalni és segélni kellene, mintsem szegényíteni és búsítani. Ha ki ételt, italt készit olyankor, méltóbb volna ezzel a szegényeket enyhíteni, mintsem maga bíró embereket vendégelni". [42]

A templomi isteni tiszteleteken kivül a házi áhítatosságot is elvárják híveiktől. A VII. pont szerint: „Minden házi gazda igyekezzék az ő házát Istennek templomul szentelni. Nemcsak a vasár- és ünnepnapokat az említett módon házi isteni tisztelettel töltvén, hanem a köznapokat is, kivált a téli estvéli és hajnali órákat ily szent dolgokkal kell rövidíteni és épületessé tenni. Nem lehet annál a háznál áldás és üdvösség, a mely Istennek nem szenteltetik". Ezenkivül pedig a napi munkának templombajárással való megszentelését is megkivánták s e czélból elrendelték, hogy a könyörgések és biblia-magyarázatok télen kilencz óra tájban tartassanak, mikor a gazda és cseléd ürül a barom körül való fáradságtól, nyáron pedig négy órakor, hogy a munkára a templomból lehessen menni. (VIII. p.)

Gondosan őrködtek a felett, hogy a vasárnapot, mint az Úr napját, semmiféle illetlen dolog által meg ne szentségtelenitsék. Még a vasárnapi esküdtetéseket és lakodalmazásokat sem engedték meg. (III., IX. és X. p.)

Hogy a házi isteni tiszteletek tartására kellőleg fölszerelve legyen a ház, sürgeti Bárány püspök, hogy minden házban legyen biblia, vagy legalább új-szövetség. S ezenkivül imádságos- és énekes-könyvnek, valamely öreg katékizmusnak, postillának s Arnd „az igaz keresztyénségről"irott könyvének beszerzését és szorgalmas olvasását ajánlja. (I.,I V.p.)

Az akkori nevelésügyi viszonyok között az olvasni nem tudók száma egyházunkban is nagyobb lévén, Bárány ser-

kenti a szülőket: „ne szégyeneljék azt tanulni koros emberek is, ha oly szerencsétlen nevelések esett, hogy ifjúságukban nem tanultak. Szülék gyermekeiket olvasás nélkül fel ne neveljék. Ne legyünk ebben restebbek a zsidóknál — mondatik az V. pontban — kiknél, a hol oskoláik nincsenek, a szülék magok tanítják gyermekeiket, hogy olvasás nélkül egy sem nevelkedik fel.

Nagy volt a szükség a XVIII. elején magyar áhítatossági könyvekben. Ezt az ügyet is a pietista papok karolják fel és nagy buzgalommal gondoskodnak a hívek lelki táplálékáról. Az új-szövetségnek három magyar fordítása: Bél Mátyásé, Torkos Andrásé és a két Bárányé jelent meg nem egészen négy évtized alatt, s ezek közül az utóbbi magyarázatokkal van kisérve. Káték, imakönyvek, énekes- és egyéb áhítatossági könyvek ezen mostoha időkben oly szép számmal jelentek meg, hogy ezen irodalmi munkássággal a XIX. század első fele sem állhatja meg a versenyt.

Torkos András 1709. évi imakönyvét (Engesztelő Áldozat) az előszó szerint azért irta, hogy az imádságos könyvekben való nagy és rettenetes fogyatkozás supleáltassék. Oly nagy a szükség — úgymond — hogy igen sokan még az úrvacsorához is puszta kézzel, imádságos könyv nélkül járulnak, mert ilyent nagy áron sem kapnak.

Hegyfalusi György pedig 1729-ben kiadott „Centifolia, Százlevelű Rózsa“ czímű, jórészben verses imakönyvében az akkor gyászban ülő Sion leányát, Sáron rózsáját vigasztalni akarja. Ajánló szavai szerint:

Mostani gyászodban tartsd nyereségednek,
Illattyát nyujtsd kérlek a te Istenednek.
Ennek erejével elméd bátoríthad,
Vasár-mivelő nap illattyát szagolhad,
Ünnepnap pediglen bokrétádat nyujthad
Mennyei mátkádnak hiteddel ajánlhad.
Ha pedig valami nyavalya téged ér,
Vagy hozzád akármi szomorú eset fér:
(Eme) Rózsa szálat vedd elől, félre tér
Minden keserűség, ostromlani nem mér.

A hívek lelki tápláléka mellett azután a gyülekezetek anyagi dolgairól sem feledkeztek meg. Bárány püspök Instructiójában külön utasitást ád az espereseknek arra nézve, hogy egyházlátogatások alkalmával a gyülekezetek háztartását is felülvizsgálják. Követeli, hogy legyenek minden egyházközségben számadó könyvek, melyekbe a bevételek és kiadások pontosan beirassanak; a gyülekezet gondoskodjék arról, hogy minden szükségletére legyen fedezet, a pénztár ki ne ürüljön s lelkész és tanító idején megkapják illetményeiket; hogy az egyháznak semmi vagyona el ne idegenittessék, azok jegyzőkönyvileg leltároztassanak.

Az egyház czéljaira való önkénytes adakozást, mint tartozó kötelességet elvárják a hivektől. Erre nézve azt mondja az Egyházi Rendelések XIV. pontja: „Mind a kezünkhöz ragadható hamis Mammonnak kitisztitásáért, mind pedig igaz megjobbulásunknak és Istenhez való hálaadásnak megmutatásáért minden keresztény köteleztetik minden esztendőn Istentől vett testi áldásokból valamit Isten dicsőségére és az anyaszentegyháznak közönséges és magános ügyének előmozditására, mely sok és nagy költség nélkül nem lehet, forditani. Ki-ki pedig azon legyen, hogy ily adakozás ne fösvénység, hanem áldás legyen. Nem méltó az a keresztény gyülekezetbe, a ki annak szükségét és terhét tehetsége szerint együtt nem viseli".

Bátran appellálhattak pedig a pietisták híveiknek emez áldozatkészségére, mert ők magok is egyházakat alapitó, szervező és dajkáló munkájokban az önfeláldozásnak legszebb példáit mutatták.

Bárány főesperes nyugodt, biztos állomásáról, Nagy-Vázsonyból — Ábrahám hitével szivében, isteni küldetést látva útjában — kimegy idegen földre, rendezetlen viszonyok közé Tolnába, hogy szét ne oszoljék a nyáj, melynek nincs pásztora.[43] Mintegy missiói pap utazik faluról-falura, mindig oda, hol legtöbb a baj, legnagyobb a munka.

Az esperesek és utóbb a püspökök egyházlátogatási munkájokat a kiadott szigorú rendeletek ellenére, sokszor

titokban, a legnagyobb veszélyek között, de mégis a legnagyobb gonddal és lelkiismeretességgel elvégezik. Anyagi kárt, börtönt is szenvednek a miatt, hogy egyházaikat hűtlenül cserbe hagyni nem akarják. Hányan nem lakoltak keserűen csak a miatt is, hogy a filiákba lelkészi szolgálatot végezni kimentek. Tóth Sipkovits János könyveit, ingóságait elveszíti, mikor Pápáról elűzik. Miskey Ádámot Kemenes-Szent-Mártonból vetik ki, Fábri Gergely börtönt szenved s kettős hivatalát veszti azon verekedés miatt, melyre a r. kath. plébános és nép kényszeritette híveit.

Ők valóban semmivel nem gondoltak, az ő életök is nékik nem volt drága, csak elvégezhessék örömmel az ő futásukat és a szolgálatot, melyet vettek az Úr Jézustól, hogy bizonyságot tegyenek az Isten kegyelmének evangéliumáról. (Csel. 20. 24.)

VIII. A pietisták erkölcsi szigorúsága önmagok iránt papi hivatás és papi jellem dolgában.

A lelkészek dolgaival Vásonyi Márton „Súlyos Papi Teher" és Bárány György „Atyafiságos Serkentések" című németből átdolgozott munkáikban foglalkoznak.

Vásonyi kikel azon téves felfogás ellen, mintha a lelkészi hivatal oly könnyű volna, mint sokan vélik s bebizonyítja, hogy ellenkezőleg igen nehéz és terhes. Hivatkozik a prófétákra és több egyházi atyára, kik a lelkipásztorkodást igen nehéznek tartották s épen azért azt elvállalni is alig merték. Elitéli tehát és meg nem engedhetőnek mondja, „hogy olyan ifjakat, kiknek nincs papi indulatjok, vagy néha épen a legalább való, ostoba elméjű, félénk, együgyű ifjakat, kiket természetük qualitási csaknem mindenre alkalmatlanokká tesznek, a theologiára fogják. Mert olyan vélekedésben vannak, hogy a szegény goromba parasztoknak nincsen valami nagy elméjű tanító doctorra szükségük, hanem jó nékiek egy emberséges legény is. Holott sokkal

bölcsebbnek kell lenni annak, a ki értetlen, gyermekségök óta elvadult embereket vezérel istenfélelemre, hogy sem annak, a ki értelmes és csendes emberekkel bánik". [44]

Bárány szerint is megneheziti a papi állást a világnak az egyháziakkal szemben való kémkedő figyelme és ellenséges magatartása. És itt Scriver szavait idézi: „Mint az angyalok örülnek mennyben egy bűnös ember megtérésén, úgy örül a világ is valamely egyházi ember megbotlásán".

Utal továbbá Bárány azon nehéz belső harczra, melyet a papnak a sátánnal is vívnia kell. Felsorolja azon kisértéseket, melyek sok papot megejtenek. Ilyenek: 1. a nikolaitismus, a szabadság szine alatt való bujálkodás, feslettség, mely méreg az indifferentismus neve alatt most is sokaknak szivét bántja, 2. az első szeretet meghülése, 3. a szegénységtől való félelem, 4. a hitben és hűségben való megtántorodás, 5. az üldöztetések közt a tűrhetetlenség, 6. a kényesség és testi kedveskedés, 7. a lelki paráznaság, a setétségnek a világossággal, Istennek a világgal való összeszerkesztetése, 8. a tanitóknak az ő tisztekben való lágyságok, és 9. a magyar papoknak még egy specialis betegségét is ide sorolja s ezt igy irja körül: „Ezen országban való sok szép gyönyörűségekben, melyeket a földnek jósága nyujt és főképen a borban megfojtották sokan a buzgóságot".[45]

Ezen ellenségek ellen ajánlja a harczot. Érdemes, méltó lesz küzdeni, mert a győződelmeset Isten nem is földi, hanem mennyei örök jutalommal fogja megkoronázni.

Ezért követelik a pietisták, hogy a pap az újjászületés munkáját mindenekelőtt magán kezdje és pedig már csak azért is, minthogy ez által legtöbbet épithet. „A ti elváltozástoknak példája — mondja Bárány — mivelhogy azonnal szemekbe tünik a hallgatóknak, többet fog használni, hogy nem mint füleikbe mondott száz penitentiai predikatio". És itt a következő komoly kérdéseket intézi szolgatársaihoz: „Másoknak predikáltok, de az igaz megtérést tulajdon lelketekben tapasztaltátok-e? Bűnbocsánatot

hirdettek: de bizonyosak vagytok-e abban, hogy Isten a ti bűneiteket megbocsátotta? Az evangélium kincseit másoknak kináljátok: de magatok azokból mennyit birtok?“ [46]

Legyen a pap égő és világosító világosság, miként Keresztelő János volt, a kinek világosságánál örvendezhet a gyülekezet. (Ján 5, 35.) *Égő* világosság, a kiben az Úrnak háza és a nyáj iránt való szeretetnek szent tüze ég; és *világosító* világosság, a ki hitével, tudományával, munkájával és jó példájával világol a gyülekezet előtt.[47]

Hogy ehhez a pap erőt gyűjthessen, ajánlja Bárány György a buzgó imádkozást, sőt a hosszas imádkozást is, „mert ezt kivánja néha a mi nagy és sok szükségünk“; továbbá a csendes elmélkedést, főképen pedig azt, hogy az ige legyen lelkeinknek mindennapi eledele. Keményen elitéli az olyan papokat, kik a prédikációkat régen irt és más gyülekezetekre alkalmaztatott rapsodiákból memoriter tanulják.

A tudományt, művelődést mint első rendű követelményt állitja a papok elé. De mégis azt mondja a magyar pietisták eme papi fejedelme: „Nem a mélységes tudomány, nem a főiskolák és akadémiák teszik a papot, hanem természet szerint való ajándékok, igaz megtérés, Jézus juhaihoz való szeretet“.

Óvja lelkésztársait, hogy még fizetéseik csekély volta mellett se merüljenek el a földi gondokba és gazdálkodásba, hanem őrizzék meg magasabb, fenkölt gondolkozásukat, az egyházias szellemet. „Ha az egyháziak — mondja ismét — vagy történetből vagy kész akartva öszve akadtanak és gyültenek, illik hogy egymással serkentésre és épületre való dolgokról beszéljenek: nem a lisztről, de a tisztről; nem a telkekről, de a lelkekről, nem a gyapjúról, de a mennyei szoros kapuról. Melynek mondhatatlan haszna vagyon mind a magok lelkekben, mind a gyülekezetben“.[48] Íme a lelkészi értekezletek gondolata már Bárány lelkében megfogamzott.

Lemondást, önmegtagadást vár lelkésztársaitól. „Az

accidentiákért ne vörsöngjetek, a kevés jövödelem felett ne sopánkodjatok!" Másfelől elvárja, hogy az emberek tetszését ne keressék lágysággal, ajándékok reményében. Sőt a halottakat se dicsérjék fel. A gonoszokat haláluk után se mondják boldogoknak. A bucsúztatók megszüntetése végett az ifjabb Bárány egyházi rendeléseiben a hallgatókhoz is fordul, arra kérvén őket: ne terheljék ezekkel a tanítókat. „Mert ezekben sok hijában valóság és illetlen ditséretek szoktak előfordulni, a melyek félő, hogy a ditséretnek, melyet az ítélet napján a Krisztustól várhatnánk, nagy meghomályosítására fognak szolgálni."[49]

A tanításon, igehirdetésen kívül a leghivebb lelkipásztorkodással keressék a reájok bizott nyáj javát. S kötelességeik alól azon ürügygyel se bújjanak ki, hogy „a magistratus nem akar a ministeriumnak szükséges adsistentiával lenni".

Szól azután még a pietista magyar pap a lelkészeknek az iskolán és templomon kívül a hívek társaságában való megjelenéséről és fellépéséről. Itt is csak a komoly és épületes társalgást tartja a lelkészhez méltónak. Ha társaságban a kalmár az ő kereskedéséről beszél, miért ne beszélne a pap is a maga dolgairól, egyházi szent dolgokról? „Szives felserkentés nélkül el ne menjetek a ti juhaitoktól — mondja Bárány — az ily magános beszélgetés jobban megnyitja szemeiket a hallgatóknak."

Pipázás, mulatozás között ne töltsön a pap órákat hallgatóival. Vendégséggel ne pazarolja az időt, mert a tanítók ideje drága. Óva inti őket olyan összeelegyedéstől, a melyben erőtlenségeiket gondatlanul elárulják.

A lakodalmakban, tórokban, keresztelőkben való részvételt nem tartja épen a magyar papra nézve éktelen dolognak — talán mivel a magyar nép ezt felettébb szereti és megvárja — de mégis jobb volna, úgymond, visszavonulni afféle alkalmatosságoktól, mint későn Senecával azt a siralmas panaszt tenni: „Quoties inter homines fui, minor homo redii". (Ep. 7.) És idézi Kempis Tamást is: „Facilius est

domi latere, quam foris se posse sufficienter custodire. Qui igitur intendit ad interiora et spiritualia pervenire, oportet eum cum Jesu a turba declinare." (De Imit. Chr. L. I. c. 10. n. 2.)

A lelkipásztorok a családi és magán életben is példányképül szolgáljanak. A pap gyermekeivel és cselédjeivel szorgalmasan és buzgón tartson házi isteni tiszteleteket. A játékot, tánczot, vendégséget, pompát ne türje meg házában stb.

És a pietista papok mindezt nemcsak hirdették, hanem életükkel is bizonyították. A pietismus híveiként felsorolt magyar papok mind birták kortársaik becsülését s mint esperesek, püspökök előkelő állást foglaltak el az egyházban. Családjaik is megfelelő tiszteletben részesültek s az apák magokhoz méltó fiakat neveltek. Torkos András, Bél Mátyás, Bárány György, Kis Péter fiai utolérték, részben felül is multák apjokat.

IX. A pietisták szélesebb körű munkássága a hazai tudományosság terén. Bél Mátyás Halleban lesz geografussá. Bárány György Francke után irja az első magyar nyelvű neveléstant.

A pietista papok tudományos munkássága nem szorítkozott pusztán a gyakorlati theologia terére. A káték, hitvallási iratok, imakönyvek, énekes könyvek, újszövetségi fordítások, bibliamagyarázatok és egyházi beszédek megirásával mint lelkészek első sorban saját egyházfelekezetöknek tettek nagy szolgálatot. De az egyház körén túl a hazai tudományosság tágasabb mezején is elévülhetlen érdemeket szereztek.

A pietisták az őket jellemző gyakorlati érzékkel a realekra is nagy súlyt fektettek oktatási rendszerükben. Halleban, Francke hires intézetében a „Geographisches Institut" méltó disze és büszkesége volt a mesternek. Ebben

a tanulók díszes földabroszokat készítettek és a földrajzot a történelemmel egybekötve tanulták.

Bél Mátyás azon szoros viszonynál fogva, melyben Franckéhoz, mint fiának nevelője és intézetének tanára állott, a legnagyobb valószinűséggel itt Halleban képezte ki magát geografussá s innen hozta magával haza a földrajzi és történeti tudományok iránt a nagy szeretetet és lelkesedést. Itthon mint pozsonyi tanár tanította 1710-ben a földrajzot. Ekkor érlelődött meg lelkében azon régi vágya, hogy hazájának, Magyarországnak földrajzát megirja és pedig a Francke intézetében tanult módszer szerint: a földrajzot a történelemmel egybekötve. És igy születik meg „Notitia Hungariae Novae" czimű hires munkája. A földrajzon és történetiráson kivül nyelvészeti és irodalomtörténeti dolgozatai is maradtak fenn.[50]

Bél valóban páratlan buzgalommal és nagy áldozatkészséggel szolgálta a tudományt. Erős lélekkel, szivós akarattal küzdötte le az útjában álló sokféle akadályt és előítéletet, melylyel ő a XVIII. században mint „akatholikus, eretnek" pap találkozott. Mikor földleirása megjelent, akadtak, kik elismerés helyett azzal kárhoztatták, hogy felfödi az ország titkait a külföldiek előtt, tehát hazaárulást, kémkedést követ el. S hogy ennyi félreismertetés, hálátlanság és egyéb akadályok ellenére a pozsonyi egyszerű evang. pap a magyar tudományosság büszkeségévé küzdötte fel magát, ehhez az erélyt, kitartást, a tudomány szeretetét, a fáradhatlan buzgalmat és Istenbe vetett hitet a pietismus nagy mestereinek példájából merítette.

Bél Mátyás, történeti munkáiban az egyház multjára is kiváló gondot fordít. S egyháztörténeti részletiratokat Bárány György és Miskey Ádám is hagyott reánk. Amaz a tolna—baranya—somogyi, ez pedig a kemenesalji egyházmegyének történetét irta meg. Fábri Gergely a vadosfai vallási zavargásokról irt történeti feljegyzéseket. De munkáik kéziratban maradtak. Schmeitzel Márton az erdélyi á. h. ev. egyház állapotáról irt egy munkát s Jenában ki is adta.

A neveléstudomány terén is magyar nyelven az első kézikönyvet pietista pap, Bárány György írta Francke után. Erről mondja dr. Kiss Áron Nevelés- és Oktatástörténetében: „1711-ben megjelent végre az első magyar paed. mű: Francke Oktatása a gyermeknevelésről (Halle, fordította egy névtelen prot. tudós: B. G.)." [51] Jellemző dolog, hogy Bárányunkat ilyen szaktudós 1875-ben is még névtelen protestáns tudósnak mondja. De ugyanő volt az, ki Bárány nevét kikutatta s 1880-ban már e szavakkal adózik a pietista pap érdemeinek: „Ő különösen arról nevezetes, hogy Francke „Oktatás a gyermeknevelésről" című munkájának kiadása által ő lett nálunk nemcsak a vallásos, de általában az újabb nevelési irodalom kezdője." [52]

Bárány Francke után emę, ma már igen ritka, 12-edrétű 120 lapra terjedő kis munkában a gyermeknevelésről szóló oktatását a következő fejezetekben tárgyalja: I. A gyermeknevelés méltóságáról. II. Az elmére való gondviselésről. III. A kegyességre vezető eszközökről. IV. A három virtusokról (igazságszeretet, engedelmesség, szorgalmatosság). V. Az evangéliumi módról, mely szerint a gyermekek a Krisztusban való igazságra vezettesenek.

Már ezen fejezetek címeiből is látnivaló, hogy miként a pietisták általában, Bárány is Franckeval a vallást teszi a nevelés központjává. Ebben látja azt a leghathatósabb eszközt, mely a nevelés czélját biztosítja. Istenfélelmet, igazi vallásosságot kiván a nevelőtől is. Ha ez nincs meg szivében, nem is vár sikert munkájától.

Már a bevezetésben felhivja a szülőket, hogy mielőtt praeceptort fogadnak a házhoz, vigyázzanak reá: Krisztus lakozik-e benne, vagyon-e jó vége (czélja) és miért adta magát e functióra? Szemökre veti a szülőknek: „Holott Pharaó az ő barmait sem akarta egyebekre bizni (I. Móz. 47, 6.), hanem a kiket arra alkalmasaknak talált: mi nálunk olyanokat vesznek néha oskola mestereknek, a kik semmire sem alkalmasak s erre a szent munkára elegeknek kell lenni nékiek". A praeceptor mikor a nevelésre vállalkozik,

necsak világi hasznot: ruházatot, táplálékot akarjon szerezni, hanem Isten dicsőségét keresse és az Isten iránti szeretet legyen munkájának fundamentoma.

Nagyobb részletességgel tárgyalja „A kegyességre vezető eszközökről" szóló III. fejezetet. Ilyen eszközökül veszi fel itt: 1. a példaadást, 2. a katechismusbeli oktatást, 3. a bibliaolvasást és bibliai mondások tanulását, 4. a keresztyéni intéseket, 5. a vétkek és virtusok példáinak előmutatását, 6. az igéreteket és fenyegetéseket, 7. a könyörgést, 8. a gonosz társaság távoztatását.

Az „igéretek és fenyegetések" szakaszában megjegyzi Bárány: „A christkindllel sem kell a gyermekeket bolondítani. Melynél még bolondabb a mi magyaraink közt a tót mester uraimék által behozatott Balázs napi ugrálás a a szalonnás nyárs körül, a melyet ki nem nevetne és improbálna az igaz keresztyének közt. De vagynak közöttünk több efféle gonosz szokások". [53]

A gonosz társaság távoztatásáról szólván arra int, hogy 13, 14 éves korukban kell a gyermekekre leginkább vigyázni, mert a természet e korban különféle vétkekre szokott kiütni. Ekkor el kell azért őket venni gyermek társaiktól és istenfélő felnőttek között tartani.

A IV. fejezetben tárgyalt „három virtus" közül az igazságszeretet azt sem tűri meg, hogy a gyermekek a cselédektől vagy akárkitől meséket és más vén bábáktól költött dolgokat hallgassanak, melyek által hazudozásra szoktattatnak. Adandó alkalmakkor azt se kelljen mondania a gyermeknek: nincs itthon atyám; holott a gyermek azt másként tudja. Az is igen ártalmas — még mindig az igazságszeretet szempontjából — ha a gyermekeket comoediának, bolond játékoknak, szerelmes énekeknek szeretetire szoktatod.

Az engedelmesség virtusának tárgyalásánál a XVIII. század szegény paedagogusának a felől is meg kell a nemesi rendet nyugtatnia, hogy a nemes ifjacskák, ha a másokhoz (nevelőkhöz, öregekhez) való engedelmességre hajtatnak is, az által alább valók nem lesznek. És Bárány Francke-

val egész komolyan veti fel és oldja meg e kérdést: „Nem féltő-e, hogy ilyen formán a külső statusokat (állapotokat) hijába valókká teszszük?“

Hogy a szorgalmatosság virtusával a növendék felettébb meg ne terheltessék, a praeceptor ne tanítson napjában 6—8 óráig, hanem csak rövidebb ideig. Mit kell tehát cselekedni, hogy az elme egy kevéssé megnyugodjék, de el ne széledjen? Azt mondja erre Francke—Bárány: e végre a pogányok az ő fiaikat mathesisre vezették, felsördült korukban pedig astronomiára. Geographiai mappákat avagy ország tábláit a keresztyén praeceptor is nyugovó óráikban nagy gyönyörűségekre adhat elő növendékeinek.

Reáliskoláink nem fogják megköszönni a pietistáknak, hogy a számtant, földrajzot csak a pihenő órákra szánták.

Nyugvásul ajánlja továbbá Francke—Bárány, hogy jó volna a gyermekeket sétáltatni is kertben, mezőn, ha a praeceptor azt úgy tudná igazgatni, hogy a kegyesség az által meg ne akadályoztassék, hanem inkább előmozdíttassék;[54] ekkor lehetne őket a fűvek, fák, virágok nevére és erejére tanítani.

A kicsinyeknek szórakozásul papirt, tintát kell adni, hogy arra irogassanak és valamit formálni tanuljanak. Példánk vagyon — mondják a szerzők — hogy ilyformán igen kicsi gyermekek nyolcz nap alatt megtanulták az ábéczét.

Mit kell pedig a muzsikáról tartani, már t. i. mint a szorgalmi időn kívül eső szórakoztató eszközről? A pietisták intik a szülőket itt is: jól vigyázzanak a szülők, mi végre és mi módon tanulják ezt gyermekeik, mivel ez által sokféle alkalom adatik nekik az oskolákban és akadémiákon minden feslettségre.

Nem engedhető meg szórakozásul a gyermekeknek a comoediák és egyéb játékok nézése sem. Mert ez által haszontalan képeket és phantasiákat vernek fejökbe, melyeket inkább ki kellene onnét verni. Eme színjátékokról és egyéb hasonló előadásokról szólva jegyzi meg Bárány:

„Nálunk ugyan, Istennek hála, ezek szűkebbek!“ Csak nem tagadhatja meg magát benne a pietista. A magyar nyelvnek lelkes hive ugyan, mint alább látni fogjuk, de mint ennek művelőjét sem tudja a drámai költészetet méltányolni.

Egyes ártatlan játékokat azért megenged. Például a kis gyermekek játszhatnak kövecskékkel mint juhokkal stb.

Az V. fejezetben a vallásoktatás tárgyalásánál nagyon is gyakorlati, aprólékos utasítást adnak szerzők a tanítónak, ú. m. „Hosszú könyvet ne adj eleikbe a gyermekeknek, hanem mennél rövidebb lehet, mert nem oly könnyen esik el kedvek, ha majd elvégezik és újat nyernek“. De igen fontos azután a másik: „A keresztyén tudományt magyar nyelven adjad eleikbe és magyar könyvből olvastass velek, úgy nem kapnak oly hamar csömört a keresztyénségből“. S itt igazán szép, abban a korban nagyon is helyén való intést ad a tanítóknak a magyar nyelv művelésére vonatkozólag. De erről alább szólunk.

A fegyelemről azt tartják, hogy a vesszőt nem lehet egészen megvonni a gyermektől. Jobb, ha a szülők magok fenyítik meg ezzel a gyermeket, és nem a tanító. De itt is gradusokat kell tartani.

A művecske végén gazdag idézetek állanak más neveléstani munkákból. És a 109. lapon „A testre való gondról“ is megemlékeznek.

Hogy a piestistáknak nevelési rendszere a vallásoktatásnak előtérbe helyezése mellett sem lehetett egyoldalú, hanem az ismeretek egyéb szükséges ágait is felölelte, ezt már abból is következtethetjük, hogy kápláni éveikben majd mindannyian gymnasiumi tanárok is voltak s hogy más vallásfelekezetbeliek elismerését és tiszteletét is kivívták. A pietista Bárány György nevelési rendszerét illetőleg pl. nagy elismerés volt az, hogy a r. kath. főúr, gróf Zichy Imre Nagy-Vázsonyban hajadon leányainak, gróf Mercy pedig Sár-Szent-Lőrinczen unokaöcscsének nevelését reá, az evang. predikátorra bízta.

Az ifjúságnál általánosan tapasztalt és felpanaszolt barbaries ellen küzdve az által is törekedtek a pietisták az erkölcsöket szelidíteni, finomítani, hogy növendékeik számára a társas érintkezésben szem előtt tartandó erkölcsi és illemszabályokat írtak. Így Sartorius Szabó János Rambach után írott „Gyermekeknek Kézi Könyvecskéjek" című munkájában „A gyermeki díszes külső erkölcsöknek száz regulái" is foglaltatnak. Ebből azután a gyermek részletes utasítást nyer, mint viselje magát otthon és más házában, az utczán, iskolában, templomban stb.

A mások asztalánál való viselkedésre nézve például ilyen regulák vannak: 20. regula. Midőn olykor édes fiam, idegen embereknél asztalhoz mégy, tehát előbb szépen fisöld meg hajadat és mosdj meg. 24. r. Az asztal felett ülj egyenesen és csendesen, a széket ne tántorgasd és az asztalra ne könyökölj. 28. r. Ne egyél több hust, mint kenyeret, a kenyeret pedig ne harapd fogaiddal. 31. r. A tányért ne nyalogasd nyelveddel, se ne törülgesd ujjaddal. 34. r. A csontokat az asztal alá ne hányjad, hanem a tányér szélén hagyjad. 36. r. A mennyiben lehet ójjad magadat, hogy az asztal felett orrodat ki ne fújd. 38. r. Ha az ételben szőrt vagy más valamit találsz azt, ne mutogasd.

Az általános viselkedésről szóló regulák között pedig a 88-ik már azután ismét a pietistákra vall: Ójjad pedig magadat az ocsmány és héjába való könyveknek úgymint tragediáknak, fajtalan énekeknek és a mint szokták nevezni, kánczios könyveknek olvasásától, mesézésektől, pajkos és nyalka beszédektől és a drága időnek, melyről az Istennek számot kell valaha adnod, az átkozott kártyázással s koczkázással, csörgő pálczázással való vesztegetésétől.

De ha bár igy a szinjátékoknak, szerelmi daloknak nem voltak is barátai a pietisták, a magyar nyelvnek más téren való művelését és használatát annál hathatósabban ajánlották s buzgó apostolai voltak a magyarságnak.

X. A pietisták érdemei a magyar nyelv és a nemzeti szellem ápolása körül.

A német irodalomtörténet nagy érdemül tudja be a pietistáknak, hogy egyetemi előadásaikat német, tehát anyanyelvükön tartották, eltéróleg az akkori idők szokásától, a mikor tudományos nyelvül csak a latin ismertetett el.[55] A Spener lelkétől megihletett három ifjú: Francke, Anton és Schade már Lipcsében 1686 óta előbb magánkörben gyakorlati bibliamagyarázataikat (collegia philobiblica) utóbb pedig nyilvános exegetikai felolvasásaikat német anya-nyelvükön tartották, a mi eddig az egyetemeken hallatlan dolog volt.[56] A híres Thomasius Keresztély, pietista jogtudós, a kinek Lipcséből az orthodoxia hivei által való elűzetése szolgáltatott épen alkalmat a hallei egyetem alapitására, szintén német nyelven tartotta előadásait.

A nemzeti nyelvnek ezen felkarolását a német pietista tanárok magyar tanitványai is helyeselték s hazajövén ők is erélyesen sürgették itt, hogy a nemzeti nyelv, a magyar, használtassék előadási nyelvül.

Bárány György fentebbi neveléstani művecskéjében igazán lelkesen, a meggyőződés teljes erejével száll síkra a magyar nyelv mellett. Már a vallástanitás tárgyalásánál kimondván azt, hogy „a keresztyénségtől sem kapnak oly hamar csömört a gyermekek, ha magyar könyvből tanulnak", csillag alatt jegyzetképen azután ezen, igazán szép, megszivlelni való és XVIII. században vajmi ritka nyilatkozatot halljuk tőle:

„Nem nagy szivfájdalom nélkül irom ezeket emlékezvén a mi magyar iskoláinkban levő praxisról, a holott minden csak deák nyelven fordul elő. Innét a nyavalyás gyermekek mennyi nyakcsapásokat és vesszőzéseket szenvednek. Minek okáért sokan elvadulnak s elhagyják az oskolát. Javallom azért minden tudós és szemes tanitóknak tanácsokból, sőt egész nemzeteknek példájokból, hogy se oly korán ne fogják a gyermekeket deák nyelvre, minek előtte t. i. a keresz-

tyén vallás fundamentumában és az anyai nyelvben is alkalmatosan nem proficiáltak, de nem csak a katechismus vagy más compendium, hanem még a grammatika, syntaxis, historia, geographia etc. magyar nyelven magyaráztassanak nekik, epistolákat és más magyar elaboratiókat csináljanak, hogy mindenek felett a magyar nyelvet tanulják meg tisztán. Ennek elmulasztása volt ez ideig oka, hogy alig találtatott, a ki közülünk szép tisztán és fundamentumosan tudott volna szólni és irni, még valami tekintetes személyek között és jó magyar könyveknek figyelmetes olvasása által azt valamennyire helyesebben nem excolálta."

Ime, hol találunk más tanügyi írót a XVIII. században, a ki a magyar nyelv alapos tanitásának és művelésének fontossága által ily mélyen át lett volna hatva, mint a pietista Bárány. S midőn egész nemzetek példájára hivatkozik, kétségtelen, hogy itt a német pietisták lebegnek szemei előtt.

De szint igy lelkesednek a magyar nyelvért a többi pietista papjaink is. Még a zólyommegyei születesű Bél Mátyás is a magyart vallja anyanyelvének. S nemcsak a magyar földet, hanem a magyar nyelvet is forró lelkesedéssel ismerteti a művelt világ előtt. Pozsonyban 1729-ben megjelent „Der ungarische Sprachmeister" czimű művében német nyelven tárgyalja a magyar nyelvtant, hogy ebből a hazai és a szomszédos németek tanulhassák meg azt a magyar nyelvet, melyet sok jeles tulajdonságánál fogva érdemes megismernie még az idegennek is. Ide vonatkozólag mondja Bél, hogy míg egyik nyelvben az erőt és méltóságteljes kifejezést, másikban a kellemet s a harmadikban ismét más szép tulajdonságot dicsérnek: addig a magyar nyelv mindeme jeles tulajdonokat egymaga egyesiti magában.[57]

S miként a magyar nyelvet, úgy ápolták pietistáink a magyar nemzeti hazafias szellemet is. Nevelési rendszerükben a hazaszeretet mindig mint a munkásságra serkentő egyik leghatalmasabb nevelőeszköz szerepel. A pietismus

német eredetű s a magyar pietisták is műveik nagyobb részét németből fordították és dolgozták át, de az idegen termékből csak annyit vettek át, a mennyit a magyar természet megbirt, s a mennyit a magyar nemzeti sajátságainak feláldozása nélkül felvehetett. A hazai viszonyokat soha sem tévesztik szem elől. Mindig a magyar nép, magyar ifjúság és magyar papok azok, a kikhez ők serkentő, buzdító beszédeiket intézik.

A XVIII. századot általában nemzetietlen kornak nevezi nálunk az irodalomtörténet. De ezek a pietista papok a mostoha viszonyok között is hiven ápolták a hazafiság oltárán a szent tüzet. A buzgó vallásosság mellett ők élesztették a népben és ifjúságban a hazaszeretet szent érzelmeit is.

Bárány György és Sartorius Szabó kátéik elején hazafias lelkesítő versekben szólanak „a drága magyar ifjúsághoz" s arra serkentik őket, hogy tanulásuk, jó magaviseletük által hű és hasznos fiai legyenek a hazának. Vallástani kézikönyveik végén rendesen ott találjuk e kis befejező verset:

Már ki-ki leczkéjét ne csak megtanulja,
De magát abban hiven is gyakorolja.
Igy javát házának s *hazájának* látja,
Lelke boldogságát itt s ott megtalálja.

Mikor eme kegyes pásztorok az egyházakat pusztulni látják, nemcsak a hitfelekezet bajai felett hullatnak könyeket, hanem fájlalják annak a magyar hazának sorsát is, melynek fiai egymás ellen támadnak. Miskey Ádámot, a jó verselőt a haza története ép úgy lelkesíti, mint az egyházé s a magvaszakadt kurucz ezredesnek, Telekesi Töröknek halálakor kitör lelkéből a hazafias fájdalom:

Sopánkodva Te is busully Magyar Haza,
Mert leomlott egyik Uri rended háza,
Ki gyakran testébül éretted Vért ráza,
Annyival kevesb már Fiaidnak száma . . .
Isten hozzád Hazám, határod terjedgyen,
Régi állapotra szabadságod térjen,
Békesség, egyesség, bővség benned légyen.

Hegyfalusy György ebben a nemzetietlen korban, mikor a költők némaságra vannak kárhoztatva, Százlevelű Rózsájában versben ír népének imádságokat s a protestáns hazafira nézve oly szomorú 1709. 1715. és 1722. évi országgyűlések alatt a „Diétakor mondandó imádságban" így könyörög Istenéhez:

Adgy szegény hazánkban kivánt csöndességet,
A Sionnak lelki s testi békességet . . . .
Méltóztassál a mi kegyes királyunknak
És az ő Fölsége jó tanácsosinak
Szivek igazgatni a potentátoknak,
A magasabb széket ülő több uraknak,
Hogy tanácsok neved szent dicséretire,
Elpusztult Hazánknak fölépülésére,
Anyaszentegyháznak nevelkedésére,
Légyen özvegy s árva előmentségére.

Az egyházi énekirás terén is igen nagy volt a termékenység e korban. A Zengedező Mennyei Kar 1696. évi vékony kis füzete a század derekáig vaskos kötetté növi ki magát a pietisták, mint énekszerzők és énekgyűjtők munkássága által. Vásonyitól való énekeink: „Magasságban szemeimet" és valószinűleg: „Te világ, szép ékességed".[58] Torkos András énekei: „Kegyes Jézus, halld meg" és „Teljes minden éltemben." Miskeytől valók: „Áldott szent Lélek Úr Isten. Óh fő teljes sebekkel és Mulandó világnak muló dicsősége. Sartorius Szabó pedig 1730-ban, egy egész külön terjedelmes magyar énekes könyvvel, a Lelki Órával lepi meg egyházát, mely Wittenbergben készült.

Valóban nem tudjuk, ezen kegyes férfiaknak munkakedvét és erejét bámuljuk-e inkább, vagy azt a kitartást és áldozatkészséget, melylyel ezen terjedelmes magyar munkák kiadási költségeit oly mostoha viszonyok között előteremtették. Az egyházi buzgóság mellett mindenesetre megvolt szivökben ama másik hatalmas mozgató erő: a hazaszeretet is. Ők a Magyar Sionnak voltak épitői, hű munkások, éber őrállók oly helyen, a hol belső ellenség is szorongatta őket.

XI. A magyar pietista irodalom gazdagsága. A pietista írók munkáinak bibliografiája.

A XVIII. század elején nemcsak Torkos András kesereg az evang. egyházi irodalom szegénysége felett, mely oly nagy, hogy a népnek imádságos könyve sincsen; hanem későbbi írók is kedvezőbb irodalmi viszonyok között, mint a lelki eledelnek hét szűk esztendejéről emlékeznek az előző századnak utolsó, e századnak pedig első évtizedéről. Bárány János püspök a Sartorius Szabó irodalmi működését megelőző időkről azt mondja; „Nem oly régi dolog, hogy nem volnának, a kik jól emlékezhetnek róla, hogy még csak énekes, sőt ábécés kenyveket is az idegenektől kellett kölcsön vennünk. Hasonlók voltunk Izraelhez, melyben Saul király idejében a harcznak napján sem kovács, sem fegyver, sem dárda nem volt“ (I. Sám. 13., 19., 22.).[59]

A harcznak eme nehéz idejében szellemi fegyverekkel a pietisták szerelték fel Sion lakóit. És a század derekán, már a magyar evangélikus egyházi irodalmat az akkori viszonyokhoz képest elég gazdagnak mondhatjuk.

A XVIII. századnak emez évtizedei magyarhoni evang. egyházunk történetében talán a legszomorúabbak. A klérus szolgálatában álló világi hatalom mindent felhasznált arra, hogy a protestáns egyházak szellemi fejlődésének útját állja s életerejét elfojtsa. Vallási iratokat sem itthon nyomatni, sem a külföldről behozatni nem volt szabad. Innen van, hogy a pietisták műveinek túlnyomó része is a szerző neve nélkül jelent meg s csak mások feljegyzéseiből, az előszavakban rajzolt viszonyokból, egyes jegyzetekből vagy a könyveknek egymásra való utalásából következtethetünk a szerzőre, a kinek ez úton való kifürkészése, nem csekély nehézségekbe ütközik. Szabó Károlynak különben oly jeles Régi Magyar Könyvtára és Petrik Gézának Bibliografiája sem adnak e téren kellő tájékoztatást.

De nemcsak a szerzők titkolták neveiket, hanem a

belföldi nyomdászok is a tilalom ellenére csak félve mertek protestáns írótól munkát vállalni. Ezek azután úgy segítettek magukon, hogy a könyvet titokban Sopronban vagy Győrött nyomták, de a czímlapra Jenát, Norinbergát vagy Wittenberget tették a megjelenés helyéül.

És e korszak egyházi irodalma annyival is gazdagabb, minthogy a pietisták nemcsak saját eredeti vagy fordított műveiket adták ki, hanem jó gazdaként régit is hoztak elő az ő éléstárukból, régi jó nevű szerzők munkáiból is rendeztek sajtó alá újabb kiadásokat. Néhányat pedig, mint Lővey Balázs és a két Ács Mihály munkáit készletben találván, a magok és híveik épülésére szintén felhasználhatták. A következő csoportos kimutatásba, hogy a jegyzék teljes legyen, ezeket is felveszem.

A) *Káték.*

1. Győri Katechismus, az az D. Luther M. kis katechismusa más szép kegyes kérdésekkel most újonnan magyarra fordíttatott a Győri Luth. Oskolában tanuló ifjúságnak kedvéért. Schwaidli Mihály nemzetes uram költségével. Nyomatott Saxoniai Halla városában Orbán István által 1709. 12-r. 72. lap. Újabb kiadásai vannak 1729-ből, melyet a győri konvent adott ki, 1750 és 1770-ből. Kétségtelen, hogy *Torkos András* munkája.[60]

2. Bárány György kátéja: Katekismus a gyermeki tanításnak Gerengel S. által feltétetett summájával. Norinberga 1735. 12-r. 372 lap. Ez a nép nyelvén akkor úgynevezett „öreg katekismus". A bibliografusok nem említik. Kétségtelen, hogy Bárányé, mert az Atyafiságos Serkentésekben hivatkozik reá, mint saját művére. E káté első részét attól vette át, ki „tanulásának hűséges előmozdítója és kedves praeceptora volt," valószínűleg Torkos Andrástól. Az előljáró beszéd egész kis katechetika.

3. Sartorius Szabó János kátéja: „D. Luther M. kis

katekismussa, melly a Szent Irásnak jelesebb mondásival megmagyaráztatván: az Ur Vatsorájához járulóknak számokra feltétetett. A kis gyermekeknek és egyéb együgyüeknek kedvekért kibotsáttatott Norinbergában 1747. 12-r. 312 l. Ebben foglaltatik az 50—72. lapokon: „A szentirásbeli Históriáknak rövid leábrázoltatások". Egyébként a káté egészen Bárány nyomán halad.

4. *Simonides János:* Wyswetleni krestanskeho uceni stb. (Dietericus Sinapius és Spener után) Zittau, 1704.

5. *Luther Márton* kis katechismusa és annak oskolai, templombéli és házi tanításhoz alkalmaztatott s megkönnyebbittetett magyarázatja, mely az 1735-ben Norinbergába nyomtatott katechismusból jobb rendbe vétellel, sok igazitással és feles, szükséges új kérdésekkel megbővittetett az alföldi evangyelika ekklesiákban munkálkodó némely lelki pásztorok által. Nyomatott Laubánban, 1750. Schill Miklós által. 12-r. 496 lap. Az átdolgozók közt vannak Bárány György és ennek fia János, a püspök.

6. *Fábry Gergely* püspök kátéja: „Sz. irásbeli igékkel s Példákkal megbővittetett Győri Kis Katechismus, a mint azt B. E. Luther M. rendbe vette, a szerint egy némely legszükségesebb kérdésekkel, Hitünk Ágozatinak, keresztyéni Virtusokból álló Életünk kegyességének feljegyzésével stb. Jenában 1751. 12-r. 11 iv. Még győri rector volt, mikor ezt irta. Sopronban nyomatott. Nyelvezetét kifogásolták.

7. *Gerengel Simon* XVI. századbeli soproni lelkész művét: „Gerengel summáját" is újra többször kinyomatták a pietisták és haszmálták. Egy kiadása Halleban 1715-ben jelent meg.

8. *Szeli József* brassói lelkész, ki a pietistákkal levelezett, szintén irt kátét: „B. E. D. Luther M. kis katekismusa és ennek rövid és fontos magyarázatja stb. Brassó, 1718. 12-r. az erdélyi Aug. Confessión levő magyarok kedvekért."

B) *A gyermekek számára írt egyéb vallástani kézikönyvek.*

1. *Bárány Györgytől: Panoplia Katholica,* az az Lelki Fegyverház az oskolában járó gyermekeknek felfegyverkeztetésekre 1733. Elkészittetett B. G. által. Csupa szentirásbeli idézetek a káté és hittan egyes tételeinek bizonyitására.

2. *Sartorius Szabó Jánostól:* A Lelki Óra negyedik része vagy a szent bibliából kiszedett igazán idvezitő ker. hitnek fundamentoma kérdések és feleletekben, imádságokkal és énekekkel együtt. 1733.

3. *Miletz Illéstől:* „Bárányoknak az ő főpásztoruk karjaira való egybegyüjtésök stb." mint fentebb. Lipcse, 1736. 12-r. 104 lap.

Sartorius Szabó János Rambach Jakab után: Gyermekeknek kézi könyvetskéjek. Mely németből magyarrá fordittatott és magában foglalja: 1. Az Idvességnek rendit. 2. Az Idvességnek kintseit. 3. Keresztyéni életnek 100 reguláit. 4. Külső erköltsöknek 100 reguláit. 5. Imádságos könyvetskét. Jena, 1740. 12-r. 192 l. Újabb kiadása jelent meg 1760-ban.

C) *Neveléstani és theologiai szakmunkák.*

1. *Simonides Jánostól:* Studium catecheticum, biblicum et logicum. Lőcse, 1669.

2. *Miletz Illéstől:* Gruntownj ucenj o clancjch stb. (Alapos tanitás a ker. vallás czikkelyeiről. Spener postillái tótra forditva.) 1729.

3. *Schmeitzel Márton*: Anweisung für einen Lehrer und Hofmeister. 1721. 8-r.

4. *Schmeitzel Márton:* Klugheit in Leben und in Conversiren zu Hause, auf Universitäten und auf Reisen. Halle, 1737. 8-r.

5. *Schmeitzel Márton:* Rechtschaffener Academicus, oder gründliche Anleitung, wie ein Student seine Studien und Leben gehörig einzurichten habe. Halle, 1738.

6. *Bárány Györgytől:* Oktatás a gyermeknevelésről. Aug. Herm. Francke után fordította B. G. Ajánlva Roth Mihály sárosi alispánnak és családjának. Hala, 1711. 12-r. 120 l.

7. Compendium avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak XXXIV. articulusaiban... Freylinghausen Anastasius után *Bél Mátyás*. Hala, 1713. Torkos Andrásnak ajánlva.

8. Kortholt Christian Súlyos Papi Terhe. Magyar nyelvre fordittatott a Magyar Országi Evang. Prédikátorok kedvekért. Kibotsáttatott *Wásonyi Mártony* által. Nyom. Jenában 1726. Az előszóban e munkát Torkos András, Csereti Mihály, Károlyi István, Toót János és Bárány György ajánlják. 16-r. 84. l.

9. Rambach Jakab „Der wohl unterrichtete Katechet" cz. munkája után irott katechetika *Bárány Györgytől* 1735. évi kátéja előtt.

10. Wolf Ábrahám és Rogallen Fridriknek Atyafiságos Serkentések, mely ... mostan penig a Magyar Sionnak őrállóinak ébresztésekre két az Isten országának elől mozditásában vékon tehetségek szerént fáradozó Atyafiaktól magyar nyelvre fordittatott. Jenában, 1736. 12-r. 168 l. A két atyafi: Bárány György és Sartorius Szabó.

11. A mysticus irókat kedvelő ifjabb *Aáchs Mihály*, bártfai gymn. rectortól jelent meg 1709-ben és a pietisták által használtatott: Magyar Theologia, König Fridrik János positiva theologiája szerint.[61]

D) *Hitvallási iratok.*

1. Augustana Confessio, az az a Hitnek azon Vallása, mely a győzhetetlen Római Tsászárnak stb. — és most egynéhány jegyzésekkel kibotsáttatott Jenában, 1740. Fordítója *Bárány György,* de többek szerint: Sartoris Szabó János.

2. *Lövei Balázsnak* 1692-ben Ratisbonában megjelent magyar Augustana Confessiója a század elején még szintén használatban volt, de példányai mindinkább ritkultak.

E) *Bibliafordítások.*

1. *Bél Mátyás* 1717-ben Lipcsében adta ki Károli Gáspár Új-Szövetség fordítását a görög szöveg alapján tett javításokkal. Serpilius pozsonyi pap szerint a calvinismusoktól tisztitotta meg.

2. *Torkos András* Új-Szövetség fordítása, mely Wittenbergben 1736. jelent meg a fordító fiának, Torkos Józsefnek előszavával. E szerint atyja Bél Mátyás nyomdokait követte s szinte a görög textus kútfejéből fordított. Hátul az ószövetségi perikopákat s rövid imákat is közöl, hogy a lelkészek a templomi használatnál más könyvre ne szoruljanak.

3. A mi Urunk J. Krisztus Új Testamentuma most görög nyelvből újonnan magyarrá fordíttatott és némely világosabb értelemre s lelki épületre szolgáló magyarázatokkal és jegyzésekkel; azonkívül minden könyv és levél eleibe tétetett hasznos útmutatással és közönséges előljáró beszéddel kibotsáttatott. Laubánban, 1754. *Bárány György*, *Bárány János* és *Sartorius Szabó János* munkája, kik a magyarázatoknál Feltner, Langius, Heidinger és Starkius műveit használták fel.[93]

F) *Imakönyvek.*

1. *Torkos András* imakönyve: Engesztelő Áldozat, Halle, 1709. Schwáidli Mihály költségével, Wásonyi Márton előszavával. 12-r. 620 lap. Újabb kiadásai jelentek meg Lipcsében, 1736. és 1764-ben, Pozsonyban 1786. és 1787-ben.

2. *Hegyfalusy György* imakönyve: Centifolia, az az Százlevelő rósa, a melly két ágból avagy részből álló . . . egeket hatható képpen illatú könyörgésekkel és hálaadásokkal kinyilt néhai M. H. Gy. uram alatt. 12-r. 560 l. 1729. A végén: Toldalék, a mely az időnek mostohasága miatt kihagyattatott Úr végvatsorájára rendeltetett imádságokat, énekeket magába foglal. 1730. 56. l.

3. *Sartorius János* műve: Szent penitentiára serkentgető Magyar Lelki Órának Harmadik fertálya és része, avagy oly drágalátos imádságos könyvetske, melyben az Arany lántz egészben benn van, az Engesztelő Áldozatból pedig sátoros és egyéb ünnepekre való könyörgések . . . németből magyarra fordított imádságok és három deák ékes énekkel együtt. 8-r. 205 l. Wittenberga, 1732.

4. *Arany lántz,* avagy oly buzgó fohászkodások és rövid alázatos imádkozások; kikkel a győzhetetlen Istent meggyőző igaz hit Ő felségét magához kaptsolhattya és az ő elmenetelét jelentő szándékjában maga szive házában a keresztyén ember e nagy Urat megmaraszthatja. Melyeket az imádkozó lelkek könnyebbségekért a hivek eleibe botsátott *Ács Mihály* Aug. Conf. levő lelki tanitó. Lőcse, 1696. Ennek újabb kiadásai jelentek meg 1701., 1706. és 1726. Lőcsén, — 1734-ben Jenában, mely kiadáshoz *Bárány György* irt „hasznos előljáró beszédet".— 1747. Jenában és 1748. ismét Lőcsén. — *Arany Lántz Veleje* „az oskolákba olvasni s imádkozni tanuló magyar ifjúság s egyéb hivataljához látó keresztyén ember kedvéért, egynéhány imádságból álló drága függővel megbővitve. 1752. Fábri Gergely vagy Sartorius Szabó kiadása. — Újabb kiadás 1760. Augustában és 1781. Pozsonyban. — Lelki Arany Láncz, Pest, 1858. — Tehát összesen 11 kiadás s ebből 10 kiadás 90 évi időközben jelent meg.

5. *Bél Mátyástól:* Preces christianae. Lipcse, 1728. Latin imakönyv, és szinte

6. *Bél Mátyástól:* „Die Gott suchende Seele". Lipcse, 1729. Német imakönyv.

G) *Énekes könyvek.*

1. *Lelki Óra*, avagy énekes könyv, a melyben nem csak a Gradualisból, Arany lántzból, halotti könyvetskébül és Psalmusokból sok fogyatkozásoktól megtisztitott s jó rendbe szedett énekek, de sok német, cseh és deák nyelvekből is,

ennek előtte nyomtatásban nem láttatott isteni ditséretek feltaláltatnak. Kibotsátotta Magyar hazájának lelki épülésére *M. Sartorius János*. Wittenberg, 1730. Munkájában hiven fáradtak vele: Fábri Gergely és Lutherits Péter orvosnövendék.

2. *Zengedező Mennyei Kar*. Lőcse, 1696. 264 l. — Újabb kiadások: Lőcse, 1703., 206. l. Lőcse, 1726., 262. l. — E kiadást Bárány György és Vásonyi Márton rendezték sajtó alá, mint levelezésükből kitünik. — Augusta, 1735, „mely most több mint 100 énekekkel megbővittetvén". 16-r. 432 l. — Augusta 1747. — Lőcse, 1748., 240 l. Ezt Sartorius adta ki. — Új zengedező M. K. 1743. A későbbi előszó említi e kiadást. — Frankofurtumban 1750., 1014 l. — Frankofurtum, 1760., 1014 l. — Pozsony, 1778., 1014 l. — Pozsony, 1781., ismét a régi kisebb lőcsei alak 261 l. — Sopron, 1784. Sziess József 1014 l. — Külön kiadása: Régi és Új Z. M. K. Veleje. Kibocsáttatott a megbővittetett Győri L. M. kis katechismusa mellé a templomban kiáltozó gyermekek kedvekért. Jena, 1751. Valószinűleg Fábri Gergely kiadása. — Összesen 12 kiadás 88 évi időközben.

H) *Egyéb áhítatossági könyvek.*

1. *Vásonyi Márton* Francke után: Rövid és együgyü, de fundamentomos útmutatás 1. az igaz keresztyénségre; 2. az igaz, élő hitnek megpróbálására; 3. az igaz és Isten előtt kedves imádkozásra. Halle, 1711. 12-r. 72 l.

2. *Vásonyi Márton* Francke után: A szentirás szerint való életnek regulái. Halle, 1711. 12-r. 120 l.

3. Arnd János Paraditsom kertecskéje. Huszti István 1698. fordítása után kibotsátotta *Bél M.* Norinberga, 1724.

4. Thomae a Kempis de imitando Christo libri tres. Edidit *M. Bélius*, Lipcse 1725.

5. Arnd Jánosnak az igaz keresztyénségről irott négy könyvei . . . és mostan némely a Krisztusban egyetértő atyafiaknak forgolódások által a magyar Sionnak épületire köz-

világosságra botsáttatott. Jena, 1741. 8-r. 928 lap. *Vásonyi Márton, Bárány György* és *Sartorius János* közös munkája. Ez utóbbi az első 20 fejezetet és az előljáró beszédet írta.

6. *Miskey Ádám* Gerhard János után: Ama gonosznak minden tüzes nyilait megoltható hitnek Paisa. Lipcse, 1742.

7. *Szenczi Fekete István:* Lelki Nyugasztaló Órák, Müller Frigyes mysticus író után. Lőcse, 1673—1682. évek között.

8. *Ács Mihály:* Boldog Halál Szekere. Strassburg, 1702, Lőcse, 1708. Jena, 1751. Ez utóbbi kiadást Sartorius Szabó János rendezte sajtó alá.

9. Gerhard János elmélkedései. *Ifj. Ács Mihálytól,* Bártfa, 1710.

10. Szent Bernhard Atyának szép áhitatos Elmélkedési. Madarász Márton után *ifj. Ács Mihály.* Kassa, 1710.

11. Gerhard után *ifj. Ács Mihály:* A kegyesség mindennapi gyakorlása. Bártfa, 1710.

12. *Miletz Illés:* Elmélkedések a boldogság feltételeiről, melyekkel Jézus hegyi beszédét megkezdte. (Tót nyelven írt munka.) 1738.

13. *Miletz Illés:* Premislovanj o sedmj poslednj stb. (Elmélkedések a keresztre feszített Jézus utolsó hét szaváról, Rambach után.) 1738.

14. *Miletz Illés:* Evangeliomi ébresztője a sziveknek. (Tót nyelven.) 1744.

15. *Miletz Illés:* Duchownj pokogjk. (Lelki béke, Eichhorn után.) Halle, 1744.

16. *Miletz Illés:* Premislovanj o utrpenj Gezjse Krysta. (Elmélkedések Jézus Krisztus kinszenvedéséről.) Zittau, 1744.

17. *Miletz Illés:* Evangelium Izaiase stb. (Ézsaiás evangéliuma a Krisztus születéséről). Rambach után. 1744.

18. *Miletz Illés:* Spasitedlné reci pana Gezjse. (Jézus üdvözítő szavai.) Rambach után. 1745.

I) *Földrajz és történelem.*

1. *Simonides János:* A maga és száműzött társainak sorsa Pozsonyban, Lipótvárott és Olaszhonban. (Latin kézirat.)

2. *Schmeitzel Márton:* Commentatio Historica de Coronis, speciatim de Origine et Fatis Sacrae Angel. et Apostol. Regni Hungariae Coronae cum Figuris aeneis. Jenae, 1712. 4-r.

3. *Schmeitzel Márton:* De Insignibus vulgo Clenodiis Regni Hung. ut et Ritu inaugurandi Regem Hungar. Schediasma. Jenae, 1713. 4-r.

4. *Schmeitzel Márton:* Antiquitates Transilvaniae, ex Lapidibus, Inscriptionibus, Numismatibusque antiquis erutae variisque Notis explanatae.

5. *Schmeitzel Márton:* Dissertatio Epistolica de statu Ecclesiae Lutheranae in Transilvania. Jenae, 1722. 4-r.

6. *Bél Mátyás:* Prodromus. Nürnberg, 1723., melyben nagyobb földrajzi művének tervét közli.

7. *Bél Mátyás:* Notitia Hungariae Novae 1735—1742. 4 kötet. Amsterdam.

8. *Bél Mátyás:* Adparatus ad historiam Hungaricam. Pozsony, 173—51740.

9. *Bárány György:* Örök emlékezetre méltó reformatiónak historiája. Németből, Nagy-Vázsony, 1715. kézirat.

10. *Bárány György:* De ortu, propagatione, fatisque ecclesiarum in Tolnensi et Sümeg. comitatibus Relatio. Kézirat. Nemz. Múz.

11. *Miskey Ádám:* Synopsis historica, continens fata secunda vel adversa Ecclarum ad senioratum Kemenesalja pertinentium. 1745. A kemenesalji ehm. jkvbe iktatva, pag. 349—392.

K) *Nyelvészet.*

1. *Matthiae Belii* invitatio ad symbola conferenda, dum historiae lingvae hungaricae libros duos, Genesim et Exodum edere parat. Berolini, 1713.

2. *Matthiae Belii* de vetere litteratura hunno-scythica exercitatio. Lipcse, 1718.

3. *Bél M.:* Der ungarische Sprachmeister, oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache. Pozsony, 1729.

4. *Bél M.:* De peregrinitate lingvae hungaricae in Europa. Berlin, 1734.

L) *Egyházi beszédek.*

1. *Torkos Andrástól:* A czédrusfának siralmas esete. Halotti beszéd T. Török István felett. Lipcse, 1723.

2. *Tóth Sipkovits Jánostól:* Az Isten népének lakása stb. T. Török István felett. Lipcse, 1723.

3. *Vásonyi Mártontól:* A siralomnak theátruma, melyet prédikált Zsankó Boldizsárné felett Vadosfán, 1734.

4. *Bárány Jánostól:* Az Isten házában égő és világosító világosság. Sartorius János felett 1756.

5. *Miskey Ádámtól:* Halotti beszéd Ostffy Mihály felett 1753. Kézirat a dunántúli á. h. ev. ehkerület levéltárában.

6. *Burius János:* Concio inauguralis templi arcensis minoris *Neosoliensis* habita an. 1705. cum nobis evang. die 14. Nov. per commissarios Rakoczianos illud templum cum aliis resignaretur. Deutsch gehalten von J. B. Prediger daselbst in. 4. Kézirat.

M) *Üdvözlő és bucsúztató versek.*

1. *Hegyfalusy Györgytől:* Supremus honor Andreae Bodó past. Csetnek. et superint. Carmen elegiac. 1708.

2. *Bárány Jánostól:* Versek, midőn nemz. Nagy György a jenai orvosrendtől a nemes doctor nevet érdemesen elnyerte volna. Jena, 1740.

3. *Bárány Jánostól:* Carmen funebre valedictorium néhai főtiszteletű nemes és nemz. Sipkovits Tóth János felett. 1746. Kézirat. Nemz. Múz.

4. *Bárány Jánostól:* Nemzetes tiszteletes Bárány Györgynek boldog halála után fiúi oktatása. 1757. Kézirat. Nemz. Múz.

5. *Miskey Ádámtól:* Virtus koronája T. Török felett. Lipcse, 1723.

6. *Miskey Ádámtól:* Világtalan Világi Vígság Hivság. Zsankóné Kisfaludy Anna felett. 1734.

7. *Miskey Ádámtól:* Magyar versek cum interpretatione latina p. I. in libro Musae Franc. M. Theresiae Augustis congratulantur ob scientias bonasque artes horum jussu et munificentia Vindobonae restitutas. 1756.

8. *Miskey Ádámtól:* Tóth Sipkovits püspökké avatásakor mondott versek. 1742. Kézirat Hrabovszky gyűjteményében.

9. *Miskey Ádámtól:* Vanitas Vanitatum. Perlaky József püspök felett mondott versek. 1749. Hrabovszky gyűjteményében.

10. *Miskey Ádámtól:* E világtalan világi öröm üröm. Takácsné Zábrák Éva felett. 1760. Ugyanott.

11. *Miskey Ádámtól:* Perlaky Gábor püspökké avatásakor mondott versek. 1771. Ugyanott.

N) *Főiskolai értekezések.*

1. *Hegyfalusy Györgytől:* Dissertatio moralis de conscientia. Wittenberg, 1692.

2. *Hegyfalusy Györgytől:* Positiones in theologia nostrate illustriores. Wittenberg, 1692.

3. *Torkos Andrástól:* Dissertatio theol. de meditationibus passionalibus paradisianis. Wittenberg, 1693.

4. *Torkos Andrástól:* De obligatione legis civilis in conscientia. Wittenberg, 1693.

5. *Kis Pétertől:* Disputatio de nobilissimis Dei creaturis angelis sc. et homine ex Genes. I. Wittenberg, 1702.

6. *Bél Mátyástól:* Disputatio de forma sacrorum verborum. Hala, 1707.

7. *Sartorius Jánostól:* Dissertatio philol. de tiaris sacerdotum ex lege Exod. 28, 40. et 29, 9. Wittenberg, 1722.

8. *Sartorius Jánostól:* De enthusiasta prae atheo incurabili. Wittenberg, 1722.

9. *Simonides János:* Collegium apostolico-lutheranum. Wittenberg, 1676. (Kellio Miklós jezsuita ellen írva.)

10. *Simonides János:* Exul Praedicamentalis. Wittenberg, 1679.

XII. A magyar pietisták megillető helye hazai egyháztörténetünkben. Visszatekintés. A pietismus további sorsa a magyarok között.

A nagyvázsonyi anyakönyvben Hegyfalusyról, a Százlevelű Rózsa írójáról eme jellemző sorok vannak bejegyezve: „1730. jan. 5. Kettős tiszteletű M. Hegyfalusy György e világból boldogúl kimult és eltemettetett. A többiről nem emlékezünk".

Így mentek feledésbe Hegyfalusyval együtt a többi magyar pietisták is. Hazai egyháztörténetíróink a pietismust csak a rózsahegyi zsinat kapcsán veszik tudomásul. Itt is megelégesznek azzal, hogy Krman heves kifakadásait és az ellene felszólalni merészelt tót papok nevét megemlitik. Zsilinszkynek azon megjegyzése is, hogy e zsinat után nem mertek többé a magyar ifjak Halleba kijárni, a mennyire téves, annyira alkalmas arra, hogy szemfedőt takarjon a magyar pietistákra.

Holott tárgyalásom folyamán, azt hiszem, sikerült bebizonyitanom azt, hogy a pietismus szellemi irányának különösen a dunántúli magyar evang. egyházak legjobb lelkipásztoraira határozottan nagy és üdvös befolyása volt. Sőt többet mondhatunk: nemcsak a magyar theologia, hanem a hazai tudományosság egyéb ágai is hálára vannak lekötelezve a pietismus iránt.

Csak röviden összefoglalva is, mit köszönhet a magyar evang. egyház a pietismusnak? A XVII. század végén a prot. lelkészek pozsonyi elitéltetésével beállott gyászos decennium után új életre ébredező magyar egyházakba ezek a pietisták öntöttek erőt és lelket. A legnagyobb önfeláldo-

zással fáradoznak a gyülekezetek alapítása és fentartása érdekében. A szellemi éhinség idején, egy fél század alatt oly gazdag egyházi irodalmat teremtenek, a milyennel a magyar evang. egyház szerencsésebb külső viszonyok között a XIX. század elején sem dicsekedhetik. A pietisták figyelme, nevelő és ápoló gondja kiterjed pásztorra és nyájra, ifjúságra és felnőttekre egyiránt. A konfirmácziói oktatás gyakorlatba vétele és az első magyar evang. konfirmácziói kézikönyv az ő érdemük. Magyar nyelven az első neveléstani kézikönyvet Bárány írja. A papi hivatást tárgyaló műveket a pietisták adják ki. Bél Mátyás Halleban Francke intézetében nyeri kiképeztetését és indittatását ahhoz, hogy itthon a magyar föld és történelem búvára legyen. A magyar nyelv és nemzeti szellem ápolása érdekében, amaz általában nemzetietlennek bélyegzett korban, senki lelkesebben nem szólott és — a mi több — nem munkálkodott, mint a pietisták.

Ők a pietismust mint idegen palántát hozzák át Némethonból magyar földre, de a hogy ők ültetik, öntözik, nyesegetik és ápolják, annyira akklimatizálódik, hogy a legegészségesebb magyar gyomor is beveszi gyümölcsét, megemészti és javára, egészségére válik a nemzet testének. A pietismus semmi szokatlan idegenszerűséget nem tesz itt honossá. Ez ellen a józan magyar természet eleve is tiltakozott volna s hosszú életre az itteni légkörben nem számithatott volna. De jobban kifejlesztette az egyház hiveiben a belső, őszinte, igaz hitbuzgalmat s a lelkészekben a gyakorlati érzéket, s az önfeláldozó pásztori hivatásérzetet. Csakis ezen erőkkel tudta a minden oldalról tépett és vert maroknyi magyar evang. egyház eme dunántúli részen III. Károly és Mária Terézia sorvasztó, lélekölő uralkodási idejét átvirrasztani.

Hogy a pietisták működése világi uraink s az egyháziak nagyobb részének rokonszenvét birta, elég bizonysága ennek már az, hogy pietista papjaink majd mindannyian mint esperesek és püspökök a többség bizalmát

és tiszteletét bírták. Tizennégy évi időközben (1742—1756) négy pietistát választottak püspökké: Tóth Jánost, Fábrit, Sartoriust (ki öregsége és betegsége miatt hivatalát el nem foglalhatta) és Bárányt. Károlyi István, Torkos, Bárány György és Miskey mint esperesek, érdemekben gazdag működésükkel erkölcsi sikert, elismerést is arattak. Vásonyi Márton mint Telekesi Török István udvari papja, eme jeles egyházvédőnk bizalmát bírta. Miskey Kemenesalján Ostffy Mihálynak volt kedves embere. Bárány János püspökké választását pedig egyenesen az erélyes Wittnyédy János kerületi felügyelőnek lehet tulajdonítani.

Csupán a lelkészek köréből emelkedtek itt, túl a Dunán egyes hangok és rosszaló ítéletek a pietisták ellen. Perlaky József nemeskéri lelkész például Tóth Jánosnak püspökké avatását épen azon okból ellenezte, mert pietista. De mit sem ért el vele. Másfelől azután Perlakynak, már mint püspöknek is kemény vádakat kellett hallania épen kötelességmulasztás miatt a pietistákkal rokonszenvező Balogh Ádám várpalotai paptól. Szint így járt Kiss Zsigmond téthi lelkész is, ki Bárány püspöknek kátéját és egyéb könyveit tűzre valóknak mondta („Vulcano dignos judicaverit"). De épen ezen bűne miatt tiltakoztak a tolnaiak 1758. az ellen, hogy Kiss püspöknek kandidáltassék. És más kerületbeliek sem hagytak békét az itteni magyar pietistáknak. Valami Polcz Mihály satirát írt a pietisták, névszerint ezek kiválóbbjai, Torkos, Bél és Bárány ellen.[63]

De ezen apróbb áskálódások nem ártottak a pietisták jó hírének, nevének. Ők magok is tiltakoztak a pietista jelző ellen, különösen midőn Francke halála után a némethoni pietismusnak szélsőségei is jelentkezni kezdettek. Voltak ifjabb papjelöltek, kik e miatt nem is Halleban, hanem Wittenbergben töltötték külföldi tanuló éveiket s itthon mégis Bárány Györgynek, Torkos Andrásnak lettek leghívebb tanítványai. Az úgy nevezett magyar pietisták magok egész szellemi irányukat és munkájokat élő hitnek, igaz keresztyénségnek tartották.

A pietismus üdvös hatásáról az egyházban egyes nyomok a XVIII. század derekán túl is tanuskodnak. Püspökeink közül *Balogh Ádám, Perlaky Gábor,* ki a pietisták énekes könyvének a nép nyelvén úgy nevezett ó graduálnak utolsó hivatalos kiadását sajtó alá rendezte, és *Hrabovszky Sámuel* ennek a munkás, gyakorlati keresztyén iránynak voltak hívei. *Nagy István* püspökünk Sár-Szent-Lőrinczen, Bárány György működésének egykori színhelyén határozottabban is kimutatta a pietisták iránt érzett rokonszenvét. Bárány után ő irta ág. h. evang. konfirmándusok számára az első újabb konfirmácziói tankönyvet.[64] Ugyancsak ő fordította le és adta ki a pietista Rambach János Jakabnak az Úr Jézus Krisztus kinszenvedéséről való elmélkedéseit (Pozsony, 1790. Két díszes vaskos kötet 8-r. 1472. l.) *Mossótzy Institoris Mihály* pozsonyi lelkész előszavával.

Hrabovszky György, a püspök fia kiváló egyháztörténetíró, várpalotai, kissomlói, utóbb lajoskomáromi lelkész és esperes, tanuló korában Halleban is megfordulván, Franckenak nagyszerű alkotása itt annyira megragadta lelkét, hogy haza jövén Várpalotán is alumneumot és árvaházat alapitott a gyülekezet által elfogadott szervezeti szabályok szerint.[65] Mikor 1795-ben Hegyes-Kis-Somlóra hívják innen lelkészül, feltételül köti ki, hogy itt is, eme kis faluban a várpalotai mintára alumneumot és árvaházat fognak felállítani, Várpalotára pedig ottani alkotásainak megtekintése végett évenként vizsga idején a magok költségén elvitetik. S oda menve meg is valósitotta terveit. Míg ő Kis-Somlón volt, az árvaház virágzott, de távozása után — jellemzi a magyar szalmatüzet — átalakitották az árvaházat istállónak.[66] A jótékony czélú intézetek felállításának ügyével sokat foglalkozott. Erre vallanak: „A siketek és némák iránt való tisztünkről való praedikatio“ nyomtatásban megjelent és „Jóltevő intézetek, árvaházak, ispiták, tudós társaságok“ czimű kéziratban maradt munkája.

A XIX. század első felében élt ág. h. evang. lelkészek között még egy kimagasló alakot találunk, a ki a

pietisták jellemző jó tulajdonságait magában egyesítette és ez: *Wimmer Ágoston,* a volt felsőlövői pap. Kiváló irodalmi munkásságot fejtett ki, a bibliaterjesztő társulatnak Magyarhonban első lelkes és tevékeny ügynöke. A cura pastoralis terén „egy második Oberlin, lelkész, atya, iskolamester, kertész, auctor, orvos, ügyvéd, kalmár (a bibliákban) és biró" egy személyben.[67] A felsőlövői tanintézeteket csekély erővel, Franckera emlékeztető hiterővel ő alapítja meg. Egyik egyházkerületi gyűlésen megkérdeztetvén: de hát honnan fogja tervbe vett tanintézeteihez a szükséges anyagi eszközöket előteremteni? Azt válaszolta erre: „Remélem, az Úr Jézus Krisztus még nem mondott csődöt!"

A pietisták áhítatossági irodalmában nyilatkozó igazi mély és benső vallásosságnak volt híve és terjesztője Wimmer is. Semmiképen sem helyeselte, midőn a fentebb már említett ó-graduált (Új Zengedező Mennyei Kar), melyet még jó pietista atyáink irtak és szerkesztettek, a kerület egy újabb, de sokkal gyengébb és szárazabb tartalmú új énekes könyvvel (a mostani dunántúli) cserélte fel s ennek mielőbbi használatba vételét elrendelte. Wimmer valósággal izgatott e rendelet ellen. Meglátogatta a gyülekezeteket személyesen (így pl. Bakony-Szombathelyen is járt) s buzditotta őket, hogy ne tágitsanak a jó graduáltól, ő gondoskodni fog annak újabb kinyomatásáról. S valósággal a helytartótanácstól eszközölt ki az egyházkerület külön rendeletet az ó-graduál újabb kinyomatása ellen.[68]

Hogy gyülekezeteink mennyire szerették a pietisták énekes könyvét és Wimmer szavát mennyire szivökbe vésték, arra jellemzőpéldánk van. 1847-ben a püspök egyházlátogatáson volt L. P.-án és a hívek még mindig a vastag graduálból énekeltek a templomban. A püspök az egyházlátogatási közgyűlésen, hogy bebizonyitsa a hívek előtt, mennyire idejét mult, elavult már az a graduál, példaképen idézte előttök a 315. ének 12. versét:

— Már hogyan is énekelhettek, édes híveim, ma ilyeneket:

„Itt vágj, itt égess, — Itt üss, itt mess,
Itt ösztönözz, — Itt fujts, öklözz,
Itt köppölözz!“

— Jól van édes főtisztelendő uram, szól közbe a kórusról egy szűrös atyánkfia, de utána következik ám az, hogy:

„Bátor kemény irral kötözz,
Csak örök életet szörözz!“

E meg osztég rá viszi ám![69]

*

A magyar pietistákról szóló eme dolgozatomat kettős tanulsággal zárom.

Az őszinte szivből fakadó, a bibliával összenőtt, benső, hitteljes s e mellett a gyakorlati életben gyümölcsöző józan vallásosság volt mindig a mi magyar népünknek legkedvesebb és legegészségesebb szellemi tápláléka. Túlzó szertelenségektől, félszegségektől itt a magyarnak józan természete a pietismus későbbi tévedéseivel szemben is mind a lelkészeket, mind a népet megóvta. Szemforgató álszenteskedésnek nálunk nincs kelete, nincs hitele.

A pietista papok nagy hitereje és önfeláldozó, széles körű gyakorlati munkássága pedig arra int, hogy a templomi szószékről elhangzó még oly szép szónoki beszédek távolról sem elégségesek egyházunkban a hitéletnek fentartására és ápolására. A leghivebben gyakorolt cura pastoralis és belmissió azok az égi jelek — napjainkban még inkább, mint az előtt — melyek Sionnak győzelmet és szebb jövőt igérnek.

Payr Sándor.

JEGYZETEK.

[1] Linberger I. Häresien und Secten in der. ev. Kirche Ungarns. Der Pietismus. Prot. Jahrbücher. 1858. és Ribini, Memorabilia, II. k. 338. l.

[2] Zsilinszky M. Egy forradalmi zsinat története 6. és köv. l.

[3] Haan Lajos, Bél Mátyás. Akad. ért. Budapest, 1879. 17. l.

[4] Zsilinszky i. m. 8. l.

[5] Bartholomaeides, Memoriae Ungarorum 227. l.

[6] Hrabovszky Gy. Presbyterologia. Kézirat I. k. 281. l.

[7] A győri esperesség jegyzőkönyve. 1711.

[8] A Halleban tanult magyar ifjak jegyzékét Kovács János papjelölt úr közölte velem Halleból.

[9] Polcz Mihálytól. Kézirat a Nemz. Múz levéltárában.

[10] Hrabovszky i. m. II. k. 310. l.

[11] Hrabovszky. Scrinium Antiqu. Tomus XIII. N. 49.

[12] A nagyvázsonyi anyakönyv feljegyzése Tóth Gyula esperes közlése szerint, Lásd még: Szinnyei J. Magyar írók élete és munkái.

[13] Dr. Kiss Áron. A prot. népisk. vallástanitás módszertana. Bpest, 1880. 14. l. A pietismus nyomai Magyarországon.

[14] Lásd az életrajz kiegészitéséül Evang. Családi Lap 1896. évf. 6. és 7. sz.

[15] Győri esp jegyzőkönyvek az 1753. és 1756. évekről.

[16] Hrabovszky, Presbyterologia, II. k. 356. l.

[17] Mint egyházi szónokot gyenge hangja miatt a nép kevésbbé kedvelte. Bárány püspök a legnagyobb szeretet és elragadtatás hangján szól róla.

[18] Győri esp. jkönyv 1724. és Hrabovszky Presbyterologiája II k.

[19] Relatio super Investitura Joh. Tóth Sipkovits Sup. Hrabovszky Scrin. Ant. cz. gyűjteményében.

[20] Schmal, De vita Superintendentum 186. l. és S. Klein Nachrichten. II. k. 502. l.

[21] Hrabovszky, Presbyterologia II. k. 15. l.

[22] Monográfiámban bővebben szóltam róla.

[23] Mülner M. A soproni ev. főtanoda tört 62. l. és Zsilinszky i. m. 101. és köv. l. Tudománykedvelő férfiú, ki 1677. tanult Jenában. Sopronban hires könyvnyomdát is alapitott. † 1730. (Haan, Jena Hung. 26. l.)

[24] A tolna-bar. som. esperesség jkve I. k. 262. l.

[25] Sántha Károly közli a s.-szt.-lőrinczi egyh. jegyzőkönyveiből.

[26] A tolna—bar. som. esperesség jkönyve I. k. 675. l.

[27] Augustana Confessio, Előljáró beszédetske.

[28] Előljáró beszéd 46. §.

[29] Fraknói V. közli a Századok 1891. évfolyamában a 851. lapon. — Ilyen félreértéssel panaszolja fel Perlaky Tóth János püspöknek azt is, hogy „cum Calvinianis edit et bibit".

[30] Instructio és Egyházi Rendelések. A győri esperesség jegyzőkönyvében 1756.

[31] Jellemző, hogy az oly tekintélyes bibliografus, mint Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár czimű művében a magyar nyelven irott első neveléstani munkát, melynek szerzője csak B. Gy. betűkkel van jelezve, Babay Györgynek tulajdonitja; a nemzeti múzeum példányában pedig Borgátay Györgyre van a két betű kiigazitva, holott kétségtelen, hogy Bárány György munkája. Ily kevéssé ismeri a magyar irodalom Bárány Györgyöt. Ezt a tévedését Szabó K. később Kiss Áron felszólalására beismerte. Dr. Kiss Ároné az érdem, hogy „A prot. népisk. vallástanitás módszertana" művének „A pietismus nyomai Magyarországon" fejezetében legalább néhány szóval megemlékezett Bárányról, Vásonyi Mártonról és Sartorius Szabó Jánosról. Linberger István „Häresien und Sekten in der evang. Kirche Ungarns" czimű értekezésének „Der Pietismus" szakaszában (Prot. Jahrbücher 1858.) Bárányról és társairól nem vesz tudomást. Dr. Kiss Áron „A magy. népisk. tanitás története" czimű művében (Budapest, 1881.) a 94—103. lapon, mint erről utólag értesülök, bővebben szól a pietistákról s különösen Bárányról.

[32] Oktatás a gyermek neveléséről, Hala 1711. az előszóban.

[33] A szentirás szerint való életnek regulái, Hala 1711. az előszóban.

[34] Luther M. Kis katechismusa, Hala 1709. az előszóban.

[35] Katekismus a gyermeki tanitásnak Gerengel S. által feltétetett summájával. Norimberga 1735. az előszóban.

[36] Gyermekeknek kézi könyvetskéjek. Jena 1740. 161—192. l.

[37] Az 1735. évi katekismus előszavában a 22. és 42 §.

[38] A győri és tolnai egyházmegyék jegyzőkönyveiben: Instructio pro R. D. Senioribus in Inspectione et Visitatione Ecclar. observanda.

[39] Protestáns Szemle 1890 III. füz. 404 427. lap.

[40] Spener formuláját a konfirm. szertartásról Mitrovics a 414. lapon közli.

[41] Atyafiságos Serkentések, 117. és 119. lap.

[42] Egyházi Rendelések Bárány János püspöksége idejéből.

[43] Erről bővebben szólok „Bárány György útja Tolnába" című egyháztörténeti rajzomban. Evangel. Családi Lap 1896. 6. és 7. sz.

[44] Kortholt—Vásonyi, Súlyos Papi Teher, 58—61. l.

[45] Wolf—Rogallen—Bárány, Atyafiságos Serkentések 29. l.

[46] Ugyanott 54., 55. és 64. l.

[47] Bárány János halotti beszéde Sartorius Szabó János felett 8. l.

[48] Wolf—Rogallen—Bárány, i. m. 52. l.

[49] Bárány J. Egyházi Rendelései XV. pont.

[50] Haan Lajos, Bél Mátyás 18. és 19. l.

[51] Második, javított kiadás. Budapest, 1875. 81. lap.

[52] A protest. népiskolai vallástanitás módszertana. 14. l.

[53] Mint pietista, a gyermek-játékoknak nem nagy barátja Bárány sem.

[54] Bárány kátéjában, mint fentebb láttuk, a sétálás is a tiltott, ártalmas dolgok közé van sorolva.

[55] Heinrich Gusztáv. A német irodalom története. Bpest, 1889. II. köt. 372. l.

[56] Kurz H. Kirchengeschichte 1885. II. köt. 228 l.

[57] Haan L. Bél M. 67. l. II. József alatt az említett munkából iskolai kézikönyvet készítettek.

[58] Vásonyinak Francke után irott „A szentirás szerint való életnek regulái" cz. 1711-ben megjelent munkája végén fordul elő először, ezen jelzéssel; „Az ő tulajdon nótájában magyarul."

[59] Sartorius felett mondott halotti beszéd 1756. 21 lap.

[60] Krupecz I. Adalékok a Luther-káté történetéhez. Protestáns Szemle 1895.

[61] Meg kell még itt emlékeznünk azon irodalmi vállalkozásról, melyet Fábri Gergely inditott meg 1750-ben a Felpéczen június 18-án tartott összejövetel alkalmával, a midőn a catechetica positiva és moralis theologiának magyar nyelven való kidolgozására Fábri Gergely, s a polemikára a róm. katholikusok ellen Miskey Ádám s ugyanarra a reformátusok ellen Perlaky János gergelyi, és Szakonyi Ferencz dabronyi lelkészek vállalkoztak

[62] Fábri Gergely az ószövetség lefordítását is tervbe vette. A fentebbi összejövetelen Jób és a Zsoltárok Bárány Jánosnak, Esdrás, Nehemiás és Eszter könyve Németh Sámuelnek, a Példabeszédek, Prédikátor könyve és Énekek Éneke Sartorius Szabónak, a Birák könyve Kis Zsigmondnak, Sámuel és a Királyok könyvei Balogh Ádámnak adattak ki lefordítás végett.

[63] Poëmata manuscripta. Pag. 316. 2. szám alatt: Polcz Mich. Satyra in Pietistas Hung. Nemz. Múz. könyvtára.

[64] Czíme: Az Úrvacsorájához először készülőknek való tanítás, mely rész szerint némely régiekből szedegettetett és változtatva kiadattatott Nagy István a sz.-lőrinczi ev. gyül lelkipásztora és superint. által. Veszprém, 1800.

[65] A szegényekkel való jótételre serkentő praedikatio. A palotai alumneum felállításakor. Veszprém 1791. — A palotai evang. árvaház felszenteltetésekor tartott isteni tisztelet rende. Veszprém 1793.

[66] A szegényekhez való irgalmasság stb. A kissomlói alumneum felállítása alkalmával. Veszprém 1795. — A somlai árvaház eredete, nevelkedése és pusztulása. Kézirat, 20 iv.

[67] Lásd Wimmer bővebb jellemzését: Balogh Ferencz, A magyar prot. egyháztörténelem részletei. Debreczen, 1872. 173. és 174. l.

[68] Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1846. évf. 586. l.

[69] Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1862. évf. 859. l.

IDŐSB

HADADI WESSELÉNYI MIKLÓS BÁRÓ

ÉS

CSEREY ILONA

ELŐÉLETE S KÜZDELME ÉS SZENVEDÉSE VALLÁSÁÉRT.

EREDETI OKMÁNYOK ALAPJÁN FELMUTATJA

FÖLDVÁRY LÁSZLÓ,

EV. REF. LELKÉSZ, VÁCZ-HARTYÁN, PESTMEGYE.

ELŐSZÓ.

A vallási szabadság és béke klasszikus hazája volt egykoron Erdély. Mikor a vallási türelmetlenség vérrel árasztotta egész Európát: ez a kis ország volt az egyetlen hely, a hol termékeny talajra talált s békés fejlődésnek indult a hitszabadság nagy eszméje, és a lelkiismereti kényszert államelvvé tenni egy kormányhatalomnak sem sikerült volna.

Már az 1554-dik évi *medgyesi* országgyűlés beigtatta a törvénykönyvbe, s az 1557-diki *tordai,* 1564-diki *segesvári,* 1566-diki *szebeni,* 1571-diki *vásárhelyi* és 1595-diki *gyulafehérvári* határozatok és ártikulusok ismételve és ünnepélyesen proklamálták, hogy *„kiki azon hitet vallja, a melyet akar, s ha akarja Religióját változtatni, szabadságában lészen“.*

A következő század során is minden kínálkozó alkalommal megerősítette a törvényhozás a prot. egyházaknak jogegyenlőségét, s fenyegetve hangoztatta, hogy *„senki semminemű Rendeket erőszak vagy akárminemű büntetéseknek is fenyítéke alatt maga Religiójára ne kényszerítse“.* S innét volt az, hogy Erdélyben, hol a felekezetek békés összeférése sokáig útját állta a r. katholicismus exclusiv törekvéseinek, egyik felekezetből a másikba áttérések legkisebb akadály nélkül történtek, vegyes házasságok a prot. fél lelkésze előtt is egyre köttettek s a szokás általában az ily házasságból eredő mindkét nemű gyermekeknek az apa vallásában való neveltetésének kedvezett.

A XVII-dik század vége táján azonban, midőn Erdély az ausztriai ház uralma alá adta magát, itt is éreztetni kezdé hatását az Ausztriában diadalmaskodott vallási reakczió. I. Leopold császár és király 1691 deczember 4-én kiadta ugyan diplomáját, melyben Erdély politikai szabadsága mellett a vallási is ünnepélyes megerősítést nyert, világosan kimondatván annak 1-ső pontjában, hogy „*az országban bevett vallások ügyében semmi változás nem fog történni*“: azonban a leopoldi diploma csak papiroson maradt, azt már maga az adományozó monarcha sem tartotta meg. A foglaló hadak kiséretében megjelent Erdély bérczei közt a róm. kath. propaganda is, mely elsőben csak a felekezeti egyenjogúságnak a katholikusokra is kiterjesztését kivánta, majd pedig, midőn az 1699-diki resolutióval kivánsága teljesült: a róm. kath. hitfelekezetnek a többiek fölé emelését vette munkába. A mint a jezsuiták, kik az Approbata szerint, mivel „fejedelmek ellen való practikálásokba s a haza békességének felháborítására és veszedelmére nézendő dolgokba elegyitették magukat, az országból száműzettek s a szerzet annak minden részeiből kirekesztetett“ —, 1700-ban újra bebocsáttattak Erdélybe s *az úr szőlőjében* — mint azt a szerzet egyik tagja irta — *gazdag aratást remélve,* kolozsvári iskolájuk alapkövét letették: azonnal nagyban és minden irányban megindult a térítési és hóditási hadjárat, melyet maga az államhatalom is segitett és egész apparátusát felhasználta, hogy a róm. kath. egyháznak tért, híveket és elsőséget szerezzen.

A kolozsvári reformátusok templomukat valának kénytelenek átengedni, s a róm. kath. papság minden követ megmozdított, hogy a reformáczió folytán elvesztett javakat újra magához ragadja s a protestánsokat a hivatalokból kiszoritsa.

Az 1716-dik esztendőben az erdélyi róm. kath. püspökség is helyreállittatott s az első püspök b. Mártonffy György, „a kir. fölség kegyelméből“ a Gubernium első tanácsosává neveztetett, bár a haza törvényei, valamint a leopoldi hit-

levél is a kormánytanácsosoknak az ország által választását rendelték, — székhelyéül pedig kijelölték Gyula-Fejérvárat, melynek főtemploma csaknem másfél századon át a reformátusok birtokában volt. Másutt is rendre szedettek el a protestánsoktól a templomok, iskolák és egyéb egyházi javak, s adattak át a katholikusok használatába.

A nyilt és durva erőszak azonban, melynél tábornokok és a katonai helyőrségek parancsnokai voltak az első szereplők, korántsem eredményezte azt, a mit elérni óhajtottak és törekedtek: a protestantismus kiölését; mert ha anyagilag szegényítette is, de erkölcsileg nemcsak nem gyengíté, hanem még inkább erősítette a megtámadott felekezetet, buzgalmat, lelkesedést és összetartást ébresztvén annak kebelében.

A térítésnek más módjait és eszközeit vették annálfogva elő, melyeknek föltalálásában és alkalmazásában a legnagyobb leleményességet és ügyességet tanusitott maga Mária Terézia királyné, ki a r. katholicismust — elődjeinek hagyományai szerint — a fejedelmi kényuralom faltörője gyanánt tekintve, nemcsak ápolta azt minden hatalmában álló módok és eszközök által, hanem a hol és a mint lehetett, a többi hitfelekezeteket is igyekezett gyengíteni. Az 1742. deczember 24-én kelt rendelete által megerősítvén az 1731. április 6-diki rendeletet, mely többé árnyékát sem hagyta meg az evangéliumi vallás szabadságának: ezen időtől fogva rohanó sebességgel következtek a rendeletek és helytartótanácsi intézmények, melyek Erdélyt is, miként Magyarországot mindenképen *„Mária országává“* valának teendők.

E czélra vezető s a kort, valamint az államhatalmi törekvéseket kiválólag jellemző intézmények közé tartozott első sorban a róm. kath. egyházból kilépést lehetőleg gátló *apostasia rendszabály*. Míg az apostásiára mindenképen kecsegtetett protestánsoknál a hitcserélés mint érdemszerzés a legkülönbözőbb módon, kegyelmek, czimek, jövedelmes hivatal, évdij vagy gazdag házassággal jutalmaztatott; sőt

a térités nemeihez tartozott ezen időszakban az is, hogy ha valaki felségsértés vagy valamely más közönséges bűnügyi vád alá esett, ajánlatot kapott, magát evangéliumi vallásának elhagyásával megváltani: addig a róm. katholikusok az apostasiáert, tehát ugyanazért, a mire amazok csábittattak és a miért királyi kegyben részesültek, hitük megtagadásáért újra és újra a legszigorúbb büntetéssel, börtönnel vagy számüzetéssel fenyegettettek és sujtattak. Így p. o. az 1749. jan. 17-én kelt s több izben fölfrissitett és kibővitett rendelet 1774-ben újra elővétetvén, július 26-án azon szigorú utasitással küldetett le a Guberniumhoz, hogy 1. A teljeskorúak, kik a róm. kath. vallást elhagyják, előbb 4 vagy 6 hétig tartó fogságot szenvedjenek s az alatt őket szorgalmasan oktassák arra, hogy csak a róm. kath. hit igaz; a kik meg nem térnének, közülök a polgári rendből valók a piaczon, vagy a templom, vagy a megyeház ajtaja előtt 25 botütést kapjanak. 2. A még kiskorúak bizonyos ideig tartó fogsággal lakoljanak. 3. Az apostásiára csábitók pajtásaikkal együtt előbb Erdélyen kivül levő valamely várban 2—3 évig tartó fogságba tétessenek, bűnükhöz képest közmunkára is szoríttassanak s aztán a birodalomból örökre száműzettessenek. Ha pedig másodizben is ugyanazon bűnt követnék el, vagy tán az első alkalommal is egész községeket és számos embereket csábitottak volna: mások elrettentésére *halállal* is büntettessenek.

Másik széles utat nyitott az igazságtalan és lelketlen visszaélések előtt a királynénak 1751. augusztus 15-én kelt leirata, mely a régibb intézményeket megújítva elrendeli, hogy jövőre a különböző vallásfelekezetű személyek közt, ha azok egyike róm. katholikus, a *házasság csak püspöki engedélylyel és róm. kath. pap előtt köthető meg.* Természetes, hogy a püspökök csak oly feltétellel adták engedélyüket, ha a házasságból eredő gyermekek részére nemkülönbség nélkül biztositttatik az egyedül üdvözítő egyház tanaiban való neveltetés. A püspököket ily eljárásra egyenesen felhivta és bátoritotta magának a házasságok szerzését egész

szenvedélylyel űző királynénak példaadása, kinek a míg főgondja volt arra, hogy gazdag prot. hölgyek katholikus férjeket kapjanak: addig másfelől prot. férfinak kath. hölgygyel való házasságába csak azon feltétel alatt egyezett, ha mindkét nembeli gyermekeit a pápista vallásban nevelteti; sőt nem egyszer történt, hogy a királyné e proselitismusa a családi jogokba is behatolt, a mennyiben egyenes akaratára gazdag leányörökösök, kivált árvák, hol jó móddal, hol erőszakkal ragadtattak ki a család köréből, hogy aztán klastromban pápistává neveltetvén, pápista férfihoz adassanak. Nem csodálhatjuk ennélfogva, ha a jelzett leirat után a *reversálisok* szomorú harcza nagyban megkezdette dúlásait a családok körében s a sérelmek folyton-folyva szaporodtak az uralkodó saját cselekményei, a magas klerus és a jezsuiták fondorlatai s a kormányzati organumok erőszakoskodásai folytán. Az a tudósítás, melyet báró Bajthai Antal püspök Alvinczról 1768. május 18-án a térítési ügyben küldött Mária Teréziához, s a melyben dicsekedve mondja, hogy *„a magyarok közt majd minden családnak van már egy róm. kath. ága:* egy hóditónak diadalittas jelentése a megtéritett vagy bekeritett tévelygő lelkekről, kik a reversálisoknak voltak foglyai.

Nem sikerült azonban foglyul ejteni mindeneket. Nagy elszántság kellett hozzá, de mégis akadtak, a kik egész erejük megfeszítésével igyekeztek széttépni a hálót, melyet a reversális révén megfogásukra kivetettek.

S ezek egyike volt *id. Wesselényi Miklós báró.*

Kemény Zsigmond báró „A két Wesselényi"-ről irt remek essaye-ben bámulatos egyénitéssel eleveníti meg a két nagy férfiú alakját s mélyreható fejtegetéssel tárja elénkbe a kort mozgató eszmék történetét. De midőn tanulmányát irta, némely akadályok miatt nem állhatott rendelkezésére annyi adat, a mennyit óhajtott; minélfogva különösen az idősb Wesselényi előéletét és jellemét csak emlékéből s a mindent nagyító, sokszor el is ferditő szájhagyomány után rajzolta és domborította ki. Nem csoda,

ha az életrajz nagyon hézagos, a jellemfestés elhibázott, sőt részben torz.

Jelen munkácskának czélja a nemes báró hitéért, vallásáért való hosszas és kitartó küzdelmének feltüntetése mellett az életrajzában tátongó hézagokat kitölteni s a jellemét torzító vonásokat törölgetni. Korának ama tagadhatlanul nagy és sokak fölött messze kimagasló alakja már csak azért is, hogy a közélet terén szereplését minél helyesebben ítélhessük meg, megérdemli, hogy őt igaz valójában és hozzá méltólag ismerni iparkodjunk.

I.

ID. WESSELÉNYI MIKLÓS SZÁRMAZÁSA, GYERMEK- ÉS IFJÚKORA.

Az oroszlánok gyéren szaporodnak; a Ferencz nádortól leszármazott hadadi Wesselényiek is csak egy-két férfi ivadékban tarták fenn a családot.

Így az országos elnök és jeles naplóíró Istvánnak csak két fia volt: Ferencz és István; ezek pedig már csak egy-egy fiút hagytak maguk után, amaz Farkast, ez pedig Miklóst, a „rettenetes és imádott nevű" nagy Wesselényit.

Id. Wesselényi Miklós báró 1750. deczember 11-én született Zsibón, a Wesselényiek ősi fészkében.

Apja István maga is katonaviselt ember lévén, fiát a kor előkelőinek szokása szerint s mert az akkori viszonyok az aristokracziának legfényesebb jövőt a katonai pályán igértek, szintén katonának szánta s már kora gyermekségétől jövő pályájának megfelelőleg kezdte nevelni, de eleve gondoskodott számára alkalmas tanitóról is. Választása a pozsonyi ev. iskola jeles növendékére, a későbbi historikus és egyetemi tanára, Cornides Dánielre esett, kit saját költségén küldött ki az erlangeni egyetemre, hogy ott magát fiának további nevelésére előkészitse. S ki tudja, ha az eléggé képzett tanitó mellett a derék apa, az *igaz és valóságos inculpatus politikus* lehetett volna Wesselényi serdülő korának is őre és fegyelmezője s majd ifjúságának vezére,

nem más lesz-e sorsa és nem még dicsőbb-e pályája a tagadhatlanul kiváló egyénnek, kire a természet nemcsak testileg pazarolta kedvező adományait, gyönyörű ép-erős alkattal ajándékozván meg: hanem szellemi tekintetben is bőven ellátta mindazon előnyökkel, melyek később korának méltán tisztelt és bámult férfiává emelték. Szerencsétlenségére azonban még alig volt nyolczéves, midőn atyját 1758. április 29-én elvesztette.[1]

Anyja Vargyasi Dániel Polyxena (a tudós Dániel István leánya s a szintén író Petrőczi Kata Szidónia[2] és Pekri Lőrincz gróf unokája) kora legműveltebb asszonyainak egyike volt, ki tudományos képzettségével és szigorúan kálvinista vallásos buzgóságával tünt ki. Ismerte nemcsak az újabb művelt népek irodalmát, hanem jártas volt a latin-görög nyelvben s poetákban is. Tudományos képzettségének és vallásos buzgóságának irodalmi téren számos jelét adta[3], s azokat gyermekeire is nagy gonddal igyekezett átszármaztatni. „*Olyan volt* — mondja az egykorú író — *ezen választott böles úri-asszonynak úri háza, mint egy tudományoknak műhelye, melyben nemcsak, a mint közönségesen szokott lenni a férfiú, hanem az asszonyi nemből valók is gyakoroltatnak vala*".[4]

Ebben a műhelyben nyerte első szellemi képeztetését a gyermek Wesselényi unokaöcscsével, a nálánál csak félévvel fiatalabb Dániel Istvánnal, kit — anyjának losonczi Bánffy Ágnesnek kora halála után — apja ifjabb vargyasi Dániel István hét éves korában különösb gondviselés és neveltetés végett kedves testvérnénjének tiszta atyafiságot viselő szivére bizott, s a kiben a gyermek édes anyja helyett való anyát talált.[5] A két gyermek együtt kezdé meg a *tanulásnak első részeit* a tudós bárónő felügyelete s a külföldről hazaérkezett Cornides vezetése mellett. A gondos tanítással azonban nem tartott lépést az eleven és szellemes fiúk természetének megfelelő és jellemképző nevelés, sem az anya, sem a tanító részéről; a minek káros hatása aztán egész életén át mutatkozott Wesselényinél, a ki

fényes elmetehetsége mellett az indulatosságot is, a Dániel család e jellemző tulajdonságát, nagy mértékben örökölte anyjától. A heves parancsoló természetű nő, a ki — mint Kazinczy mondja — minden tiszteletes, sőt csodálatraméltó tulajdonai mellett a szenvedhetlenségig éles volt, erős kezekkel vezette a ház kormányát: de fiával szemben gyenge anyának mutatta magát, ki a ház kedvenczének előbb önként engedett sokat s később mindent engedni volt kénytelen.[6] S éppen ily gyenge nevelőnek bizonyult Cornides is, kiben a jeles képzettség mellett teljesen hiányzott a tapintatosság és imponáló lelkierő a gyermek hevességének mérséklésére, szilajságának szelidítésére. A nagyhírű és gazdag családnak egyetlen fiúsarjadéka kényekedve szerint tette, a mit akart; engedelmeskedni nem tanult, hanem annál inkább parancsolgata s lelke azok körül, kik kéjeit nem teljesíték, elmérgesedett.[7]

Serdülvén a gyermekek, Kolozsvárra vitte őket Dániel Polyxena, hol a ref. nemes kollégium épületében egy külön szobát kapott számukra, melyet csinosan rendbehozatott és berendezett, s a mely később a nemes úrfiak aspirációjának volt tárgya. A rájuk való gondottartással pedig Cornides mellett, ki szintén velük ment s később a kollégiumban a német nyelv tanítójává lőn, Deáki Pál prédikátort bízta meg.

Így töltöttek együtt egynéhány esztendőt, mely idő alatt — mint Kovács József beszéli — „a deák, német és franczia nyelvek tanulásán kivül, melyek nemcsak a mi hazánkban, hanem más országokban is mind a tudományokra, mind a másokkal és kivált idegen nemzetekkel való társalkodásra, mind pedig sok dolgoknak folytatására nézve csaknem legszükségesebbek — a virtusra, isteni félelemre, kegyességre és azon dolgokra, melyek a gyermeki időben az elmét készítik és lassan-lassan esmérettel betöltik s pallérozzák, szorgalmasan taníttattak“.[8] S hihetjük, hogy nem is eredmény nélkül.

Életirói azt beszélik ugyan Wesselényiről, hogy „*keveset*

vagy éppen semmit tanult", de ez állítás nem állhat meg egész merevségében. Az őt személyesen ismert Kazinczy Ferencz írja róla, hogy „a deák, német és franczia nyelveket jól értette, a magyaron csinosan beszélt és kellemmel írt. Könyv nélkül tudta Horáczot és olvasta Voltaire műveit", az ó-kor irodalma és történetében való jártasságának pedig tanui országgyűlési beszédei, melyekben a görög és római nagy írók, a klasszikus kor hőseinek és országlárainak tettei gyakran valának most kiindulási pontok, majd lelkesítő s a képzelődést tüzelő szerek. — „Ifjabb korában ügyesen játszott a fuvolán s kezelte a violint, később pedig házi életének a tudományos dolgozatok is adának örömet, a minők voltak: *Attila, Hippias és Hiparchus* Fessler után, *Regulus* Collinból fordítva, s eredeti tragédiája: „*Wesselényi nádor*".[9]

A felhozott adatok megdöntik a *semmit-tanulásáról* való állítást. Könnyen el lehet azonban hinni, hogy hanyag volt a tanulásban; az erre való hajlamot már hazulról magával hozta a kollégiumba, itt pedig a gondtartással megbízott Deáki Pál prédikátor mellett éppen az a szerencsétlenség érte, mely Cornides kezei alatt: az is csak a maga dolgaihoz látott, s nem gondolt vele, akármit csinálnak a gyermek-emberek.[10] Pedig azok, ha nem gondolnak velük, könnyen feledkeznek magukról és igen sokat csinálnak olyat, a mit nem kellene s talán nem is volna szabad cselekedni; mert hát — mint a Dániel István halotti szónoka mintegy mentegetve mondja — „tengert mozgás nélkül, ifjú természetet indulatok nélkül lehet-e avvagy csak gondolni is?" Az indulatok, a mi már fölserdült ifjainkban is megvoltak, sőt erősen mozgók és a szülőket végre aggasztó kitörésben nyilatkozók is lehettek, mert az apa, Dániel István, „hogy fiában a rossz hajlandóságok és indulatok a kegyelemnek ereje, az együtt munkálkodó kezeknek szorgalmatossága és az időnek is segedelme által lassan-lassan lecsendesíttessenek vagy megjobbíttassanak: jónak látta, hogy azt magához közelebb vegye; s ezért 1768 elején elvitte

Kolozsvárról és a nagy-enyedi kollégiumba szállította, hol a jeles Kovács József professor mellett volt lakása, tanulása és társalkodása.“ [11] Ugyanekkor Wesselényi is odahagyta a kollégiumot, s az egész évet otthon Zsibón töltvén: mintegy előkészületül jövő pályájához Grundel lovászmesterük vezetése mellett azzá a kitünő lovaglóvá képezte magát, a ki még utolsó esztendeiben is hősi kellemmel ülte paripáját a legteljesebb nyugalomban, míg a ló alatta tüzet, lángokat lihege.

II.

Katonai pályája.

Az 1769-dik évben az enyedi quartélyban levő báró Barkó generális gondviselő vigyázása és igazgatása alá adta anyja Wesselényit, hol elsőben mint kadét tett szolgálatot, majd a következő évben a császári és királyi fölség kegyelmességéből a Bethlen Ádám nevét viselő huszárregimentben vitézkedő hadnagyok rendébe írattatott be.[12] Ugyanekkor unokatestvére Dániel István szintén a vitézek rendébe álla s b. Barkó generális mellett ő is elsőben úgy volt mint kadét, de adjutanti szolgálatot is tett; majd az 1771-dik év november havában hasonlóképen hadnagyságra emeltetvén: a rokon és gazdag ifjak, kik között az életnek és születésnek csaknem azon egy ideje, azon egy vér, az együtt való neveltetés, lakás, társalkodás és tanulás az atyafiságos szeretetet a legszorosabbá és állandóbbá tette, együtt csörtették a kardot, hódították a leányi sziveket és ürítgeték a gyönyör kelyhét.

Csak rövid ideig tartott azonban a nagy-enyedi könnyű és vidám élet, mert az 1772-dik év pünkösd havában a nemes Bethlen-regiment Erdélyből Lengyelországba vezéreltetvén: annak vitéz alezredese Wrancsics Pállal a mi ifjaink is oda menének. Az indulás gyorsan történt s még csak annyi késedelmezésre való idejük sem volt, hogy szülőiktől bucsút vehettek volna; de a mit a fiúi kötelesség nem tehetett, megcselekedte azt a szülői indulat. Wesselényiné

és öcscse Dániel István kedves fiaik után Szigetre kimenének s ott áldásuknak szívből származott buzgó kivánási után bucsút vőnek egymástól.[13]

A Lengyelországba beérkezés után csakhamar a fővezér Hadik András udvarlására és tiszteletére ment ezredesének engedelmével a két ifjú, a mikor is előbb Wesselényi lépett alkalomba egy vitéz öreg kapitánynyal skvadronja iránt, majd a főhadi vezér közbenvetésére és parancsolatjára Dániel Istvánnak is megindult egy öreg kapitánynyal való vására.[14]

Az ekképen nagy hamarsággal kapitányi rangra emelkedett ifjú Wesselényi nemcsak mint merész lovas, hanem mint lovassági tanító is ritkitotta párját. Századát a legfárasztóbb és nyaktörőbb gyakorlatokban zaklatva iparkodott oda képezni, hogy az képes legyen véghezvinni a lehetetlennek látszót is, bravourral, csodálkozást keltő módon. Olykor még holdvilágnál is megfúvatá a trombitát és gyakorlatokat tétete huszárjaival, a mit azok kész engedelmességgel s zúgolódás nélkül végeztek, mert ifjú kapitányuk nemcsak a szolgálati fegyelmet gyakorolta szigorúan, hanem szive jóságának és lelke nemességének is számos jelét láttatá velük. Hópénzüket pótolá, a zsibói fabrikából évenkint új öltözeteket varrata nekik s maga tanitgatá legszilajabb lovaikat. Egy gyermekekkel megterhelt tiszttársának oda ajándékozá az egész havipénzét s strázsamesterének holtiglani élelmet ada; átalában pedig a kinek szüksége volt segélyre, azon nagylelküleg segitett.[15]

II. József császár ismerte Wesselényi katonai érdemeit s tudományos kiműveltetéséről elhiresedett anyját. Erdélyben jártakor meg is látogatta ezt Zsibón s tőle Galicziában szolgáló fia számára levelet kivánt, melyet aztán anyja köszöntése mellett maga adott át neki. A hadi gyakorlat alkalmával Wesselényi csapata úgy viselte magát, hogy az nagy mérvben megnyerte a császár tetszését s bizonyossá tette őt, hogy magas kegyeire számot tarthat.[16]

Nem sokkal ezután a császári királyi és apostoli sz.

ágek udvari aranykulcsos komornyikává — kamarássá —, majd lovassági osztályparancsnokká — Escadrons-Commandant — neveztetett ki, s miként már előbb, úgy ezen állásában is feljebbvalóinak, gr. Hadik Andrásnak és az ennek helyébe lépett gr. Vécsey Ágost altábornagynak nem kevésbbé, mint az ezrednek teljes méltánylását és megelégedését kiérdemelte; s midőn 9 évi szolgálat után kedve ellenére, de önként megvált a katonaságtól: magaviseletét dicsérő oklevelet nyert.

Kemény Zsigmond báró ugyan a szájhagyomány után s emlékéből úgy adja elő a dolgot, hogy „Wesselényi több *csodálatos szeszélyek* után fejébe vette, hogy a kerületi főispán által, ki gyermekkorában fodrászinas volt, göndörittesse fürtökbe és rizsporoztassa meg haját. Ily vállalat szelíd úton nem sikerülhetvén, kedvetlen következéseket idézett elő és Wesselényi a katonai szolgálattól *bucsút volt kénytelen* venni".[17]

Ezen adat mindenesetre igen jellemző s nagyban kiegészitő vonását képezi ama bámulatos egyénitésnek, melylyel Kemény Zsigmond a kiváló férfiú alakját megeleveníti: ámde a katonaságtól nyert elismerő okiratával meg van czáfolva.[18]

S miként a katonai szolgálatból kilépése valódi okát egészen más körülményben találjuk fel: éppen úgy, sőt még kevésbbé felel meg a valóságnak ama másik kalandos tény, melyet életirói a katonaságtól való megváltával Zsibóra hazatérte után nyomban történtnek mondanak; jelesen: „hogy a közeleső Krasznán lakott őrnagy barátjának, Cserey Farkasnak huga, Cserey Ilona iránt *szenvedélyes szerelemre* gyuladván, miután azt bátyja óvatosságból a szebeni apáczazárdába szállitá: a gátakat nem ismerő szenvedélyes ifjú szerelme tárgyát onnét *elrabolta* és a művelt lelkű ifjú hölgygyel azonnal megesküdvén, mint nejét szállitá Zsibóra.[19]

Mindkét adatnak van — mint az éj tüneményes vándorának, az üstökösnek — valami magva; a melyet azonban a hagyomány kibővitett, a lovagkorba illő jelenetté szinezett

s a való ridegen egyszerű keretéből kiemelve tetszetősebbe illesztett, mely ifjúkorunkban kedvesen ragadta meg figyelmünket s mélyen vésődött emlékünkbe. Szinte nehezen esik bántani azt a keretet s elhalványítani akarni a Wesselényiről mesterileg rajzolt kép ama kiegészítő vonásait; mindazáltal bármily tetszetős is, úgy a mint adva van, az idézett két adat: kénytelenek vagyunk róluk az igazság kezével letörölni a regényességet, s mindkettőnél — melyek Wesselényi élete egy nagyon szomorú, de mindvégig nemes küzdelemben telt korszakának kezdő és végpontjait jelzik — a valót mutatva föl, a *csodálatos szeszély* és *szenvedélyes szerelem* kalandos megnyilatkozásai helyébe a vallási érzületében és jogaiban erősen sértett, s családi boldogságában lelketlenül megháborított férfi kényszerült kitöréseit tenni.

III.

Házassága és az ál-reversális.

A hadadi báró Wesselényi család az ev. reform. vallásnak volt tántoríthatlan hive, s az általunk rajzolt időben Erdély főúri családai közt már csak az egyetlen, mely egészében megmaradt protestánsnak. Midőn csábítás és erőszak az erős hitű és hitvédő nagy és dicső ősök gyenge ivadékai közül annyiakat megtántorított és elejtett: a Wesselényiek igaz és állandó buzgósággal ragaszkodtak hitükhöz, s ápolgaták, védelmezék vallásukat lelkesen és elszántan. A hithűséget és buzgóságot elidegeníthetlen családi kincsként hagyta az apa fiára s az anya leányaira, és azok úgy a *drági* mint a *zsibói* udvarban féltékenyen őrizték a drága örökséget. Dániel Polyxena mély bensőségű, buzgó, sőt rajongón vallásos kedélyéről, s erősen kálvinista irányú prot. lelkületéről hátrahagyott irodalmi művei tanuskodnak. Férjéről, Wesselényi Istvánról pedig egyik kortársa írja, „hogy „gyomrából útálta a vallásról és annak gyakorlatáról hidegen „és érzéketlenül beszélőket; s távol járván a mai időnek

„(1770) attól a veszett szokásától, melyben az Istennek „buzgó tisztelete és a szent dolgokról való elmélkedés „csak az alávaló henye emberekre, vagy pedig csak ama „gyengébb szivű és érzékenyebb nemre, az asszonyi seregre „bizatik: nem tartotta a világi fényes méltósággal ellen-„kezőnek lenni az ő Istenét nemcsak ez vagy amaz *formu-„lához* köttetett, hanem az ő szivének belső rejtekéből az „Egekre felbocsátott buzgóságos esedezésekkel mindennap „tisztelni, nem tartotta fényes rangjával ellenkezőnek az ő „Istenének beszédét — a melyhez képpest e világnak minden „könyve semmi és hiábavalóság — ottan-ottan olvasni."

Az apa és anya által egyaránt melegen ápolt és buzgón gyakorolt evangéliumi vallás scholájában nevekedett az ő rengő bölcsőjétől fogva a mi Wesselényink is, azt oltogatták nagy gonddal szivébe-lelkébe a szülők; s mint maga mondja: azt ismerte igaznak, arra esküdött meg gyakorta mind Istenének, mind szülőinek és esküjéhez hiven ahhoz — a szó teljes értelmében — vagyont, életet és mindent feláldozni kész buzgósággal ragaszkodott.

E ragaszkodás a lehető legerősebb próbán ment keresztül, de fényesen kiállotta azt az uralkodó vallás érdekében álnok ravaszsággal támasztott és az államhatalom minden eszközeivel támogatott ama kínos bonyodalmak s évekig szakadatlanul tartó lelketlen üldöztetések alkalmával, melyek közt Wesselényi a hasonlíthatlanul erősebb ellenféllel szemben bámulatos türelemmel, férfias kitartással s mártyrságra is kész elszántsággal védte hitét, vallását; s a melyek bár elleneinek győzelmével végződtek, de a nyert győzelem örök szégyenfolt marad a győzőkön.

Az érintett s Wesselényinek annyi lelki gyötrelmet okozott bonyodalmak házasságával vették kezdetüket, sőt egyenesen abból származtak. Anyja Dániel Polyxena az 1775-dik év szeptember 24-én meghalván, midőn a nővérei: *Zsusánna* b. Bánffy Györgyné, *Mária* gr. Teleki Ádámné és *Anna*[39] gr. Bethlen Lajosnéval való osztozkodás végett Galicziából haza jött s e közben Kolozsvárott hosszasabban

időzne: ugyanakkor a Mária Terézia kegyében magasan álló s élete nagy részét Bécsben töltött udvari referendarius és tanácsos, nagyajtai *Cserey Farkas* felesége *Boros Klára* is ott tartózkodott *Ilona* leányával, a mint széltiben beszélték: *jó szerencsére várakozva* s ennek éppen fejlődésben levő ragyogó szépségét a rokoni összeköttetések útján felmutatni és érvényesíteni iparkodva.[21]

Czéljára nézve ki lett volna alkalmasabb, mint a deli huszár-főtiszt, a gazdag és fényes család sarjadéka, s az ifjúságánál fogva könnyen meg is ejthető Wesselényi Miklós. A szemes nagyvárosi nő azonnal észre is vette az aranyos madarat s gondolkodott megfogásáról. Sebtiben írt Bécsben maradt férjének, mindenről bőven informálva azt. A tanácsos úr nemcsak helyeselte társának választását, hanem a kiszemeltnek mindenképen és áron hálóba terelését eszközlendőnek is határozta; s e végre míg feleségének lépésről-lépésre utasításokat adott a teendőket illetőleg: másfelől otthon levő összeköttetései, főként pedig jó barátja, az egykori ref. egyházkerületi gondnok s majd apostata, a jellemtelen b. Bánffy Dénes és társai segélyével mindent elkövetett, hogy az ifjú Wesselényit leányának megkerítse.

Így aztán az általa nagyon jól kitanított és minden irányban utasításokkal ellátott Csereyné első sorban mindenféle csábításokkal házának látogatására édesgeté Wesselényit; s midőn ez sikerült, rokonaitól és a hozzá közelállóktól kezdé elidegeníteni; aztán meghittjei által leányát ajánlgatta neki, s végre mindenféle mesterfogásokkal a katonaságról lemondásra bírni iparkodott.

Wesselényi tüzes szerelemre gyuladt a szép és szellemes leány iránt; ámde azért a házasság még sem ment könnyen. Sok akadály állta annak útját. Rangon alóli származás, vagyontalanság, az apának a gyülölt kormány körében élése, mindenekfölött pedig a vallási különbség oly tényezők voltak, melyek miatt erősen protestáns és hazafias szellemű nővérei és rokonai mindent elkövettek a pápista és német[22] leánynyal való házasság megakadályozására. Wesselényi

mint maga is erős kálvinista, a köztük való vallási különbséget szintén házasságuk legyőzhetlen — insuperabilis — akadályának nézte.

Ámde Csereyné nem azért kerítette őt meg annyi munkával, hogy kezeiből könnyen kibocsássa, s ugyanazért míg egyfelől iparkodott a vallást illetőleg megnyugtatni és leányának is megparancsolta, hogy hitesse el Wesselényivel, hogy ő és szülői sohasem veszik tekintetbe prostestáns voltát, és e tekintetben minden nehézség, mely habozóvá teszi, atyjának ő Fölsége a királynénál való közbenjárására könnyen elháritható lesz: addig másfelől nemcsak szemet hunyt a szerelmes ifjak túlközeledése előtt, hanem még ő maga tanácslá leányának, hogy a czél eléréseért leányi ékességét kedvese ifjúi hevének még tilos módon is kitenni ne tartózkodjék.[33]

Wesselényi belement a ravaszul s még a gyalázattól sem irtozó álnoksággal kivetett hálóba és Csereyék örömmel látták alávaló mesterkedéseiknek a sikerhez közeledését. Nem érték azonban be azzal, hogy sikerült őt a furfang minden kigondolható eszközeivel erősen leányukhoz kötni, hanem a midőn látták, hogy becsületének sérelme nélkül többé már alig léphet vissza a házasságtól: közelebbről is megragadni határozták el. Ekkor ugyanis Csereyné egy — a férje által szerkesztett és Bécsből leküldött *szerződést* terjesztett a báró elé, melyben a többek közt kikötve volt az is, hogy a születendő gyermekek közül a fiúk az apa, a leányok az anya vallásában fognak neveltetni.

E föltételre Wesselényi egyáltalában nem akart ráállani, s nemcsak a tanácsosnénak adta tudtára, hanem férjének is határozottan és világosan megírta Bécsbe, hogy leendő gyermekei átengedésének föltétele alatt sohase fogja leányukat nőül venni. Az eszes és ravasz Cserey nem felelt a levélre egyenesen Wesselényinek, hanem a feleségéhez irottakban adta nagy sopánkodások közt értésére neki hogy politikai okok miatt kénytelen hallgatni a vele közlött dologról.

Wesselényi a tanácsosnak ovatos és ravaszul kiszámított hallgatását hajlandó volt jóra magyarázni; mindazáltal csak akkor egyezett a dologba, midőn Csereyné ismételve esküdözött előtte, hogy a szerződés csakis férjének állására való tekintetből és politikai okokból kivántatik; Ilona pedig formális *ellenkötvényt* adott magáról, hogy a születendő leányoknak éppen úgy mint a fiúknak ref. vallásban nevelését sohasem fogja ellenezni, s annálfogva a báró által aláírt szerződés mint színleges — sohasem lesz kötelező erejű és nem vétetik tekintetbe.

Így aztán mindeneket kedve szerint elintézettnek s magát mindenképen fedezettnek vélvén, nyugodtan visszament ezredéhez Galiciába; Csereyné pedig mesterkedései sikerén örülve, s mint a ki jól végezte dolgát, Bécsbe utazott leányával. Ide várták vissza a bárót, itt kellett a házasságnak megkötetni, mert itt volt a biztos kelepcze, melyben őt kedvükre megfoghatják és lekötözhetik.

Wesselényi, az élénk, élvezni tudó és szerető huszártiszt, ha hosszasabban maradhat távol a katonaságnál, talán feledte volna a már kezdetben oly rosszul indult házasságot; annyival inkább, mert nővérei és sógorai mindenképen rajta voltak, hogy őt a bécsi leánytól elválaszszák. S ha sikerül az elválasztás, ha Wesselényi kedvvel választott, s jellemének, hajlamainak és képességeinek megfelelő pályáján maradva lelkének roppant erejét magasabb feladatok megfejtésére használhatja: kétségkívül másként és fokozottabb mértékben teszi magát érdemessé a késő idők hálás megemlékezésére; mindenesetre pedig kikerüli ama méltatlan üldözéseket és szenvedéseket, melyek nemes lelkét elkeseriték, megmérgezék.

Azonban Csereyék is résen állottak. Az apa tanácsaival jól kitanított leány egyátalában nem hagyta őt róla elfelejtkezni, s nem is nyugodott, mig minden kigondolható rábeszélésekkel magához nem édesgeté.

A báró 1777 májusában érkezett Bécsbe s ott az egész család által mentő-angyalként fogadtatván, a házasság

megkötéséhez a mindenféle előkészületek sebtiben megtétettek; a vallási kérdés, gyermekek átengedése, vagy bármely más akadály azonban szóba sem jött egészen addig, míg az illető hatóságtól kinyerendő házassági engedélyre nem került a sor. Ekkor az egész család, mintha a dolog váratlan voltán elrémülve volna, ijedten adá tudtára a bárónak, hogy a tisztelendő Pater az engedélyt teljességgel megtagadta és nem is akarja megadni másképen, hanem csak ha Wesselényitől az *összes* fiú- és leánygyermekeinek pápista vallásban neveltetéséről való *formalis cessionalist* előmutatják neki.

Wesselényi a nem várt nehézség ujdonsága által meglepetve, de föl is bosszantva, érthető és határozott szavakkal nyilatkoztatá ki, hogy még becsülete sérelmével is készebb végkép szakítani és mindent abbahagyni, hogysem gyermekeiről lemondjon. Nem volt azonban már menekülés. A család jelenvolt tagjai mindnyájan rajta estek, esküdözve állítván, hogy a gyermekekről való lemondást minden további veszedelmes következmény nélkül meg teheti, a Pater capellanus lecsendesítése végett pedig mindenesetre meg kell tennie. Ezekhez járultak jegyesének könyei és szintén esküdözései, hogy ő adott szavát és a fentebb említett ellenkötelezvényben tett igéretét szentül meg fogja tartani; sőt a midőn s hol kivántatik, még a császári trón előtt is kész lesz kinyilatkoztatni, hogy a báró csakis a kényszerűségnek engedve adta ki a cessionalist, s esdekelve könyörgött, hogy őt, mint szülői gonosz tanácsainak nyilvános áldozatát el ne hagyja.

A jogban járatlan, rokonitól elszakított, tanácsban szükölködő, semmiféle alacsonyságot nem ismerő s arra nem is képes Wesselényi ekként elámítva és megszédítve 1777. május 19-én aláírta az *ál-reversálist*,[24] melyben *„nemesi becsületére igérte, hogy születendő mindkét nemü gyermekeit a róm. kath. vallásban nevelteti, nejét pedig a pápista egyház isteni tiszteleteinek látogatásában legkevésbbé sem fogja gátolni“*.[25] Ezután a házasság rögtön megköttetett.

IV.

Az ál-reversalis hatályba állítása s következményei.

A menyegzői ünnepélyességek végződésével Wesselényi Erdélybe vitte ifjú nejét s az ősi fészekben, Zsibón, töltötte a mézes heteket. A nyár végén pedig visszatért ezredéhez Galicziába, forró szerelme mámorával s a kéjes boldogság örökkévalóságot igérő érzetével.

Álmok nem tartanak soká s főképen az nem, a melynek elűzésére nem kell erősebb érintés egy hűs szellő suhanásánál. Wesselényi is csakhamar rideg valóra ébredett. A szerelem ritkán tud hallgatni s Ilona szerelmet lihegő ajkai gyermekies naivsággal csevegtek össze-vissza mindenről s oly dolgokról is, melyekről jobb lett volna mélyen hallgatnia. Így lett aztán, hogy férje egész körülményességgel megtudta tőle, hogy Csereyék minő ravaszul kigondolt s még aljas utak-módoktól sem idegenkedő fondorkodással keritették meg leányuknak, hogy a házassági engedély megtagadása és a reversalis követelése szülőinek előleges tudtával, sőt egyenes kivánságára is történt, s a csalárdul aláiratott szerződéssel és feleségének ellenkötelezvényével éppen úgy mint esküdözéseivel és erős állitásaival rútul becsapatott.

Az önérzetes és büszke lelkületű férfiú keblébe fulánk gyanánt fúródtak a hallott dolgok, melyek mérge abba mélyen beszivódva ott állandóan megmaradt s okozója lőn nemcsak amaz idegenkedésnek, sőt a gyülöletig menő ellenszenvnek, melylyel ipa és napa iránt állandóan viseltetett, hanem annak is, hogy bár feleségét — mint azt maga többször mondja — felette igen, még magánál is jobban szerette, iránta mégis sokszor kiméletlen, sőt durva is tudott lenni.

Még világosabbá lett megcsalattatása, midőn Ilona a Galicziában elhelyezkedés után anyának érezvén magát s

az örömet szülőivel tudatván: apja egész nyiltan és határozottan irta neki leveleiben, s adta általa értésére vejének, hogy az *adott reversalist teljes érvényében kivánja tartani s ellenkezés esetére kész erőhatalommal is elvétetni születendő gyermekét.*

E szándéknak már puszta emlegetése is elegendő volt az ifjú pár nyugalmának és békéjének megzavarására, keresztülvitele pedig végkép feldúlta volna azt; s ugyanazért lehetetlen nem bámulnunk Cserey Farkasnak fenyegető magatartását. Igaz, hogy az 1731. április 6-diki intézmény a róm. kath. lelkészeknek adván a vegyesházasságokat megkötő jogot, ettől fogva egymást érte a sok rendelet, mely szerint az evangélikus fél megigérni tartozott, hogy vagy maga is a róm. kath. vallásra fog áttérni, vagy pedig legalább minden gyermekének azon vallásban leendő neveltetésében megegyezik; s ily igéret nélkül kivált Bécsben aligha történhetett volna meg Wesselényinek Cserey Ilonával való házassága is. Azonban miután megtörtént, de csakis színleges igéret mellett történhetett meg: józanon és emberileg gondolkozva alig elképzelhető, mi ösztönözte Cserey Farkast arra, hogy Wesselényinek jóhiszeműségével galádul visszaélve, annak az igazságtalan és jogtipró rendeletnek megmérgezett élét ő az apa irányozza gyermekei szivének és lerombolja azt, a mit nagy fáradsággal szépen fölépitett. Hiszen ő a házasság létrehozásával oly sokat ért el, hogy munkája eredményén csakis örülnie lehetett. Leánya egy, rangján sokkal felül álló, ősi fényes család kebelébe lépett; az ifjú pár szerette egymást, boldog volt egymással s boldogságuk állandó voltára nem kivántatott más, csak a külső-belső béke és egyesség. E békét és egyességet ápolni, sőt ha úgy jő, védelmezni is, kinek volt szentebb kötelessége mint neki az apának? És íme Cserey Farkas gyermeke szerencséjét semmibe veszi, boldogságával nem törődik, sőt kész és elhatározott azt semmivé tenni, ezt feldúlni, hogy az uralkodó egyház oltárára kedves, de áldatlan áldozatot vigyen.

Mi ez? Szent örjöngés-e, mely a vallási téves fogalmak által megzavart léleknek deliriumában, mint egykor Ábrahám, máglyát rak, megkötözi saját gyermekét és tüzet vesz kezébe, hogy azt ez alatt fölgyújtsa? Vagy az önkény szolgálatában elfásult, kegydíjakhoz, jutalomhoz szokott léleknek rideg, és az elért eredményen messze-túl néző önző számítása, mely gyermekének már megalapított szerencséjét csak mellékes dolognak tekinti és lépcsőül használja, hogy annak segélyével saját önző vágyait is elérhesse?

Talán mind a kettő.

Nagyajtai Cserey Farkas apostata sarjadék volt. Apja János Leopold császár hűségére esküdvén, general Chusáni mellett szolgált, mi közben — a mint testvérbátyja, a jeles emlékirat-szerző s mind halálig erősen buzgó kálvinista Cserey Mihály keserű ironiával mondja — „valami világi hivság kedveért megbolondula és pápistává lőn". Gyermekei már a róm. kath. vallásban születtek és neveltettek. 1719-ben született jeles tehetségű fiát Farkast a jezsuiták kolozsvári főiskolájába adta, hol a nemesek Convictusában Kaprinay által neveltetett, míg 1742-ben bölcsészet-tudorrá avattatott. A jezsuita-növendék későbbi korában is a jezsuita paterek: Hell, Pray, Pálma, Katona s volt nevelője Kaprinay társaságában találta legnagyobb örömét, a mi aztán nagyon is meglátszott rajta; mert bár egyike volt a legműveltebb embereknek, de vallási meggyőződésében nem birt korának és körének fogalmain túl emelkedni. Már mint gyermek erősen beszívta s aztán a családi és vallási kitéphetlen tradicziói élősködő osztrák ház közelében élve, hűségesen ápolta magában nemcsak a római egyház egyedül idvezítő voltában való vakhitet, hanem az azzal együtt járó elfogultságot is a máshitűek iránt, kiket, ha szép móddal nem lehet, erőszakkal is kell az igaz hitre téríteni s így az örök kárhozattól lelküket megmenteni. De egyébként is valódi pápista volt, ki magas állásának bokros elfoglaltatásai mellett sem mulaszthatá el, hogy a *lorettói szűz* tiszteletére versben és prózában dicshymnusokat zengedezzen.[26]

Ily középkori lelkület és vallásos kedély mellett, ha leányának gyermekét erőnek-erejével pápistává tenni kívánta és törekedett, lehet-e csudálni? Egyátalában nem s annyival inkább nem, mert minden ilyen törekvés nemcsak nagyon kedves vala ott, a hol élt, hanem gazdag jutalommal járó is.

Köztudomású dolog, hogy a ki Mária Terézia előtt, kivált ennek végső éveiben, vallásos alakban mutatkozott, bizonyos lehetett kegyelmeiről; valamint az is, hogy egész kormányzása alatt a térítés minden kigondolható módjait és eszközeit használatba véve, igyekezett a protest. hitfelekezetek gyengitésével a róm. kath. egyházat erősiteni. Az áttértekről a helytartótanács által évenkint pontos jegyzéket küldetett fel magának. A kegyelmek, czímek, hivatalok, adományok osztogatásánál a más vallásból áttértek mindig elsőséget nyertek. A ki a róm. kath. egyházba tért, azzal együtt, a ki az áttérést eszközölte, bizonyos lehetett, hogy vagy jövedelmes hivatallal vagy évdíjjal, vagy gazdag házassággal fog elláttatni.

Cserey Farkas, mint az udvari kanczellária főhivatalnoka s Mária Teréziának bizalmas embere, a legapróbb részletekig ismerte a mindenkor vallásos kedélyű, élte vége felé pedig már valódi bigottá vált királyné intentióit éppen úgy, mint az azoknak szolgálás hasznos voltát, s kész szolgájává lőn amaz intentióknak vallási fanatismusból és a remélhető haszonért. Egy még egészen protestáns ősi és fényes család fejének a vegyesházasság kötelével a római egyház közelébe vonszolása, jövő sarjadékainak pedig a reversalis által részére előjegyeztetése nagy nyeremény és jutalmat érdemlő munka volt. Ő e jutalomért egész odaadással pályázott s meg is nyerte azt, mert a mint megköttetett a reversalisos házasság, nyomban azután a Zsibóhoz közel eső Krasznát és Tasnádot a szokolyi részjószággal örökösen, Zilah város dézmáját pedig ideiglenes adomány czíme alatt kapta ajándékul, s ezeken kívül még elegyes adományokkal is ajándékozta a királyné.

Ezen tekintélyes és saját családját is magasra emelő

jutalom elnyerése után már csakugyan megnyugodhatott volna. Leánya szerencsés, ő maga gazdag, mi sem hiányzott, hogy boldog megelégedésben éljék tovább az életet. Ámde ő nem tudott megelégedni azzal a sokkal, a mit már elért, még annál is többet akart. Úgy látszik, hogy a királynénak kitünő kegyelmi ténye csak a vallási fanatismust hizlalta nála, mely mint rossz szellem nem hagyott neki nyugtot, hanem folyton sarkalta, hogy unokáinak a földi mulandó boldogság mellé az egyedül idvezítő anyaszentegyház kiváltságos tulajdonát képező mennyei örök boldogságot is minden áron megszerezni iparkodjék. Mintha csak a gazdagságának dicsőségével és a király által felmagasztaltatásával dicsekvő Hámánt látnánk újabb kiadásban magunk előtt, a mint mondja: „mindezek kicsinynek láttatnak nekem, míg unokáimat a római egyház kapujában ülni nem látom". S hogy oda ültesse, egész a szívtelenséggel, sőt mondhatni őrültséggel határos makacs kitartással dolgozott azon.

Midőn leánya közeledett az anyasághoz, nemcsak a becsületkérdésben annyira kényes katonai szellemet hívta összeköttetései útján segitőül, hogy Wesselényit nemesi szavára tett igéretének beváltására szoritsa: hanem a helytartótanács által a galicziai polgári hatóságot is utasittatta ügyelettel lenni arra, hogy a születendő gyermek róm. kath. pap által kereszteltessék meg.

Az ellene ekként két oldalról is intézett támadás nem kevés kellemetlenséget okozott Wesselényinek. A becsületszónak hangoztatása erősen feszélyezte mint katonát, s még inkább bántá az arisztokrata gőgtől nem mentes főurat a kerületi főnöknek a nyert utasitás értelmében való föllépése s vele szemben tanusitott eljárása. A főnök hivatalbeli túlbuzgalma a kitörésre könnyen hajlandó Wesselényit is túlságba ragadta s megtörtént nem ugyan — mint Kemény Zs. beszéli — a hajnak erőszakos módon fürtökbe göndörittetése és rizsporoztatása, hanem éles nyilatkozatok közben az egykori *fodrászinasságra* való czélzás.[27]

A hivatalos tekintélyében s egyéni hiúságában erősen

sértett főhivatalnok nem rakta szó nélkül zsebre a megbántást; a kölcsönös bosszantások egymást érték s Wesselényi megunva a torzsalkodást, de azért is, hogy születendő gyermekének vallására nézve annál szabadabban rendelkezhessék: lebetegedéshez közelgő feleségével az 1778-dik év elején hazament Zsibóra. Ott született első fia *István* márczius 19-én, a kit aztán a helybeni prédikátor *Rétyi Józseff*el kereszteltetett meg.

Csak rövid ideig maradhatott a családi édes öröm asylumául szolgált otthonban. A bajor örökösödési háború kitörőfélben levén, vissza kellett térnie Galicziába, honnét — midőn Frigyes porosz király a nyár közepén Csehországba nyomult — ezredével ő is Sziléziába ment. Nem mervén feleségét és gyenge gyermekét magától elhagyni, azokat is elvitte a táborba, a miből újabb bonyodalom támadt. A sereg obestere Vrancsics Pál ugyanis parancsot adott ki, hogy a tisztek küldjék vissza feleségeiket. Wesselényi késett teljesíteni a parancsot s az ezredes, kivel különben sem volt jó viszonyban, külön is figyelmezteté az engedelmességre. Wesselényi viszont az ezredest figyelmezteté, hogy katonai parancsok nem ágyban fekve szoktak kiadatni. Erre mindketten tűzbe jövének, és ha mások közbe nem lépnek, meg lett volna téve, a minek megtéve lenni nem kellett. Wesselényi kerülni akarva az ezredesével való újabb összeütközést, s mert imádott hitvesétől semmi tekintetek miatt nem akart külön lenni, egyedül obestere által nem sajnálva, elhagyá szolgálatát és végkép haza költözött Zsibóra;[28] a mit hogy éppen háború küszöbén kellett tennie, nemcsak nagyon sajnált hanem átallott is.[29]

V.

A zsibói élet kedvtelései és gondjai.

A fejedelmi Zsibón csakhamar feledve lőnek az átélt kellemetlenségek. A reversalis, mintha elfeledve és hatályon kívül helyeztetve lett volna, Wesselényit nemesi szavára tett igéretének meg nem tartása s fiának kálvinista pap

által megkereszteltetése miatt egyátalában nem bántották s minden külháborgatás nélkül élhetett szenvedélyeinek.

„Alig hogy megtelepedett Zsibón, a csendes vidéknek minden nyugalma megszünt. Szilaj lovak patkói verték föl a csendet — írja Kemény Zsigmond. Vadászkürt harsogott az erdőben. Fegyverzett cselédek jártak az udvaron fel és le. A rozsdás családi ágyúk előhozattak. Katonai lábra tételték az egész környezet. És a középkor aristokratikus s durva erkölcsei Voltaire munkáival együtt — melyet a férj, és a bibliával — melyet a nő szeretett — bevitettek a zsibói őslakba. Vendégek tolultak Zsibóra barátkozni a házi úrral, kinek szeszélyei, bőkezűsége, vadászebei s főként lovai naponkint ismertebb lőnek. Zajos és zord volt a zsibói élet. Wesselényi ménesének híre csakhamar túlterjedt a birodalom határain is, s minden lord, marquis és tourista, ha a Lajtán átjött, Erdélybe is elment, hogy a különcz magyar mágnással találkozhassék, bámulatos lóidomitási ügyességeiről mesét és valót hallhasson, vagy ha kalandori viszketeg bántotta, vele versenyezzen s nagy összeget koczkáztasson oly fogadásokra, melyek regényességük vagy jelentékenységüknél fogva a magas körök és lóismerő világ figyelmét nagy mértékben fogják mozgásba hozni.

„A túl-erőltetett vadászatok — melyeknél igen kevés tekintettel voltak a gyomorra és kifáradásra — bár rendesen beteggé tették a gyengébbeket: de annál több gyönyört szereztek az erősebbeknek, kik a meggyújtott farakások előtt, vagy egy lucullusi ebéd élvei között pihenték ki a nap fáradalmait. Maga a házi úr — ismerve heves természetét — nem ivott kitünő boraiból, de annál élénkebben vitatkozott vendégeivel még a legcsekélyebb tárgyak fölött is úgy, hogy a vita — ha csak szelid neje egy ügyes lendülettel más irányt nem adott a beszélgetésnek — oly jelenetekre adott alkalmat, melyek elintézése a becsületi kérdések terére tartozott stb.“

Mennyiben tükrözi vissza a művészi kézre való rajz a valót? Biztos adatok, vagy csak a mindent nagyitó hagyo-

mány és az azt körül rajongó képzelet szolgáltatták-e a mesterileg alkotott alaprajzhoz a megfelelő szineket? nem tudom. Ismerve azonban Wesselényinek későbbi dicső szereplését, tiszta jellemét, nemes szivét, fenkölt lelkületét s hajthatlan, de férfias szilárdságát: hajlandó vagyok hinni, hogy a szinezés itten is, mint egyéb jellemző vonásainál, túlzott, s az a zsibói élet, ha élénken zajos vala is, de nem sokban ütött el másokétól és aligha is volt annyira szilaj és vad, hogy annálfogva Wesselényit korából kiszakítva a középkor durva erkölcsű lovagjai közé kellene állítanunk. Hires ménese — melyet bámultak és dicsértek — nemcsak ő neki, hanem másoknak is volt, és voltak, kik hősi délczegséggel ülték a szilaj paripát s bámulatos biztossággal kezelték a gyeplőt. A férfiúi erőt és bátorságot erős próbára tevő fárasztó és életveszélyes vadászatok ősidőktől űzettek Erdélyben s rendesen nagy áldomással végződtek; és voltak ügyes lövők, kik fegyverüket nem csupán a vadakon próbálgaták. S átalában nem egyet említhetnénk Erdély hirneves főurai közül Wesselényi korából és azutánról is, ki a férfias sport különféle nemeit az övéhez hasonló szenvedélylyel, bravourral, bámulatot s olykor botránkozást is keltve, űzte a nélkül,[30] hogy újkori Götz v. Berlichingen hirét költötték volna. Hogy pedig a zsibói udvaron fegyverzett cselédek jártak föl és alá, s talán a rozsdás családi ágyúk is előhozattak: ez ha megtörtént, egyátalában nem a középkori oligarchának dölyfös kedvteléséből, hanem inkább szomorú kényszerűségből történt. Voltak Wesselényinek féltett kincsei, kiket őriznie kellett, és voltak ellenségei, kiktől azokat féltenie lehetett; és féltenie különösen azon időtől fogva, mikor azok legveszélyesebbike egészen közelibe húzódott, még pedig nagy hamarosan.

Cserey Farkast ugyanis, hogy magát kipihenhesse, egész fizetéssel nyugalomba bocsátá a királyné; minélfogva Bécset odahagyva, csak imént nyert birtokára, a Zsibóhoz mintegy 3 órányira eső Krasznára költözött. A közellakás azonban mitsem változtatott az ip és vő, sőt nem a szülők és leányuk közti feszült viszonyon. Az idegenkedés tovább

tartott, még pedig folyton fokozódó mértékben. Cserey Ilona nemcsak személye szerint, hanem még levelecskéivel sem látogatta közelében lakó apját-anyját;[3] de ezek sem igyekeztek kitölteni a köztük támadt űrt, hanem még inkább nagyobbíták azt, nem mulasztva el egyetlen alkalmat is, hogy a zsibói kastélyba sürű időközökben beköszöntő szülői édes örömet meg ne keserítsék.

Cserey Ilona az 1779-dik év elején újabb anyai örömnek nézett elébe, a minek híre, midőn Krasznára is eljutott: Cserey Farkas menten sietett a nagyváradi püspököt, kinek Zsibó — mint partiumi helység — megyéjéhez tartozott, figyelmeztetni kedvencz művére, s annak az uralkodó egyház és egyedül üdvözítő hit érdekében és javára elkövetett mesterkedései gyümölcsére, a reservalisra. A püspök, mint azt könnyen gondolhatni, kapott az alkalmon s nyomban utasítá a zilahi plebánost, kinek Zsibó leányegyháza volt, hogy ügyelettel legyen a szaporodás beálltára s tegye kötelességét. Nem rajta mult, hogy nem tehette.

Wesselényi második fia *Ferencz* 1779. ápril 26-án született. A zilahi akkori plebános Szolga Lőrincz, a zsibói róm. kath. harminczados Ratényi István útján értesülvén a gyermek születéséről és arról, hogy az még nem kereszteltetett meg: egész papi ornátusban megjelent Zsibón; nem bátorkodott azonban egyenesen az udvarba menni, hanem az utczán fel s alá járkált, hogy ottlétét s a keresztelésre készenállását észrevegyék. Észre is vették, de azért a báró mégsem őt, hanem Rétyi József prédikátort hivatá s fiát vele kereszteltelteté meg, a mi a zilahi plebánosnak még azon este tudomására jutott; s így czélt nem érve hagyta oda in partibus infidelium eső filiáját.

Egyelőre úgy látszott, hogy a plebános felsülésének nem lesz semmi következménye; Patachich Ádám báró Kalocsára távozása folytán a püspöki szék üresedésbe jövén, egész éven át szemet hunytak a „bevégzett" tényre. Azonban a mi késett, nem maradt el; mert midőn a következő 1780-dik év tavaszán a gólya újra kelepelni kezdett

a zsibói kastély fölött,[32] a Cserey Farkas által erről értesített káptalani vikárius Fay Ferencz márcz. 13-án panaszt emelt az előzőleg végbement keresztelési eset miatt az udvari kanczelláriánál s kérte úgy a helv. hitv. prédikátornak *vakmerő merényletéért* való példás megbüntetését, mint magának a bárónak törvénytelen és a különös királyi rendeletekkel ellenkező tettéért szigorú kérdőre vonását, hogy így *további hasonló kihágásainak gát vettessék.*[33]

A kérelem nyilt fülekre talált. Mert bár az előadottak folyamából elég világosan kitünő csalás folytán, valamint a vallás szabadságát biztosító erdélyi törvényekből s főként a bevett négy, ú. m. róm. katholika, reformáta, lutherana és unitária vallások teljes s a leopoldi hitlevélben megerősített jogegyenlőségének elvéből a mondott, és a hazai törvények nagy sérelmével készült és kicsikart reversalis érvénytelensége világos: az erdélyi udvari kanczellária másképp fogta fel a dolgot. Fájdalom, ekkor úgy Magyarországon, mint Erdélyben is, a politikai s egyházi reactio karöltve jártak; s különösen Erdélyt illetőleg annak Bécsben székelő és a magyarországi mellett külön működő udvari kanczelláriája,[34] mely tele volt apostatákkal, a haza jogait s törvényeit tiszteletben nem tartó kormányrendszer és klérus főeszköze s czéljainak készséges előmozditója volt. A jelen esetben is tehát sietett eleget tenni a nagyváradi Vikárius kívánságának, mert már márczius 29-én leirt az erdélyi Guberniumhoz, hogy a bepanaszolt bárót és prédikátort, valamint a panaszos zilahi plebánost és minden más, a dologról tudomással bírókat kihallgattatván, a panaszolt ügyben szoros vizsgálatot tartson.[35]

A Gubernium ápril 18-án kelt rendeletében a dolog kinyomozását *Kethely László* dobokamegyei alispánra és *Kabos Farkas* táblabiróra bizta, meghagyván nekik, hogy minden egyéb dolgukat félre tévén, a helyszinére minden késedelem nélkül kiszálljanak s a vizsgálatról jegyzőkönyvet vevén föl, azt a Guberniumhoz azonnal beküldjék.[36]

A vizsgálat május végén történt meg, a mikor a báró

egy magyar nyelven szerkesztett nyilatkozatot adott át a kiküldötteknek, melyben alattvalói hódolattal, de egyszersmind férfias nyiltsággal és határozottsággal jelenti ki, hogy gyermekeit a maga vallásában kereszteltetvén meg, abban is fogja őket fölnevelni. Az érdekes, s úgy a báró lelkületére, mint házassági bonyolult ügyére világot vető nyilatkozat egészében a következő:

Declaratio.

„Én királyom parancsolatjára szivem állását eltitkolni nem akarom, tudván azt, hogy ő Felsége mind kegyelmes s mind az egyenességet szerető biró.

Én gyermekségemtől fogva a reformáta vallásban neveltettem, azt igaznak ismertem, mind Istenemnek, mind szülőimnek erre gyakran megesküdtem, ebben is tartom minden vigasztalásomat, és ettől engem sem élet, sem halál el nem szakaszthat.

Mikor a feleségemet elvettem, bátor felette igen szerettem, de soha semmi hunyoritást sem tettem a magam vallása változtatásáról, sem a gyermekeim kath. vallásban neveltetéséről; sőt arra kötelezte magát feleségem, hogy soha gyermekeinket a maga vallásában nevelni nem kivánja, hanem hogy az apja és anyja házasságunkban gátat ne csináljanak, az előmbe adott irást — melyre is oly praetextus alatt vettenek a szülői reá, hogy csak arra való, hogy a nélkül a főkapellánustól szabadságot nem nyerhetek — nem jószántomból, hanem feleségem könyves kéréseitől és igéreteitől erőltetve, akkori gondolatom szerint kisebbé caracteremet és lelkemesméretit megsértetett láttatván lenni egy oly irásnak adása által, melyet teljesiteni sohasem akartam, mintsem azt, a kit magamnál inkább szerettem, s sokszor neki tett esküvésem ellen gyalázattal elhagyván és szerencsétlenné tevén örökösen elveszteni — subscribáltam.

Le is borulok az ő Felsége kegyelmes lábaihoz; esedezem s bízom is, hogy ő Felsége nem fogja kívánni, pokoli gyötrelmeimet, mintha én a szerelemnek vallásomat feláldoztam volna. Szabad ő Felsége jószágommal, életemmel, s mindazok nélkül örömestebb elleszek, de bíztat ezen kérésemre az ő Felsége kegyelmessége, bíztat törvényünk, bíztat a régi szokás, mely szerint a gyermekek az apáké szoktak lenni és apjuk vallásában neveltetni; és e szerint magam vallásom szerint való pappal vitetvén véghez a szent keresztséget, gyermekeimet abban is kívánom ő Felsége kegyelmességéből fölnevelni. Signat. Sibó 30 maji 1780 (L. S.). Hadadi l. b. Wesselényi Miklós m. pr.

Ugyanezen napon kelt a ref. prédikátor Rétyi József nyilatkozata is, melyben elmondja, hogy ő a Mgs l. báró hadadi Wesselényi Miklós ő nagysága s a helység papja levén, s úgy értvén ő Nagyságától, hogy az együttvaló egyezés szerint a maga vallásában akarja fölnevelni gyermekeit: a sz. keresztséget véghezvitte. Ő ebben a dologban senkitől meg nem intetett, sem parancsolatot nem tudott, hogy ily szinű dologban teljességgel nem keresztelhet. Miképen volt pedig a nevezett reversalisban tett compositio, maig sem tudja.[37]

A Gubernium e nyilatkozatokat és a kihallgatási jegyzőkönyvet 1780. szeptember 20-án kelt jelentése mellett terjesztette föl az udvari kanczellária hoz.

Wesselényi eleinte azt hitte, hogy részére jó opinióval történt a fölterjesztés. Így adták elő neki a dolgot. Azonban később nyugtalankodni kezdett s volt is oka rá. Az erdélyi Gubernium intéző férfiai egyáltalában nem olyanok voltak, kikben föltétlenül megbízhatott volna. A lutheránus vallású, de erősen kormánypárti Bruckenthal báró kormányzó, továbbá a guberniumban első székkel és szavazattal bíró erdélyi püspök[38] Kollonics László gróf s a jezsuitának készült Józsika Antal[39] secretarius mellett Bethlen Gábor, Bethlen Miklós, Bánffy György, Teleki Károly, Bánffy Dénes állottak,

kik apostata voltukhoz méltólag világért el nem szalasztták az alkalmat, hogy érdemet ne kerestek volna elhagyott református egyházuk pusztításában s volt hitfeleik keserítésében. Bő tudomása volt erről Wesselényinek; hiszen éppen szemei előtt vették el unokanővérének gyermekeit s adták át apjuknak Gyulai József grófnak; tanuja volt, miként zaklatták és sarczolták nagybátyját Dániel István bárót a gr. Mikes Annával összekelésekor adott reversalis meg nem tartásáért;[40] s széltében beszélték még, hogy a Mária Terézia által megerősített szerződések ellenére minő példátlan durva erőszakkal rabolták el Barcsai Ágnes grófné egyetlen leányát, Teleki Sámuel gróf menyasszonyát, hurczolták Bécsbe, zárták klastromba, tették pápistává s adták végül feleségül Eszterházi János grófnak.

Az itt fölemlített s még számos más hasonló esetek ismerése, s még inkább pedig tudomására jutása annak, hogy a Gubernium iménti jelentésében az általa elkövetett hibát megtorló szigorú rendszabályoknak alkalmazását ajánlá, aggódóvá tette Wesselényit ügyének kedvező kimenetelére nézve; s ugyanazért nem is várta összetett kézzel annak eldöntését. Még idejében megbízta az udvarnál való védelmezésével a ref. egyházkerületek bécsi ügyvivőjét Nagy Sámuelt; s a mellett, hogy jó emberei jártak-keltek érdekében, ő maga is megkereste levelei által az udvari kanczelláriánál levő Teleki Imre grófot, majd Székely Dávid consiliariust, kérvén őket, hogy igaz ügyében segítséggel lennének. S mint a vízbefuló még a szalmaszálhoz is kapkod: ő is annak bizonyságára, hogy a gyermekek az atyáké legyenek inkább mint az anyáké, és vallásban való fölnevelésük őket illesse, appellált a gr. Gyulai József és különösen a gr. Bánffy Dienes példájára, kinek instantiájára Mandato Regio a reformata anyától a leány elvétetett s a kath. apa vallásában neveltetett fel Bécsben.[41]

Még inkább nyugtalankodni kezdett, midőn hónapok multak el a nélkül, hogy ügyének miben állására nézve tudomást szerezhetett volna; minélfogva még deczember

14-én kelt levelében is sürgetve kéré Nagy Sámuelt, hogy az erdélyi udvari kanczellárián tudakozza meg, miben legyen dolga? referáltatott-e vagy nem? Ha igen: mi ordináltatott? s ha nem: akkor ne sajnáljon a referens Székely Dávid úrnál jelentést tenni az ő szavaival, hogy igaz ügyében szolgálván, különös háladatossággal lenni el nem mulasztja. Átalában mindeneket informálni, s ha szükségesnek látja, nevében instantiát beadni el ne mulaszsza; igérvén, hogy ebbeli fáradságát bizonyosan megjutalmaztatja, melyet vagy vekszel czédulában, vagy ha a posta beveszi, pénzben fel is küld.[4]

Hasztalan volt azonban minden forgolódás. Mikorra utóbbi levele Bécsbe eljutott, már akkor rég eltörték feje fölött a pálczát, melyet maga Cserey Farkas adott a királyné kezébe, és pedig oly figyelemre méltó módon, mely hiven tanuskodik rideg elfogultsága és nagy befolyása mellett.

Ajándék, összeköttetés és utánjárás ugyanis már-már kivitte, hogy Wesselényi fölmentessék, s Mária Terézia alá is irta a kegyelmi ítéletet. Megtudván ezt az éppen Bécsben tartózkodó Cserey Farkas, sebtiben fölkereste a királyné gyontató atyját s erősen lelkére köté, adná tudtára ő Felségének, hogy oly ítélet alá irván nevét, melyben az igaz vallás és szent igazság homályosittatott meg: lelkiismeretet érdeklő dolog abban fejedelmi hatalmával igazitást tenni. A gyóntató atya előterjesztése meghatá szivét a királynénak; tüstént parancsolá Cserey megjelenését, megvilágosittatá magát a dologban s meghallgatása után azonnal utasitá az udvari kanczelláriát, hogy Wesselényi dolgában jelentést terjeszszen föl.

Az udvari kanczellária 1780. okt. 26-án terjesztette föl körülményes és indokolt jelentését a királynéhoz, s a maga votumában a következő javaslatokat tette:

„1^so. Wesselényi Miklós báró azon cselekedetéért, hogy pápista vallású feleségétől született gyermekeit az általa adott reverzális daczára saját vallású miniszterrel keresztelteti meg, s ezáltal mágnáshoz és nemeshez egyátalán

nem illő módon nemcsak megszegte becsületszavát, hanem a kegyelmes királyi rendeletek semmibevételével közbotrányt is okozott; s ennekfelette vakmerőségében annyira ment, hogy kijelenté azt is, hogy feleségétől ezután születendő gyermekeit is a maga hitire kereszteltetni és abban fogja nevelni — a királyné nevében komolyan megpirongattassék s mint kevéssel ezelőtt b. Dániel Istvánnal hasonló esetben és merényletért történt, fizessen 300 aranyat; azonkívül köteles legyen Zsibón a maga költségén egy kath. kápolnát épittetni, azt minden szükségesekkel fölszerelni s az oda rendelendô kath. káplán fizetéséről gondoskodni.

2°. Ha Wesselényi reversálisának ellenére gyermekeit a pápista hitben neveltetni nem akarná: azok tőle elvétetvén, nagyatyjuk Cserey Farkasnak adassanak át s a rájuk felügyelés az erdélyi róm. kath. püspökre bizattassék.

3°. Országszerte újra hirdettessék ki, hogy kath. szülők gyermekeit — ha csak egyik fél követné is a róm. kath. hitet — csakis róm. kath. papnak szabad megkeresztelni, s ő Felsége ezen parancsának megtartására az akatholikusok superintendensei utasittassanak".[43]

Ő Felsége az eleibe terjesztett javaslatokat — a 300 darab arany fizetésének kitörlésével — egészen és minden pontjaikra nézve jóváhagyva, a Wesselényit sujtó ítéletet 1780. november 16-án aláirta.[44]

VI.

A türelmi korszak türelmetlensége.

Mária Terézia az ítélet aláírása után 13 nap mulva, nov. 29-én meghalt. Wesselényi előbb értesült a királyné haláláról, mint az őt sujtó ítéletről, melyet a Gubernium deczember 7-én kelt levele kiséretében csak 20-dika táján közölt vele.[45] II. Józsefnek azonnali trónralépte, melyhez átalában nagy remények csatlakoztak Magyarországban, bizalmat öntött Wesselényibe is arra nézve, hogy a szabad-

elvűnek ismert monarcha alatt az ő házassági ügye is új és kedvező fordulatot fog venni. Úgy érezte, mintha a gondviselés nemtője csillogtatná meg szárnyait benne, hogy új remények felé vezesse az üldözöttet.

E bizalom azonban — mint a tiszavirág élete — nagyon rövid tartamú volt, s helyébe mély elkeseredettség és gyötrő aggodalom lépett. Már maga az ítélet, mely nemesi becsülete, vallási érzülete és apai jogai ellen intézett támadást, erősen sérté a büszke, vallásos és jogaihoz ragaszkodó férfiú szivét; s még inkább bántá vérszemet kapott s közelebb a Kollonics László püspök helyébe lépett túlbuzgó és szigorúan asketa lelkületű Batthyány Ignácz gróffal nagyban megerősödött ellenfeleinek fondorkodása, mely ellen védekeznie kellett a nélkül, hogy tudta volna, vajjon győzedelmesen kerül-e ki a küzdelemből, melynél nemtelen fegyvereket sem átallottak használni ellenében.

Kémekkel vették ugyanis körül, melyeknek keresésében és találásában a zilahi új pap Zolnay Antal esperes-plébános volt a főmester, a ki az udvarbirót s ezáltal a cselédség egyeseit bizalmasaivá tevén, titkon és alattomban — mert így többre lehet menni, mintha mindent kitálalunk — tudósittatá magát, ha valami rendetlenségek akár a báró körül, akár másutt volnának, ha gyakran megjelenik-e a báróné Udvarhelyre a miséken, ha a báró gondolkodik-e már a zsibói kápolnának csinálásáról s több ezekhez hasonlóról.[46] Leveleit elfogdosták, úgy hogy kénytelen volt a hozzá küldötteket nénjéhez, Wesselényi Susánnához Válaszútra dirigáltatni, a magáéit pedig s az ügyében Bécsben fáradozóknak szánt ajándékokat, sürűn osztogatott aranyakat a kolozsvári patikárius közvetitésével ennek bécsi correspondense útján juttatni el az illetők kezébe.[47] Majd vádakat emeltek ellene, melyek később vagy egészen hamisaknak bizonyultak, vagy pedig csak a látszat szólt Wesselényi ellen, de azért alkalmas eszközül és ürügyül szolgáltak bosszantására és zaklatására.

Az erős ellenféllel szemben nem hiányzottak ugyan

a jóakaró barátok sem: úgy látszik azonban, hogy ezek a biztatás és tanácsadásnál tovább nem tudtak és akartak menni. Az egyetlen, a ki érdekében különösb tevékenységet fejtett ki, s összeköttetései és ismeretsége útján iparkodott védeni és megmenteni, az őt különösen szerető nővér b. Bánffy Györgyné, Wesselényi Susánna volt, a ki bécsi ismerőit gr. Wartenslebent, b. Calisiust, Hadik secretariust, b. Rudnyánszkynét, a nagy magyar gr. Koháry leány Mitrovszki generálnét, Karamelli grófnét, gr. Sztáraynét, gr. Keglevichet, Luzsinszkynét stb. sorba látogatta leveleivel; s általában ő a megbizott és titoknok, ki magához várja az öcscsének szóló leveleket, és a kinek bátran megírhatnak mindent. Így tudják meg, hogy az *adversa pars* nemcsak otthon, hanem odafenn is erősen munkálkodik ottani eszközeivel s nem nyugszik, hogy ő Felségét Wesselényi ellen informálják. E hírre, s még inkább pedig, midőn itthon hire terjedt, hogy Batthyány Ignácz püspök és Cserey Farkas Bécsbe szándékoznak és ott szállás iránt szorgalmatoskodnak: Wesselényi is oda akar menni, hogy ő Felsége kegyelmességét személyesen nyerje meg, ha lehetne.[48] Nem mer azonban csak úgy vaktában neki indulni; többféle aggodalmai vannak, melyek habozóvá teszik, hétről-hétre halogatja az útrakelést s majd el is halasztja és Nagy Sámuel ágenst bízza meg,[49] „hogy viszont munkálkodjék és szerezzen akár fizetés, akár más érdemes ajándékoknak igérete mellett oly hathatós eszközöket, kiknek patrociniumok és segedelmek által neki út nyittassék a felséges császár elébe való menetelre; mivel *pedig feleségét és gyermekeit,* kik még igen kisdedek és a nagyobbik is csak harmadik esztendőben jár, *saját circumstantiaira nézve magától el nem hagyhatja,* hanem szükségképen magával kelletik vinnie: járjon végire, vajjon 1^so. tanácsos és bátorságos-e ilyenképen Bécsbe mennie? s ha igen: 2^so. siessen-e a fölindulással, hogy itt a késedelem veszedelmet ne szüljön, vagy tavaszig várakozhatik?" Hogy mennyire érezte helyzetének nehéz voltát s aggasztá annak kimenetele, mutatja,

hogy megbízásának jónak látja utána vetni: „Újra viszontagolom azt, a mit feljebb is írtam, hogy a jó eszközlő patronusok szerzésében az ajándék igéretekkel bizvást előállhat az úr akárhol is a szükséges helyeken — kivált paripákkal, minthogy Isten kegyelmességéből szép istállóm s ménesem van — örömest complaceálok. Azért szükséges olyanoknál kereskedni, a kik ő Felsége előtt nagyobb kedvességben vagynak. De ezt bizom az úr dexteritásába".

A Bécsbe való személyes fölmenetelt sem az ágens sem jóakarói nem látták tanácsosnak, hanem a helyett egy, a saját és felesége nevében szerkesztendő folyamodvány beadását javasolták. Wesselényi elfogadta a javaslatot s az itthon fogalmazott folyamodvány, melyben Wesselényi a tőle ravasz módon kicsikart s általa ifjúi gondatlansággal kiadott reversalis alóli feloldatását, s ipa Cserey Farkas csalárd szándéka és fondorkodásai ellen megvédelmeztetését kéri; Cserey Ilona pedig férje állításainak igaz voltát s a reversalisnak tőle álnokul kierőszakolását bizonyítván, elmondja, hogy a báró csakis az ő iránta való szeretetből igérte gyermekeinek a kath. vallásban neveltetését, mely reversalis, mivel szülői fondorlatainak s őt gonoszul rászedő buzgalmának következtében adatott, valódi és szószerinti kötelezettséget nem foglalt magában — márczius utolján lett felküldve Bécsbe Nagy Sámuelhez átolvasás és megfontolás végett; mely azonban — bár Cserey Ilona mennél hamarább lebetegülőfélben volt s kívánatos lett volna, ha addig kérésüket megnyerhetik — csak május 21-dikén nyujtatott be ő Felségének, mivel Wesselényi tudósittatni kivánta magát mindarról, hogy lesznek-e Nagy Sámuelnek és a többi megbizottaknak valami fontosabb reflexiói, mind pedig arról, hogy ha már az instantia beadására a kanálisokat kicsinálhatták és megszerezhették, kik által és mi formán akarják azt ő Felségének beadni, hogy hadd communikálhassa itten is szükséges embereivel.[50]

Azalatt, míg Wesselényi és felesége kétség és bizonytalanság közt hányatva fáradoztak azon, hogy a reversalis által

fejükre zúdított kemény ítélet és sok baj alól fölszabadul-janak: tekintélyes és befolyásos ellenfeleik már eredményt is vívtak ki, mert az erdélyi udvari kanczelláriának 1781. márczius 21-én tartott ülésében Székely Dávid consiliárus, tehát egyike azoknak, kikre Wesselényi támaszkodhatni vélt, a reversalisnak ügyét újra szóba hozta; kinek elő-terjesztésére az erdélyi Guberniumnak meghagyatott, hogy az 1780. nov. 16-án kelt ítéletnek miként lett végrehaj-tásáról körülményes és gyors jelentést tegyen. Ugyanakkor hasonlóra lett felhíva a nagyváradi püspökiszék is.

A hivatkozott ítéletnek végsoraiban a királyné évenkint egyszeri informatio beadását rendelvén el s ennek telje-sítését mint főgyámnak az erdélyi püspöknek tevén köte-lességévé: az udvari kanczelláriának majdnem időelőtti és egyenesen hozzájuk intézett sürgető kívánata nemcsak meglepte, hanem készületlenül is találta mind a nagyváradi püspökség helynökét, mind a Guberniumot, s mindegyik másként igyekezett annak eleget tenni.

Fáy Ferencz vikárius április 2-án kelt illedelmes és hivatalos tisztével mentegetődző levelében egyenesen Wes-selényihez fordult, kérvén, hogy tudassa vele, hogy a királyi ítéletben elrendelt, lakóhelyén építendő és kellőleg föl-szerelendő kápolnát, s úgyszinte az udvari káplán tar-tását illetőleg mit tett már vagy mit szándékozik tenni? S fölhívta egyszersmind, hogy e dologban Zolnay Antal zilahi esperessel — mint e végre megbizottjával — tegye magát érintkezésbe, hogy ennek közvetitésével az infor-matiót mentől előbb megkaphassa és azt a királyi akaratnak megfelelőleg gyorsan fel is küldhesse.[51]

A Gubernium ellenben bölcs körültekintéssel kerülő utat választott magának, oda törekedvén, hogy ha Wesse-lényit gyors engedelmességre nem birhatja, a mulasztásban bűnösnek egyedül őt valló okmányok álljanak rendelkezé-sére. Jól tudta ugyan, hogy a báró idáig mit sem tett s a téli zord idő miatt részben nem is tehetett: de azért Donáth Lajos külső Szolnok vármegye alispánját mégis kiküldte

Zsibóra, hogy a helyszinén szemmel-látója legyen a tett intézkedéseknek. S ezenkivül másoknak is alkalmat szolgáltatott, hogy nyilatkozzanak az ügy állására nézve; mire aztán a jelentések egymást érték, melyekből a tényállás rideg feltüntetése és a való eltagadása mellett a vádaskodások sem hiányzottak.

Batthyány Ignácz püspök 1781. április 8-án kelt jelentésében Wesselényi Miklós házának lelki javát szivén hordozó főpásztori buzgóságánál fogva a nevezett bárót *„rászorittatni"* kéri, hogy a zsibói kápolnát fölépitvén, azt minden szükségesekkel fölszerelje; s mivel gyermekeinek a kath. hitben neveltetését annyira ellenzi, hogy pápista nőcselédet sem akar felesége mellett tűrni: egy ilyen szobaleányt tartson. Végül pedig, mivel a bárónénak újra lebetegedését várják: a születendő gyermeket mással, mint róm. kath. pappal kereszteltetni ne merészelje.

Zolnay Antal esperes azt panaszolta, hogy Wesselényi nemcsak pápista udvari káplánt nem tart, hanem hallomás szerint Zsibón valami bábaasszonyt az odavaló prédikátornak tanácsából és sugallásából nagyon megveretett volna azért, hogy valami gyermeket szükségből megkeresztelt.

Cserey Farkas április 16-án azt jelenté, hogy a veje hallomás szerint többek előtt nyilvánitotta ugyan a királyi rendelet teljesitésében való kész engedelmességét, de a dolog ennél többre nem ment.

Végül Donáth Lajos alispán április 25-én Czigányiban irt jelentésében tudatá, hogy kétszer is járt Zsibón, de a kápolna épitésének semmi nyomát nem látta. Minthogy pedig megbizva nem volt, annálfogva a bárónál nem sürgette a dolgot, de azt tenni nem is vélte tanácsosnak.

A Gubernium az utóbbi jelentését be nem várva, április 19-én rendeletet bocsátott Wesselényihez, melyben tudtára adja, hogy ellene följelentés történt, hogy az istenben boldogult királyné november 16-án kelt rendeletét nem respectálva, annak nemcsak eleget nem tett, kápolnát nem emeltetett, hanem felesége oldalánál még pápista nő-

cselédet sem szenved meg. Miután pedig az említett rendeletnek betöltését a jelenleg uralkodó Imperátor is sürgeti: annálfogva a Gubernium atyailag és serio inti, hogy alattvalói kötelességére és adott reversalisára emlékezve a czitált kegyelmes rendeletnek eleget tenni és az erdélyi püspök által hozzá küldendő házikáplán lakásáról s illendő ellátásáról gondoskodni kötelességének ismerje; s egyszersmind óvakodjék ezután születendő gyermekeit más, mint pápista pap által kereszteltetni meg.[52]

E rendeletre Wesselényi és felesége május 15-én külön-külön levélben küldték meg válaszukat. Cserey Ilona az ő terjedelmes és sok őszinteséggel teljes német nyelvű levelében visszautasítva a vádat, mintha a férje az ő szolgálatában semmiféle róm. kath. nőcselédet nem akarna megtűrni, kijelenti, hogy egyátalában nem érti, honnét ered e vád és panasz; mert a hol panasz van, ott panaszosnak is kell lenni. De neki férje ellen semmi panasza nem volt soha és nincs ma sem, mert a rövid négy év óta teljes megelégedésben él azzal és csak egynémely rosszindulatú emberek zavarják hasonló hallatlan vádakkal nyugalmukat. Igaz, hogy külföldi komornája nincs, de annak sem férje, sem senki más nem, hanem csak ő maga az oka, a mennyiben legtöbb idejét hazájában töltvén, az olyasfélékre annyival feleslegesebbnek tartja sokat költeni, mivel szülőitől egyátalában semmi kapitálist nem tud felmutatni s azt nem is remél; minélfogva kötelességének ismeri, hogy férjének haszontalan költségeket ne okozzon. Ő saját szolgálatára jobbágyaik leányait alkalmazza négy év óta, mert ebben az országban nem lehet sokat válogatni. Egész tisztelettel kéri annálfogva a Guberniumot, hogy ezentúl ne adjon hitelt — bárki mondja is — annak, mintha hasonló panaszok tőle erednének, hanem inkább utasítson vissza minden affélét, hogy a közte és férje közti béke megzavartatva ne legyen. És ha netán gyanú támadna arra nézve, hogy ezeket kényszerítésből írja: kész a Gubernium előtt élőszóval is nyilatkozni.[53]

Wesselényi hasonlóan ellenségei vastag hazugságának nevezi az ellene emelt vádakat, s alázatos és fiúi tisztelettel jelenti ki, hogy ő a kegyelmes dekrétumok ellen egyátalában nem akar semmit is vakmerően cselekedni; sőt inkább, mint bármely igaz alattvaló, kötelességét teljesíteni igyekezik, s ha a kápolnát még idáig sem építtette meg, oka egyedül a téli zordon idő, mely gátolta az építkezést, melyhez immár minden szükségeseket beszerzett. Csak azt kéri tehát úgy ő Felségétől, mint a Guberniumtól, hogy hamis vádolói fondorkodásai ellenében nyujtsanak neki védelmet, hogy a többi alattvalókkal együtt ő is örömmel bebizonyíthassa minden alkalommal úgy ő Felsége iránt való hűségét mint a Gubernium iránti alázatos fiúi tiszteletét.[54]

A higgadt, de férfiasan határozott hangon írt levél arra vall, hogy Wesselényi nem akart egészen kitérni az ítéletnek őt kötelező rendelkezései elől; s hihetjük is, hogy ha mentségeinek elmondása és az alattvalói kötelesség teljesítésének megigérése után békén hagyják s időt engednek neki a nyugodt megfontolásra és cselekvésre: bizonyára meghajlik s legyőzve vallási aggályait, békéjeért és nyugalmáért meghozza lassankint a nehéz áldozatot. Hiszen a kápolna építéséhez minden szükséges anyagot beszerzett már, a mint azt a nála járt Donáth Lajos alispánnak is eléggé értésére adta, de a mit az jelentésében jónak látott elhallgatni; a Guberniumhoz küldött s imént kivonatban közlött levelében pedig világosan mondja, hogy annak építését munkába venni tovább már nem halasztja. Gyermekeinek róm. kath. pap által való megkereszteltetését illetőleg szintén oly kedvezőnek mondható körülmény adta elő magát, melynél már könnyebben engedhetett volna. Május 20-án ugyanis újabb szülői öröm tanyája lett a zsibói várkastély; a báróné a három fiú után egy leánygyermekkel ajándékozta meg férjét. Tapintatos bánásmóddal mily könnyű lett volna rábirni, hogy a leányt visszaajándékozza anyjának.

De nem engedték, hogy saját szántából engedelmes-

kedjék az ítélet törvénytelen rendelkezéseinek, hanem erőnek erejével akarták arra kényszeriteni. Midőn ő és felesége megírták mentegetődző leveleiket, már akkor a Gubernium rég felküldte a királyi rendeleteknek általuk *megfontolatlanul és átalkodottan semmibe vevéséről* a maga jelentését a fentnevezetteknek nyilatkozataival együtt az udvari kanczelláriához. Ugyanazon napon pedig, melyen levelük kelt, újabb rendeletet bocsátott a báróhoz, melyben neheztelését fejezvén ki a kápolnaépités s káplántartás folytonos halogatása miatt: ismételve inti ő Felsége nevében, hogy *különbeni súlyos büntetés terhe alatt* a rendelet teljesitéséről azonnal gondoskodni el ne mulaszsza.[55] Majd néhány nap mulva — a mentségekre válaszolólag — egy kihegyezett tollal irt sértő hangú levélben adja tudtára a bárónak és feleségének, hogy mivel mentségeik, melyeket a mások, állitólag hamis vádaskodása ellenében felhoztak, a királyi kegyelmes rendeletek pontos és tökéletes teljesitése által még mindig nincsenek hitelesitve és igazolva: annálfogva szigorúan és ismételve megintetnek, hogy a magas parancsolatnak úgy a kápolna épitését és fölszerelését, mint az abban előirt egyebeket illetőleg kötelességüknek tartsák annál pontosabban és gyorsabban eleget tenni, mivel a Gubernium, a mint maga a legszorosabban tartja magát a királyi rendeletekhez, éppen oly pontos ügyelettel van arra, hogy azok mindenki s különösen pedig a magasabb rangban levők és annálfogva közbecsültetésre számot tartók által pontosan teljesittessenek.[53]

A folytonos zaklatás s a közben az önérzetét és büszkeségét sértő meghazudtolás s fenyegetés makacscsá tette a különben is nagyon ingerlékeny férfiút. A kápolna épitése húzódott tovább, a káplántartás maradt és maradt, s nemcsak újszülött leányát nem volt hajlandó pápista pappal kereszteltetni meg, hanem szó volt arról is, hogy a báróné elhagyja hitét és a reformált vallásra tér.

Az áttérést a fennálló apostata törvény miatt ekkor még nem lett volna tanácsos végrehajtani, s ugyanazért

el is halasztották boldogabb időkre; de Nagy Sámuel ágens tanácsára éppen úgy húzták-halasztották a csecsemő-leányka megkereszteltetését is, várván a királyi választ május 21-dikén beadott folyamodványukra. Az pedig késett folyvást. Elmult május s majd június hó is a nélkül, hogy vége szakadt volna a bizonytalanságnak, mely annyival kínzóbb volt rájuk nézve, mert az ellenkező párt erősen ostromolta őket az újszülött gyermek miatt, s a keresztelés halogatásából sejtve a báró czélzatát, igyekezett azt meghiúsítani. Batthyány püspök a csecsemő lelkeüdvössége felől aggódva atyailag inté, majd fenyegetve sürgette a bárót és bárónét engedelmeskedésre, a mi újabb levelezésre adott alkalmat. Az új nagyváradi püspök Kollonics László gróf pedig egyenesen Zsibóra küldte a zilahi plébánost, hogy a gyermeket keresztelje meg, de a mit Wesselényi nem engedett meg, azt izenvén a magát bejelentő Zolnay Antalnak, hogy be ne merje tenni lábát az udvarba; minek folytán aztán ez a királyi táblához fordult, elpanaszolva, hogy Wesselényi leánykája mindeddig nincs megkeresztelve, s hivatkozva a Guberniumnak márczius 30. és április 19-én kiadott rendeleteire, kérte, hogy a bárónénál — ki még mindig a róm. kath hiten van — közbenjárjon, hogy gyermekének megkereszteltetését ne halogassa tovább, hanem azt a kir. rendelet értelmében róm. kath. pappal keresztelteesse meg.[57]

A kir. tábla júl. 5-én tartott üléséből Szabadszállásy György elnök és Hatfaludy Ferencz notárius által tudatta Wesselényivel, hogy Zolnay Antal megkeresésének — melyet másolatban küld — helyt adván, egyátalában nem kételkedik, hogy alattvalói hűséggel fogja a felsőbb rendeletekhez tartani magát.[58]

A kir. tábla levelével majdnem egy időben érkezett meg folyamodványukra is a várva-várt válasz, de távolról sem olyan alakban, mint azt óhajtották, remélték és várták. Ellenségeiknek a trón zsámolyáig érő keze mérget csepegtetett a toll hegyére, melylyel a császári legfensőbb határozat aláíratott.

Az udvari kanczellária ugyanis a Guberniumnak kedvezőtlen informatiója s az ehhez mellékelt terhelő nyilatkozatok alapján, de saját prot. ellenes érzülete és hajlamaitól is hajtatva, a császárhoz 1781. május 31-én beterjesztett véleményes jelentésében azon javaslatot tette, hogy 1-ső. Wesselényi Miklós báró ama vakmerően sértő és becsmérlő állitásaiért, melyekkel ipát Cserey Farkast — kit mindig becsületes embernek ismertek — illette, szigorúan megrovassék. 2-szor. Nagy Sámuel udvari ágens, mint a folyamodvány beadója, az agentiától leendő elmozdittatás terhe alatt megintessék, hogy többé olyas iromány t az udvarhoz beadni ne merészeljen. 3-szor. Mária Terézia intézménye minden pontjaira nézve fentartassék s Wesselényi azoknak utolsó betüig teljesítésére szoríttassék.

Mint nagyon jellemző s szomorúan érdekes dolgot említem, hogy a kanczellária a maga javaslatában nem habozott és átallotta az 1780. nov. 16-án kelt kir. leiratban foglalt rendszabályok *szükséges voltát a történelem meghamisításával,* a *róm. kath. egyháznak a nemzeti prot. fejedelmek alatti állítólagos elnyomásával indokolni s támogatni.* Dicső egyedül idvezítő egyház, melyet csakis ilyen eszközökkel lehetett újra fölemelni! S egyszersmind — hogy a maga érveinek nagyobb súlyt adjon — azon nevezetes vallomást is tette, hogy „az utóbbi 40 év alatt oly tömegesen fogadták el a pápista hitet, hogy *az egészen kálvinista Wesselényi-családon kívül* alig lehetne találni Erdélyországban más családot, melynek pápista vallású tagjai ne volnának".[59] Súlyos vád akart ez lenni, de örök dicséretére szolgál a Wesselényi-családnak, hogy — mint Verestói György mondja — „a Jóbbal együtt *minden világi Privatumánál vallását s az Istene dicsőségét feljebb becsüllötte.* Ezért szerette Istenét s vallását oly állhatatos szeretettel, hogy hijába vitte volna fel ama szemtelen kisértő, az ördög, e világ szerelmének magas hegyére; hijába igyekezte volna minden fenyegetéseivel is Istenének, Jesusának szeretetétől elszakasztani".[60]

Az udvari kanczellária által a maga módja szerint

alaposan informált II. József elfogadta az eleibe terjesztett javaslatot s legfensőbb határozatát e szavakkal írta alá: *„In uno, alteroque Cancellariae opinionem approbo.“* Ennek következtében aztán Wesselényiék folyamodványa 1781. júl. 4-én kelt következő hátirattal küldetett vissza: *„A báró sértő és méltatlan előadásának hely nem adatik; s mivel ő Felsége a kiadott királyi resolutiókhoz szilárdan és kegyelmesen ragaszkodik: annálfogva a kérelmezőnek meghagyatik, hogy minden további ellenszegülés nélkül tartozó engedelmességgel szótfogadjon azoknak“.*[91]

A reményében keserűen csalódott Wesselényi nem fogadott szót, hanem nyomban ezután saját prédikátorával megkereszteltette leánykáját, ki a keresztségben nagyanyja után *Polyxena* nevet nyert. Ámde e tettével csak olajat öntött az úgy is lobogó tűzre, melynek csapkodó lángja végre is engedni kényszerité a kemény lelkű embert. Batthyány Ignácz püspök addig járt-kelt itthon és Bécsben, míg végre is kivitte, hogy Wesselényi kénytelen volt megengedni az 1781-diki nagyszebeni országgyűlés alatt, hogy *leánya utólagosan pápista pap által is megkereszteltessék;*[92] majd szeptember hó végén Cserey Ilona udvari káplánja Komáromi Dávid minorita is bevonult Zsibóra, kinek a báró rendelt ugyan szállást, de nem az udvarban, hanem a helységben, s élelmét is pénzben adatta ki.

VII.

Cserey Ilonának az evang. ref. vallásra térése s következményei.

A kényszerült meghódolás után egy időre lecsendesült a vihar. Wesselényiékre nyugodtabb napok virradtak, sőt úgy látszott, hogy egészen kiderül családi életük ege, a midőn II. József császár november 8-án Erdélyre nézve is közzététette október 21-én kiadott türelmi rendeletét, a melyben előrebocsátván, hogy a lelkiismereteket kénysze-

ríteni a legigazságtalanabb s ártalmasabb dolog, a keresztyéni szeretet szülte kölcsönös türelemből ellenben mind az egyházra, mind magára a vallásra nézve is csak haszon áradhat: megengedé a róm. kath. vallásról az evangéliumira való áttérést, a térítvényeket — reversales — pedig a vegyesházasságoknál megszünteté, szabatosan kimondván, hogy ha az apa akatholikus, csak a fiúgyermek kövesse az apa vallását. Ezen engedmények folytán nagy számmal történtek a prot. egyházba áttérések, s még számosabban a visszatérések azok részéről, kiket erőszak terelt a róm. kath. egyházba.

A türelmi rendelet kiadása után Cserey Ilona is, ki a fentebbiekben rajzolt s irányukban szertelenül gyakorolt sujtó rendszabályok miatt teljesen elidegenedett attól az egyháztól, mely a maga emelése okáért oly méltatlan és erőszakosan kényszerítő eszközökhöz nyulni nem átallott, elhatározta, hogy átlép a reform. egyházba, a mit már előbb is rég óhajtott volna tenni, de az azt tiltó fensőbb rendeletek miatt tenni nem merészelt.

Szándékát az 1782-dik év április 11-én hajtotta végre. Ekkor magához hivatván *Rétyi József* prédikátort s eddigi udvari káplánját *Komáromi Dávid*ot, valamint két más világi tanut, ú. m. *Viski Pál* és *Gergely László* megyei táblabirákat: ezeknek és udvarnépének jelenlétében nyilvánította, hogy „senkinek sem kényszerítéséből vagy javaslatából, hanem tulajdon lelkiismeretének sugallásából, meggyőzettetvén a reform. vallásnak szent, igaz és a szentíráson fundált mivoltáról, úgy arról is, hogy abban az hitnek minden ágazati, a Krisztustól fundált apostoli vallással megegyeznének: jövendőben a helv. Confessión levő ref. vallás követője, megtartója kiván lenni". Mely ünnepélyes és sajátkezűleg irt hitvallását a tanúk kezébe adván, az úri szent vacsorát a szokásos szertartással fölvette, magát a zsibói ref. prédikátornak ajánlotta, hogy „annakutánna nem mást, mint az helv. confessión levő vallást választja maga hitének s vallásának fundamentomául, és annak papjait maga papjainak és tanitóinak ismeri".[63]

Cserey Ilona még ugyanazon napon értesité édesatyjaurát rég föltett szándéka végrehajtásáról, elmondva levelében, hogy útat nyitván a tolerantiáról való királyi rendeletek, az általa Isten beszédével megegyezőnek talált reformált vallást választotta, melyben élni s halni kiván;[64] s meggondolván, hogy ebben a részben az ember szülőinek is nem kedvezhet: alázatosan instál, hogy atyai és anyai szíveket el ne vonják tőle.[65]

Mint gondolni is lehet, leányuk lépése egészen fölháborítá Csereyéket. A tanácsos úr már a következő napon Krasznáról küldött levelében elkeseredve hányja szemére igen vétkes és példátlanul botránkoztató hálátlanságát; s végül fenyegeti: „A tolerantia nem reád szól s úgy cselekedjél, hogyha ehhez való biztodban atyai áldásomnak gyümölcse nélkül maradsz, és egyéb kedvetlenségek is mind a mi akaratunkkal, mind magad kötelességeddel ellenkező tettedet követni fogják: magadnak és tanácslóidnak tulajdonítsd".[66] Nem érte azonban be a leánya fülébe zúgott fenyegetéssel, hanem sietett elpanaszolni a dolgot Batthyány Ignácz erdélyi s Kollonics László nagyváradi püspököknek, s *leányának a róm. kath. egyháztól elszakadását oly fájdalommal nyilvánítván, mintha annak csak halálát sirathatná:* kérte őket, hogyha még lehet, mentsék meg annak lelkét az örök kárhozattól; gyermekeit pedig, a kik most már kétszeres veszedelemben forognak, tőle elvétetvén, az ő gyámsága alá adni el ne mulaszszák.

Nem kellett őket nagyon kérni. Wesselényinének reform. vallásra térése az egész országban, jelesen a kormánykörökben is nagy figyelmet gerjesztett, s úgy a két püspöknek, mint az államhatalomnak rosszalását vonva maga után, míg amazoknak hitbuzgó tevékenységük gyakorlására új tért nyitott, emezt az üldözésnek fokozott mértékben folytatására tüzelte.

Batthyány Ignácz püspök april 19-dikén Nagyszebenből külön-külön levelet intézett Wesselényi Miklóshoz és feleségéhez, melyekben részint fenyegető, részint elég sértő,

sőt goromba szavakban fejezte ki főpásztori aggodalmait. A bárónétól kérdi: „Miben volt a róm. kath. hit a Méltóságos asszonyhoz mint leányához oly mostoha, hogy azt ily *szemtelenül* elhagyni nem sajnálja s ily *gyalázatosan* megtagadni nem átallja? Ha lelkét örökkévaló veszedelemnek koczkájára kitenni nem irtózik s ezen szándékában megmaradni kíván: én a Méltóságos asszony, mint édesanyja ellen rúgódozó gyermeket minden illendő módokkal engedelmességre hajtani kényteleníttetem stb." A Wesselényinek szóló levélben hasonló hangon és fenyegetések közt írja, hogy „miután bárónéjának lelkét nagy veszélyben látja lenni, azért semmit el nem mulat, annak szándékát — ha véghez vitte volna is — megfordítani, mely *dolognak a báró a császár előtt kárát és gyalázatát fogja tapasztalni*" stb.

Kollonics László püspök pedig, mihelyt értesült, hogy Cserey Ilona most már Kálvin tévtanait vallja, e felette rossz példából eredhető nagy kár meggátlásáért Zolnay Antal espereres-plébánust és a szilágy-somlyói minoriták pater-praesidensét azon megbízással küldötte Zsibóra, hogy a bárónét előbbi hitére visszatéríteni kisértsék meg. A nevezettek el is mentek a „zsibói expeditióra"; Wesselényi szívesen látta őket, *jól ettek és ittak,* majd nejéhez is bebocsátotta, ki azonban nem sokat vitatkozott velük, s a maga vallása igazságáról való meggyőződésének kijelentése után elbocsátotta őket.

Batthyány püspök fenyegető levelei s a lelkiatyák Zsibóra kiszállása mitsem eredményezvén, a két püspök az udvari kanczelláriánál emelt panaszt, melyben Cserey Ilonának a róm. kath. egyháztól nyilván eltérését s általa Kálvin tanainak elfogadását mint felette gyászos esetet siratván: kérik, hogy egyfelől Wesselényinek, ki neje szivéből az igaz vallást gyökerestől kitépni igyekezett, szigorú elbánás alá fogását; másfelől Cserey Ilonának hat heti oktatás végett a nagyszebeni apácza-zárdába küldetését, végül pedig gyermekeiknek tőlök elvétetését és a róm. kath. hitben való neveltetésük végett nagyatyjuk gyámsága alá adatását elrendelni kegyeskedjék.

A püspökök panasza a legkedvezőbb időpontban jutott a trón zsámolyához, s maga a báró egyengette meg az utat kérelmük gyors teljesüléséhez. Épen ezen időtájban történt ugyanis, hogy túlságokban csapongó természete oly műveletre ragadá, mely egészen felzúdította a bécsi udvart, s a mely később igen alkalmas ürügyül és eszközül szolgált arra nézve, hogy a lovagias modora, rendületlen személyes bátorsága és II. József önkényes intézkedései ellenében sürűn történő lelkes felszólalásai által a tétlenség és elpuhultság ama szomorú korszakában nemzetére ébresztőleg ható Wesselényit megalázzák s — ha lehetséges — megtörjék.

Az érintett művelet a *gorbói* hadjárat volt, egy csekély okokból származó, de nagyon szomorú következményű esemény.

Wesselényi ugyanis a közel Gorbón lakó szomszédbarátjától, Haller János gróftól drága pénzen megvett egy elhíresült mén-lovat; alig nyolcz napra azonban betegség ütött ki rajta, s tudomásra jutott az is, hogy a lovat már Gorbón is hibásnak tudták. A ménesének tisztaságára és hírnevére felette féltékeny, s minden alacsony tettől irtózó Wesselényit erősen bántá barátjának piszkos cselekedete, de kitörésre mindég hajlandó indulatán uralkodva, ezúttal még megelégedett a baj átizenésével. Történt azonban kevés idő mulva, hogy Haller szolgálatába vette a helyét hír nélkül elhagyó zsibói lovászmestert, majd ismét egy onnan megszökött lovászt fogadott fel. Wesselényi értesülvén a dologról, Gorbóra küldött íródeákja által visszakövetelte lovászát és a külföldről költségesen szerzett lovászmestert. Haller a lovászt — ki a báró jobbágya volt — kézbe is adta, de a lovászmestert csak az ügyében tartandó úriszék után akarta visszaküldeni. A következő éjjelen a lovászmester megszökött s midőn reggel Wesselényi íródeákja újra megjelent, Haller azzal fogadta, hogy kívánságát nincs hatalmában teljesiteni.

Wesselényi nem adott hitelt az izenetnek s bosszúságában rögtön beparancsolván zsibói uradalma falvaiból

a jobbágyokat, másnap 1781. okt. 16-án Gorbóra indult, hogy a lovászmestert kézrekerítse, lovagiatlan barátját pedig a vezetéken vitt beteg ménre ültetve Zsibóra lovagoltassa és ott megvendégelvén, barátságosan haza ereszsze.[67]

Az egész tény tehát ártani nem akaró bosszúállás, csak nagyúri tréfa akart lenni. Így fogta fel kezdetben a dolgot maga a kormányszék is, mert az elrendelt perbefogást mellőzve, gróf Kemény Farkast küldte ki, hogy az összekoczódott szomszédokat békéltesse ki;[68] s ugyanazt következtethetni abból is, hogy Wesselényi és Haller a hadjáratot megelőzőleg a legjobb barátságban éltek s a kufsteini szenvedés után szintén tovább folyt köztük a jó barátság egészen Haller haláláig.

De Wesselényi tette nem is volt épen példátlan eset. Nem egy, de száz példát tudnék felsorolni Mária Terézia uralkodásának még későbbi éveiből is arra nézve, hogy egy neki vadult megyei alispán, fanatikus főúr vagy püspöki vikárius az általa fanatizált és felhajtott falvak népével miként rohant az ártatlan prot. községre, hogy elűzze prédikátorát s tanitóját, elvegye vagy lerombolja templomát. Sőt még József császár alatt is elégszer megtörtént, hogy az apostatákra s apostata szülőknek prot. vallásban maradt gyermekeire vadászó pápista esperesek, papok és barátok a legádázabb dühvel ostromolták meg a prot. falut. Nem egyszer vér is folyt, s az ezek miatti sok keserű panasz egymást érte a megyéknél, a császárnál, de minden vigasztalás nélkül. Az erőszaktevőkön nem állt bosszút senki, soha!

Wesselényinek azonban, bár „Isten úgy segéljen“ esküvéssel fogadta, hogy a támadással nincs czélja Hallernak ártani, hanem csak a lovászt hazavinni, keservesen lakolnia kellett azért, a mit nem gonosz szándékból, hanem csakis oktalanul cselekedett, és már mindjárt kezdetben tapasztalnia, hogy a Bécsben személye iránt táplált ellenszenv valóságos haraggá változott.

II. József a Bécsbe illant Haller szép neje által, kinek az udvarnál nagy tekintélye volt, értesült a dologról. A női

ajkakról hangzó panasz megtette a maga hatását; mert midőn nyomban ezután — május 8-dikán — az udvari kanczellária a püspökök panaszos ügyében beterjesztette a maga — Wesselényiékre nézve épen nem kedvező — véleményes jelentését: a császár rögtön és minden pontjaiban jóváhagyta azt, s május 15-dikén, majd 22-dikén kelt leirataiban ismételve a legszigorúbban parancsolta a Guberniumnak, hogy a rakonczátlan Wesselényit pörbe fogja, vele mint engedetlennel bánjon el s általa az 1780. november 16-diki itélet minden pontjait végrehajtassa; Cserey Ilonát a hat heti oktatás kiállása végett a nagyszebeni zárdába utasitsa, és ha önként menni nem akarna, a közép-szolnokmegyei folytonos tábla által arra törvényesen is rászoríttassék; s végre a Wesselényi gyermekek szülőiktől elvétetvén, Cserey Farkas kezébe adassanak.

Mielőtt azonban ezen emberietlen s a legszentebb érzelmeken keresztül-kasul gázoló rendelet végrehajtására került volna a sor, egy még fensőbb s a császári magas akaratot egyetlen tollvonással keresztülhúzó hatalom lépett közbe s intézkedett gyorsan és ellenállhatlanul; talán intésül a gyarló földi embereknek, hogy önző czélokért s kétséges értékű érdekekért rajongva ne akarjanak uralkodni ott, hol a lelkek ura magának tartotta fenn az uralkodást — a lelkek világában. A zsibói várkastélyba ismételve kopogtatott a halál angyala, hogy ne legyen meg az emberek akarata. Előbb — május 7-én — a legkisebb fiút *Ádám*ot, majd néhány nap múlva — május 24-én — az elsőszülöttet *István*t vette magához, s a középsőt is fojtogatni kezdé, hogy keserves jajjaival felköltse az emberek lelkiismeretét, s itt könyörületet, amott kegyelmet eszközöljön.

De még a halál sem volt képes a maga megrázó hatalmával jótékonyan hatni az elvadult szivekre, elvakult lelkekre, mert a szegény szülőknek a minden áron üdvözíteni akaró egyház nevében és nagyobb dicsőségére még csak azt sem engedték meg, hogy csendesen kisírhassák magukat gyermekeik sírja fölött.

Wesselényi ugyanis a maga prédikátorával temettetvén el kicsiny halottjait Batthyány püspök a bárónak a felsőbb rendeletek kijátszásában tanusitott ezen vakmerőségét június 13-án följelenté az udvarnál, s azért őt magát megfenyíttetni, az ő Felsége legszentebb törvényét vakmerően megszegő zsibói prédikátornak pedig hivatala továbbfolytatásától eltiltását kéré. Az udvartól július 3-dikán ezen ügyben leküldött dekretum ő Felsége nevében mind a bárónak, mind a prédikátornak komolyan való megpirongattatását rendelte el; de egyszersmind szigorú felelősség terhe alatt meghagyá azt is, hogy Wesselényitől még életben levő gyermekei *haladéktalanul* elvétetvén, azok Cserey Farkasnak adassanak át, a báróné pedig mint *apostata* a hat heti oktatás végett *azonnal* klastromba zárassék.

Képzelhetni, hogy a szigorúan hangzó rendelet minő mély levertséget támasztott a zsibói kastélynak a nélkül is keserűséggel telt lakóiban; de nem kis gondot okozott az magában a Guberniumban is, melynek hivatalnokai jobbára még ugyanazok valának, kik Mária Terézia alatt minden kegyelmi és pótdíjak daczára is megszokták a hanyag, legalább kényelmes eljárást. Érezték, hogy ezúttal már nem búvhatnak ki a rendelet végrehajtása alól: de egyszersmind nagyon megfontolandónak találták, hogy miként oldják meg a több tekintetben kényes természetű feladatot.

Míg a Gubernium e fölött tépelődött: Wesselényiék időt nem veszitve, siettek elfordítani magukról a keserű sorsot. Július 9-én már a császár kezében volt a folyamodvány, melyben a türelmi rendelet nekik kedvező pontjaira hivatkozva kérik az álnokul kicsikart reversálisnak érvényen kívül helyezését s a hat heti oktatás alól *kegyelemből* fölmentetést.

Kínos nyugtalanság közt várta az eredményt nemcsak a családi boldogságában erősen fenyegetett Wesselényi-pár, hanem a folyamodvány benyujtásáról tudomással biró Gubernium is, mely a törvénytelen rendeletek végrehajtásában

tanusitott nagy szolgai készsége mellett is tartózkodott ezúttal elkövetni az erőszakot, mely a változott viszonyok közt úgy is erősen hullámzó kedélyeket még inkább fölrázta volna. A királyi válasz azonban hétről-hétre késett, s végre is a Gubernium a rendelet végrehajtását tovább halaszthatónak nem tartván, augusztus hó közepén Baló Antal és Tűry Sámuel kir. táblai ülnököket küldte ki, hogy hacsak lehet szép szerével, de mindenesetre hajtsák végre a felsőbb rendeletet. A kir. biztosok augusztus 19-dikén jelentek meg Zsibón. Ámde kemény dió volt az, melynek feltörésével megbizattak. Elvenni Wesselényitől a halál által megkimélt, de beteges gyermekeit, hogy azok pápistákká tétessenek, elszakitani tőle szintén betegeskedő s áldott állapotban levő feleségét és azt zárdába hurczolni: oly feladat volt, melyet könnyebb volt elrendelni, mint végrehajtani. Donáth Lajos dobokamegyei alispán, midőn a Gubernium megbizásából Zsibón járt, még azt sem vélte tanácsosnak, hogy a kápolna épitését megsürgesse.

Wesselényi Miklós 1780. május 30-dikán kelt s a királynéhoz fölterjesztett nyilatkozatában határozottan kijelenté, hogy készebb megválni vagyonától, életétől, hogysem gyermekeit pápistákká tétetni engedje. S valóban, hat éven át ma is bámulatot érdemlő türelemmel, erélylyel és kitartással folytatott ellentállása után alig lehetett mást várni, mint hogy bezárja kapuit a biztosok előtt s minden módjában levő eszközökkel igyekezik meggátolni nejének és gyermekeinek a zsibói kastélyból elhurczolását.

Nemis lett volna példátlan eset. El is mondok a sok közül egy épen idevágót, a mely egyúttal egész irtozatosságában feltünteti, hogy az udvari kanczelláriának nemzeti prot. fejedelmei által alányomott egyedül üdvözitő egyházat minő lelketlenséggel, aljas eszközökkel és módon lehetett csak és akarták újra fölemelni.

1768. június 17-dikén rendelet ment a királyi kabinetből Bécsből Bajtay Antal báró erdélyi püspökhöz, hogy gróf Bánffy Ágnest, az apostata Bánffy Dénes leányát kérje

el ref. vallású anyjától s vitesse egy pozsonyi róm. kath. nevelőintézetbe; arra az esetre pedig, ha önként nem adná oda: gr. Hadik András erdélyi katonai főparancsnok adjon katonákat. A püspök Bethlen Miklós grófot és feleségét egy kormányszéki hivatalnok és 175 huszár kíséretében küldte Mező-Örményesre, hol a grófné Barcsay Ágnes orvosi rendeletből tartózkodott leányával. Értesülvén ez a közelgő támadásról, menekülni próbált, de erőszakkal visszahurczolták kastélyába s ott átnyujtották neki b. Bajtay Antal püspök levelét, melyben az értesíté, hogy leányát a királyné parancsára át kell adnia, hogy illő neveltetéséről gondoskodva legyen. A grófné a királyi parancs felmutatását kivánta, kijelentvén, hogy a püspök levelére leányát ki nem adja, inkább ezer darabra konczolják. De Bethlen Miklós nem mutatta elő a királyi parancsot, hanem a helyett egy iratot tett a grófné elé, mely szerint kötelezi magát, leányát Bécsbe szállítani s az ő Felségéhez való minden további folyamodásról letenni. Bánffyné ez iratot elvetette. Ekkor gr. Bethlen Miklós dühösen felugrott székéről, mondván: „más parancsot fogok tüstént felmutatni", és a katonatisztekkel elhagyta a szobát. Bánffyné használni akarva az alkalmat, leányával és nőcselédeivel elrejtőzött. De alig történt ez meg, a huszárok a kastélyba rohantak, s szobáról-szobára rontva a kárpitokat letépték, a bútorokat felforgatták, az ágyakat összeszurkálták. Végre rátaláltak a rejtekhelyre, fegyverrel vagdalták szét annak ajtaját, s midőn betörtek: egyik katonatiszt karddal támadta meg a vele szembeszálló szegény grófnét s durván tépte ki a félelmében reszkető leányt kétségbeesetten védő anyja karjai közül. Barcsay Ágnes egy tollkéssel vette űzőbe a leányát rabló tisztet s azt erősen meg is sebesítette. De hasztalan volt a gyenge nő ellentállása és küzdelme. Bethlen Miklósék kocsija készen állott a kastély előtt; a tiszt beadta az elalélt leányt, a dicső tettet végrehajtó hősök lóra kaptak s a püspöki poroszló kocsija után elvágtattak.[9]

A mikor egy beteges és púpos hátú nyomorék anya

ekként szállott szembe a gyermekét elrabolni akarókkal s azt csak a legdurvább erőszak ragadhatta ki karjai közül: egyátalában nem lett volna csodálandó, ha az erős férfi a barlangjában fölzavart oroszlánként riad föl és éles karmokkal veri vissza támadóit.

Azonban mindez nem történt. Az a Wesselényi Miklós, *kiben* — Kőváry László szerint — *az óriási testi erő végtelen lelki erővel, a polgári erény zabolázhatlan indulatoskodással párosulva, a nyers lovagkor jellemeként állott korában:* békén beereszti udvarába a biztosokat, kik legdrágább kincseitől akarják megfosztani; s az *az ellentmondást nem türő, vad, bosszúálló természet, melynek szelidíthetlen vadsága* — mint Kemény Zsigmond beszéli — *egész környezetét, még nejét is sujtá, s kinek udvarán felfegyverzett cselédek jártak föl s alá:* kitörő erőszak helyett a hazai törvények és természeti jogok alapjára állva védelmezi nejét és gyermekeit a kir. biztosok kiküldetése ellen, s a családi rozsdás ágyúk dörögve megszólaltatása helyett egy alázatosan könyörgő folyamodványt szerkesztett, melyben Cserey Ilona az édesanyai elkeseredett szív hangján esedezik, hogy a koronás emberbarát legyen *kegyelmes* s egy álnokul kicsikart és jóhiszemüleg adott okmány alapján ne vétesse el tőle kicsiny nyavalyás gyermekeit s ne foszsza meg azokat az anyai hű gondviseléstől, mely nélkül a fészekből idő előtt kivett madárfiakként pusztulhatnak el; de legyen *igazságos* is s egy reá nem alkalmazható kir. intézmény erejével ne szakítsa el őt családjától és ne vettesse alá a lelki torturának, mely a test halálát is okozhatja.[70]

A kormányszéki biztosok a báró és felesége újabb érvei, indokai és kéréseire elálltak az executiótól s egyszersmind átvették a jelenlétükben szerkesztett folyamodványt, melyet aztán a Gubernium ő Felségéhez szeptember 10-dikén föl is terjesztett. De bár a Gubernium a maga fölterjesztésében hangoztatta is, hogy a május 22-diki rendeletben a róm. kath. hittől azt megelőzőleg elszakadtakra nézve semmi rendelkezés nem foglaltatik, s ekként legalább indi-

recte elismerte Cserey Ilona azon állításának igaz voltát, hogy áttérése 1782. április 11-én, tehát a májusi leiratot több hetekkel megelőzőleg történvén, a hat heti oktatást az után elrendelő kir. intézmény reá nem alkalmazható: az udvari kanczellária mégis október 2-dikán ezen ügyben a kormányszékhez intézett rendeletben a császár nevében parancsolta, hogy *„mindazokra nézve, a kik a május 22-diki királyi leirat előtt a róm. kath. hittől elszakadtak, azon kir. rendelet pontosan megtartassék, Cserey Ilonára nézve pedig haladék nélkül végrehajtassék.*[71]

Cserey Ilona annálfogva október 15-dikén még harmadik folyamodványt is menesztett *egyenesen* a császárhoz, melyben előrebocsátván, hogy nem kétli, miszerint a június 9-dikén és legközelebb beterjesztett folyamodványában előadott érvek és indokok, melyek a kormányszéki biztosokat is az executió abbahagyására birták, már magukban is elégségesek volnának egy Souverain előtt, ki atyja alattvalóinak, s a türelem s engedékenység lelkével akar uralkodni, kéréseinek kegyelemből megadására; mivel azonban az ő körülményei egészen különszerűek, ellenségei pedig nem kimélnek semmi fáradságot, hogy őt és ártatlan gyermekeit örökre szerencsétlenekké tegyék: annálfogva most már a négy bevett vallás szabadságát és egyenlőségét biztositó hazai törvényekre támaszkodva és hivatkozva esedezik a Monarcha előtt a további zaklatások és igazságtalan üldözések beszüntetéseért.[72]

Hasztalan volt ez utolsó kisérlet is. A folyamodvány már 8 nap múlva — október 23-án — ezen ridegen és véglegesen visszautasító hátirattal küldetett vissza az udvari kanczelláriától: „Úgy a gubernium útján, mint a kibocsátott resolutiók által már több izben tudtára adatott a kérvényezőnek, hogy kérésének a királyi szabályrendeletek ellenére eleget tenni nem lehet. Annálfogva a folyó évi május hó 22. és október hó 2-ikán a királyi guberniumhoz leküldött rendeleteknek teljesitése azon komoly intéssel hagyatik meg, hogy azoknak *minden további halogatás és vonogatás nélkül*

elég tétessék s *e tárgyban többé semmiféle instantia el nem fogadtatik*".

Tehát a türelem és engedékenység lelkével uralkodni akaró császár Cserey Ilonára nézve — midőn őt sujtó rendeletének *visszaható* erejét is kimondotta — sem a jogot nem akarta elismerni, sem könyörületességet s még királyi kegyelmet sem gyakorolt.

Ne csudálkozzunk rajta. II. Józsefet, ki oly sokat tartott hírnevére a nagy világban, s egy felvilágosodott, szabadelvű, igazságos fejedelem czimét különösen igényelte, a vallás dolgában épen nem mondhatni igazán szabadelvűnek. Igaz, hogy ellensége volt a vakhitnek, a középkor sötétségeiből leszármazott balfogalmaknak; mindazáltal vakbuzgó családja vallási traditiónak nyügeiből nem tudott egészen kibontakozni és annyira emelkedni, hogy a különböző vallásfelekezetek egymás iránti viszonyait a teljes egyenlőség alapjára fektette volna. Ő nem egyedül a polgárt, hanem az egyik vagy másik hitfelekezetnek tagjait is tekinté alattvalóiban s a vallás különfélesége szerint a jogot és igazságot is külön mértékkel osztogatá nekik. Bár némi előítéleteket, babonás szokásokat eltiltott s Róma befolyását politikai czélokból korlátozta: de a róm. kath. vallást ő is még egyedül idvezítőnek hitte s uralkodó statusvallásnak nevezte; míg a protestánsoknak a törvényben biztositott szabadság és jogegyenlőség helyett csak némi hiányos s a hatalmasok szeszélyétől függő türelmet engedélyezett. Előszeretetéről a róm. kath. vallás iránt elég tanuságot tesznek ama rendeletei is, melyeket a hitváltoztatás tárgyában kibocsátott, s melyek egyszersmind azt is világosságba helyezik, mennyire különböző mértékkel élt a különböző vallásuakkal szemben. A róm. kath. egyházba térést némi formaságok mellett még a kiskorúaknak is megengedte; ellenben az e vallásból kitérők gyermekeit nagykorúságukig a róm. kath. vallásban neveltetni, magukat az áttérőket pedig az áttérés megnehezítése végett valamely kolostorban vagy más alkalmas helyen, a róm. kath. vallás-

ban való hat heti oktatás alá vettetni parancsolá.[73] (Horváth Mihály: Magyarország tört. VII., 496. l.)

S ezekben találhatjuk fel magyarázatát ama rideg, s a jog és igazság, sőt még a szigorúság határain is túllépő keménységnek, melyet II. József Cserey Ilona iránt is a kérlelhetlenségig mutatott, s mely alatt annak végre is meg kellett hajolni.

VIII.

Cserey Ilona, mint a türelmi korszak vértanuja.

A maga is beteges szegény anya apró gyermekeit betegen hagyva, deczember elején, téli zordon időben tette meg a hosszú és nehéz utat Zsibótól Nagyszebenig. s előrehaladt terhes állapotára való tekintetből kint a városban magánháznál szállott meg és ott is akart maradni. Hogy kívánságát elérhesse, erre nézve mindent megtett, a mit tehetett. De bár a „*Krisztus kínszenvedésére*“ kérte a Guberniumot, hogy tekintettel terhes és igen nyavalyás állapotára, némi könnyebbségeket engedélyezzen számára, jelesen pedig a klastromban lakástól — a melytől való irtózását határozottan kijelentette — mentessék föl s igy az oktatás saját szállásán egy pápista és kálvinista kormányszéki biztos előtt történjék: ebben mégis czélját el nem érte, s még csak azt sem nyerhette meg, hogy kedves sógornéja Wesselényi Susánna hozzá bocsáttassék. Éppen ily eredménytelen volt Batthyány püspökhöz intézett kérése is. A helv. hitvallásra térése miatt a legfőbb fokig dühös egyházfő nemcsak nem engedélyezte kívánságát, hanem még acsarkodva fenyegette, hogy ellene mint apostata ellen kemény eszközöket fog használni, s ha önként nem megy, erőszakkal hurczoltatja a klastromba.

A fenyegetésen megrémült s gyermekei betegsége miatt halálos aggodalmak közt levő szegény nő deczember 21-én magához a császárhoz fordult s elpanaszolván a Guberniumnál hasztalan fáradozását és a püspök által rettegte-

tését: esedezett, hogy könyörüljön rajta s engedje meg a saját lakásán való tanulást.[74]

Közel egy hónapig kinoztatott már ekképen, míg végre megérkezett Bécsből a válasz. Főkivánsága nem adatott ugyan meg, de a püspök utasíttatott, hogy a klastromban tartózkodás fogság színét legkevésbbé se viselje; neki pedig megengedtetett, hogy saját férfi és nőcselédjei legyenek körülötte; férje néha meglátogathassa s terhes voltára való tekintetből olykor-olykor a klastromból kimehessen.

Így aztán az 1783-dik év január első hetében beköltözött az Orsolya-szűzek nagyszebeni zárdájába. Irtózattal lépett a komor-magány hajlékába, s hogy ottani tartózkodása annál gyötrelmesebb legyen, gondoskodott róla sötét végzete. Itt értesült apjának Cserey Farkasnak deczember 9-én, s betegen otthon hagyott egyetlen fiának, *Ferenczn*ek decz. 21-én történt haláláról.

Képzelhetni iszonyú kedélyállapotát a lelkileg már eddig is agyongyötrött szegény nőnek, ki családjától elszakítva, idegen helyen, iránta a legnagyobb mértékben elfogult s részben gyűlölet és ellenséges indulattal viseltető emberek közt volt kénytelen tölteni a keserves napokat. Apja elköltözött, mielőtt a kölcsönös engesztelődés fátyolát boritották volna a fájó sebeket osztó multra; gyermekét sirba tették, a nélkül, hogy koporsójára borulhatott volna. Levelei, melyeket méltán fogságnak nevezhető helyzetében ismételve küldött a császárhoz, tanui martyr-keresztre feszitett lelke gyötrelmeinek, melyek közt a köveket is megindító hangon könyörög irgalomért, kegyelemért. „Könyörüljön Felséged — irja január 7-én — az én már kimutatott engedelmességemre és előhaladt terhességemre való tekintetből s engedje, hogy a klastromon kivül magánházban lakhassam. Elvesztettem egyetlen fiamat, ki távollétem alatt halt meg s mélyen szomorodott szivvel egy klastromban árestomba téve kell élnem, hol engem a püspök tudta nélkül senki se látogathat meg. Gondolja meg Fölséged, hogy én hat hónapi terhes vagyok és ezen aggasztó állapotomban miképen él-

hetek egy bezárt helyen és hatalma alatt annak a püspöknek, a ki helv. hitvallásra térésem miatt kemény eszközök használásával fenyegetett meg stb.".[75]

Lelkének kínos gyötrelmeit nevelte a szívtelen bánásmód, s az elkárhozással való folytonos rettegtetés, melylyel az oktatásával megbízott barát reá hatni és a róm. kath. egyházba visszatéríteni iparkodott. Batthyány Ignácz püspök 1782. deczember 14-én írt levelében biztosítá ugyan gróf Esterházy Ferencz udvari kanczellárt, hogy a báróné oktatását „*a maga felügyelete alatt egy mérsékelt és érett ítéletü emberre bízta*"; de hogy mennyiben volt ezen ember — bizonyos Vizi nevű páter — érdemes a dicséretre, ezt Cserey Ilonának az oktatás alatt férjéhez *németül* írt leveléből lehet látni.

„Vizi — mondja ebben a báróné — nála volt s midőn ő Rózsival és Keresztesinével a beszélő terembe ment, onnat a két nőt kiküldte, mert neki valamit akar mondani. A két nő kimenvén, igen éles kifejezésekkel szólítá fel a megtérésre s egyszersmind figyelmeztette a bárónét: gondolná meg jól maga dolgát, *mivel ha megtalálna halni, akkor nem idvezülhet, de elkárhozik.* A báróné hijába kérte, hogy ne gyötörje őtet, s mivel a fennemlített szolgálónők megint hozzá jöttek, ezeket a pap újra ki akarta küldeni, mit azonban a báróné meg nem engedett; s a pap akkor a székről fölpattanván, durván és haragosan elment. *Nem tudom már tovább* — így végzi a báróné — *ez erőszakot és gorombaságot türni.*"[76]

Cserey Ilona — mint azt többször írja — igaz meggyőződésből fogadta el és vallotta az evang. ref. vallást. Új vallása azonban — mint az könnyen érthető — nem törölhette ki lelkéből vallási neveltetésének és előbbi hitének minden árnyalatát. Ugyanazért, ha a barát pokollal való fenyegetései nem bírták is megtántorítani, de alkalmasak voltak felkölteni lelkében a legkínosabb aggodalmakat, a minek a kolostorból küldött minden leveleiben erős nyomait láthatjuk. Így írja január 13-án a császárhoz

küldött levelében: „Reszketve nézek a halál elé és remegve gondolok arra, hogy az ott ér utol, hol nincs saját elfogadott vallásomon való lelkész, a kit hozzám bocsátanának, és annak vagyok kitéve, hogy kétségbeesve kell kimulnom az életből, mert szinte minden vallásom szerinti vigasztalás nélkül vagyok, ámbár teljes meggyőződésből fogadtam el a reform. vallást, abban confirmáltattam, a Jesus parancsa szerint éltem az úrvacsorával, s ebben kivánok élni-halni".[77]

De ha Cserey Ilona mint a türelmi korszak vértanuja gyötrődött a nagyszebeni zárda falai közt: maga Wesselényi is a feldúlt barlangja körül búslakodó oroszlánként tölté napjait a zsibói gyászudvarban. Fiait egytől-egyig eltemette, magánál is jobban szeretett feleségét zsarnoki önkény és mérget okádó fanatismus fogságban tartá. Szive bánattal, lelke keserűséggel volt telve a nagy embernek. Híven tükrözi vissza lelki állapotát azon rövidke levél, melyet felesége panaszos levelének vétele után Nagy Sámuel ágensnek irt Bécsbe:

„Könyörgéseink idáig haszontalanok valának. Nyavalyás s már február végén lebetegedő feleségemet rabságából és a püspök irgalmatlan kezei közül sem a gubernium, sem ő Felsége magas kegyelme nem akarja kiszabaditani. Én magam is szintén desperatus vagyok. Dolgomat az úrnak már többszörösen megtapasztalt dexteritásába recommendálván, kérem comparáljon énnékem még drága ajándékigéretekkel is alkalmas eszközöket, kiknek patrociniumok által az idezárt levelecske a Felséges császár saját kezébe elérkezhessen, hogy kegyelmét mentől hamarább kinyerhetnénk. Periculum est in mora.[78]

Az utóbbi levelek már nem jutottak el a császár kezéhez, a kegyelem elmaradt s az utolsó cseppig ki kellett üríteni a keserű poharat. Ki is ürítették.

Letelvén a pontosan kitöltött hat hét, Wesselényi perczet sem késve, ott termett feleségénél s minden czeremónia nélkül röpitette magával.

Ámde a lelketlenek, a kik puha fészkét feldúlták, éppen

nem így akarták kezeik közül kiereszteni a fogoly madarat. Még egyszer s utoljára szerették volna megtépni hitének újonnan nőtt aranyos tollait s gyönyörködni meggyötört lelkének vergődésében. S mert nem tehették: újabb boszszúra gondoltak. A selyp beszédű s vallási rajongásában egész a testsanyargásáig menő Batthyány Ignácz püspök följelentéssel fenyegette Wesselényit, a miért az ő engedélye nélkül ragadta ki feleségét a kolostorból, mielőtt az a hat heti oktatásból az exament letette volna.

A följelentés elmaradt.

Cserey Ilona a gubernium előtt adott számot Vízi pater lelki gondozásának eredményéről. Benyujtott végnyilatkozatában kijelentvén, hogy lelke nyugalmát egyedül a helv. hitvallásban találja, annak igazságáról teljesen meg van győződve s azért eltökéllett szándéka mindhalálig ezen idvezítő hitben megmaradni: kérésére a gubernium a püspökkel kiadatta a hat heti oktatás kiállásáról a kivánt és szükséges bizonyítványt; s az egész ügynek ily módon a legfensőbb rendelet értelmében történt befejeztetését február 20-án a császárhoz tett zártudósításában följelentette.

ZÁRSZÓ.

Hat évig tartott a nehéz tusa, melyet id. Wesselényi Miklós — családjának az evangéliomi vallásban megtartásáért — ma is bámulatot érdemlő szilárd elszántsággal, férfias kitartással küzdött, s a mely a nélkül ért véget, hogy győzött vagy legyőzetett volna. A fegyvernek, melyet ő maga adott elleneinek kezébe s később hasztalan erőlködött abból kicsavarni, önkény és fanatismus által két oldalról újra és újra köszörült élét eltompitotta a halál és tompítgatta mindaddig, mig egy felvilágosultabb kor szabad szelleme félre nem dobta azt.

De sebekkel, soha be nem gyógyuló sebekkel hagyta oda a küzdtért, melyeknek minden kis érintésre megújuló

fájó sajgása nyomon kisérte minden tetteinél a lánglelkü „pátriotát“ s ott borongott a hatalmas beszédekben, melyek menydörögve hangzottak le ajkairól s egy Berzsenyit lelkesítettek arra, hogy megzendítse lantját a nagy hazafi hamvainál.

Az örökké sajgó sebeket ismerte s fájó sajgásukat egész mértékben átérezte a nagynak hasonlóan nagy fia, az ifjabb Wesselényi. Ennek az átörökölt fájdalomnak hangja rezeg ama szomorúan szép sorokban, melyekkel imádásig tisztelt és szeretett anyjának, a türelmi korszak vértanujának, Cserey Ilonának halálát jelenté. „Vidám ártatlanság s virító szépség lebegtek körülte, midőn az első ifjúság örömeiben házassági frigyre lépett tisztelt emlékü édesatyámmal. Belső meggyőződésből tett egy fontos lépést s türelmetlenség nehezítette azt: a forrón szerető édesanyánál gyermekeit akarták elrabolni; csak rendíthetlen állhatatossága vívhatta ki hitbeli lelki nyugalmát s házi köre csendességét. Hív s munkás társa volt férjének; mint békeangyala szeretet, szelidség hűs alkonyába csillapította a lánglelkü férfi hevét, magas érzését rokonsággal táplálta s kölcsönös szeretet, bizalom, becsülés szerencséssé tették életöket. Virító és reményt mosolygó gyermekek enyelegtek a boldog anya körül, midőn a kedvező körülményt az önkény egyszerre balsorssá varázsolván át, szenvedés s gyász lepte be borult léteket stb. (Wesselényi Miklós gyászjelentése anyja, Cserey Ilona haláláról. K. Papp Miklós: Történeti Lapok. II. kötet, 937—8. lap).

Ne csudáljuk, hogy a két Wesselényi, apa és fiú, egyaránt oly engesztelhetlen ostromlója volt az önkényuralomnak és elkeseredett ellensége a róm. kath. klerusnak.

JEGYZETEK.

[1] Deáki F. Pál halotti beszéde Wesselényi Ferencz báró fölött a drági ref. templomban. 1770. ápr. 29.

[2] Művei: 1. „*A pápista vallásra hajlott Lutheránusok lelkekesméretének kínja*“. Hamburg, 1690. Ezt Mayer János után németből akkor fordította, mikor férje Pekri Lőrincz a hatalmas Teleki Mihály által minden javaitól megfosztatva s az őt magát is tőrbe ejteni akarónak fondorkodásit megúnva, kibujdosék Erdélyből, s mivel különben Magyarországon elő nem mehete: kénytelenség alatt pápistává lőn, a miért grófi titulust adának neki. De mély vallásos érzületű nejét, ki gyermekeit továbbra is szigorúan a ref. vallásban nevelé, bántá a fényes méltóságok ára. Határozottan kárhoztatá férjének vallásváltoztatását, melyről tudta jól, hogy azt csak világi előnyökért tette. Annyira ment e miatti keserűségében, hogy az emlitett művet irta és nyomatta férjének convertitasága ellen. Nem is eredmény nélkül, mert midőn II. Rákóczi Ferencz diadalmas zászlóit a haza és vallásos szabadságért fölemelte: Pekri Lőrincz is e zászlók alá esküdött és a német uralom alatt „kénytelenségből“ fölvett pápista vallást odahagyva, eredeti hitére visszatért. Ekkor Katalin ismét irótollat vőn kezébe s örömtől reszkető szivvel irta: 2. „*A kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket élesztő jó illatú XII. Liliom*“ cz. a. megjelent művét, melyet az Arndt János irásából szedett és férjeért való szebeni fogságában annak emlékezetére s a keseredettek vigasztalására kiadott Kolozsvártt, 1705.“ Ezt követte 3. „*Jó illatú füstölgő igaz szív*“, szinte Arndt után. Lőcse, 1708.

[3] Nyomtatásban megjelentek: 1. „*A ker. ethikának sommás veleje*“. Piktét Benedek után. Kolozsvár, 1752.“ — 2. „*Az ezüst rostélyban fénylő arany alma*“. Kolozsvár, 1776. — 3. 1764-ben újra kinyomatta nagyanyjának „*Jó illatú XII. Liliom*“-át. — 4. Leforditotta édes atyjának 1750-ben Szebenben latin nyelven megjelent „*Monita Paterna*“ cz. művét; s úgyszinte 5. Sherlok Vilmosnak „*Védőeszköz a pápaság ellen*“ cz. munkáját. — 6. Saurinnak egy prédikációját.

[4] Kovács József halotti beszéde Dániel István úrfi fölött. 1773.

[5] U. az.

[6] Wesselényi Susánna naplója.

[7] Kazinczy F. Erdélyi levelek. 309. l.

[8] Kovács J. id. h. b.

[9] Kazinczy F.: Erdélyi levelek.

[10] U. az.

[11] Kovács J. hal. b.

[12] Szathmáry Pap Mihály halotti beszéde Wesselényi Ferencz fölött a hadadi templomban 1770-ben.

[13] Kovács J. hal. b.

[14] U. az. Dániel István csak rövid ideig kapitánykodhatott, mert Lembergből regimentjével mozgósittatván, útközben hólyagos himlőbe esett, kilencz napi szenvedés után 1772. nov. 2-án meghalt és Tizmenitz mezőváros mellett nagy tisztességgel eltemettetett. A következő évben emlékoszlopot állittata sirja fölé a kesergő apa.

[15] Kazinczy F. id. m.

[16] Wesselényi Susánna naplója s Kazinczy F. id m.

[17] Kemény Zs. „Tanulmányok" I. k. „Statusférfiak és Szónokok".

[18] A Reichenauban — Csehországban — 1779. jan. 18-án kelt bizonyitvány, melyet Filó József ezredes irt alá, világosan mondja, hogy kilencz évi szolgálata alatt *dicséretesen viselte magát.*

[19] Kemény Zs. id. m. Kőváry László még több tévedéssel irja: „id. Wesselényi Miklós ifjú korában dragonyos-százados hazajő és barátjának, Tasnádon lakó Cserey Mihálynak testvérét, Ilonát, a zárdából kilopva nőül veszi". (Erdély főúri családai). Nagy Iván: „Cserey Farkas leánya Ilona, kit W. M. a zárdából vett el". (Magyarország családai)

[20] Wesselényi Anna szintén irónő volt; az 1786-ban meghalt W. Mária halálára pedig férje Teleki Ádám irt gyászverseket.

[21] Maga Wesselényi irja 1780-ban: „Bonam — ut ajunt — fortunam expectante et generis sui emergere incipientis splendorem cum nexu prosapiali relevare satagante".

[22] Cserey Ilona Bécsben született, s neveltetése — bár apja a magyar nemzeti öltözethez annyira ragaszkodott, hogy testén soha más nem volt és azt még az udvari ünnepélyek alkalmával sem lehetett vele letétetni — egészen német volt. Ha értett is valamit magyarul, az csak nagyon fogyatékos lehetett. Ezt következtethetni abból, hogy több évi Erdélyben tartózkodása után is nemcsak a Guberniumhoz, hanem még férjéhez intézett leveleit is német nyelven irta. Nem lehet azonban ezt különösen fölróni neki, mert a német nyelv a tájban már Erdély főúri családaiban is annyira befészkelte magát, hogy azt a nemzeti megújhodás hatalmas szellője évtizedeken át sem volt képes

kiküszöbölni. Gyulay Lajos gr. irja naplójában, hogy „Erdélyben még 1807-ben is *német világ* volt; a legtöbb főúri háznál a német nyelvnek nagy szerep jutott a társalgásban. Rossz példával járt elől gubernátor Bánffy György gróf, a kinek házánál magyar szót alig lehetett hallani; fiai-leányai *kocsintva* beszélték anyanyelvüket."

[23] Wesselényi maga irja 1780-ban: „Venustatem quoque suam — proh nefas! — illicito et Juvenali meo ardori exponere ne dubitaret. Quis enim talibus resistere insidiis potuisset".

[24] Téves, a mit Szilágyi Ferencz mond, hogy „*mátkájának tudvalevő állapota* s abból eredő *gyalázata* rá e lépésében — a reversális aláírásában — nagy befolyást gyakoroltak. (Akad. Ért. 1876. V. köt. 70. l.). Cserey Ilona ekkor még nem volt *semmiféle állapotban.*

[25] A németül fogalmazott reversálist közli Szilágyi F. id. h.

[26] „Isten anyjának, a boldogságos szeplőtlen szép szűz Máriának Loretomi Litániában levő nevezetek rendin folyó dicsérete". Bécs 1772. 59 aczélmetszettel.

[27] Id. Wesselényi Miklós – mint huszárkorabeli szép arczképe mutatja — rövidre nyirt hajat viselt, s annálfogva nem is volt mit fürtökbe göndöríttetni és rizsporoztatni.

[28] Kazinczy F. Erdélyi levelek. 311. l. K. Papp Miklós: Történeti lapok. I. köt. 22. l.

[29] Az eddigiek — a jelzetteken kívül – azon terjedelmes „Species facti"-ból vannak meritve, melyet 1781-ben maga Wesselényi irt latin nyelven, s a melyben foglaltaknak valódiságát Cserey Ilona sajátkezűleg bizonyitja. (Dunamelléki egyházkerület levéltára. V. köteg).

[30] Igy p. o. Kendeffy Ádám, a kitünő hazafi, a sans peur et reproche férfiú ifjabb korában több botrányos tettet követett el; lovaglás, kocsizás közben a félre nem állókat megkorbácsolta, természetes szilajságát nem tudta fékezni. Jobb lövő és vivó nálánál nem igen volt, a minek gyakori példáit adta mulatságból és komolyan; s mintha kereste volna a koczódásokat, hogy bajvivási vágyának eleget tegyen, a mi miatt egy időre Kolozsvár területéről hatóságilag ki is volt tiltva. És ma csak tisztelettel említik mindenek a nevét.

[31] Cserey Farkas 1781-ben kelt panaszló levelét közli Szilágyi Ferencz az id. h.

[32] Wesselényi harmadik fia Ádám 1780. április 8 án született és szintén Rétyi József keresztelte meg.

[33] Fáy F. levele a dunam. egyházkerület levéltárában. V. köteg.

[34] Az erdélyi udvari kanczellária már I. Leopold szándékozott volt egyesiteni s utóbb Magyarország rendei sürgetésére Mária Terézia az 1741: XVIII. t-cz.-ben meg is igérte: de mivel Erdély rendei azt hevesen ellenzék, az egyesités abbamaradt. II. József azonban mitsem gondolva az erdélyiek részéről támadható panaszokkal, a két kanczel-

láriát 1782. augusztus 14-én kelt rendelete által egyesítette, úgy intézkedvén, hogy az egyesített kormányszék, midőn magyarországi ügyekben rendelkezik magyar, midőn pedig Erdély ügyeit intézi, erdélyi kanczellária czímét viselje.

[35] Dunamelléki Egyházk. levéltára. V. köteg.

[36] Dunamelléki Egyházk. levéltára. V. köteg.

[37] Mindkét nyilatkozat a dunam. ref. egyházk. levéltáráb. V. köteg.

[38] VI. Károly 1721. márcz. 23-án kelt intézményében rendelte: „Episcopus post Gubernatorem nostrum Regium primam sessionem cum omni congrua praerogativa capiat". Mária Terézia 1748. decz. 27-én megerősítette apja rendeletét.

[39] Józsika Antal ifjabb éveiben jezsuita volt s arra volt kiszemelve, hogy Martonffy József társával — ki később erdélyi püspök lett — missionariusul küldessék Chinába, de eltöröltetvén a szerzet, visszatért a világba s elvette Teleki Ferencz gróf testvérét Józsefát.

[40] Gr. Mikes Anna, előbb b. Bornemisza Pálné, a férjén, Dániel Istvánon elkövetett méltatlanságokon felindulva, elhagyta vallását s ref. hitre tért, melynek a legbuzgóbb követője lett. Kazinczy írja róla: „Mikes Anna most 80 éves s tiz év óta szemei egészen el vannak sötétülve; nagy lélekkel tűri a csapást, s vigasztalást a vallás tanításaiból veszi, melyhez annál erősebben ragaszkodik, mivel az, a melynek most tagja, más, mint a melyben neveltetett s elsőbb özvegységeig élt. Templomba nem járhatván, házánál tart prédikátort." Erdélyi lev. 81. l.

[41] Bánffy Dénes és felesége Barcsay Ágnesnek minden jobb érzést fellázító ügyét bőven közli Szilágyi Ferencz az Akad. értek. a tört. tudományok köréből. 1876. V. k.

[42] Wesselényi M. levele a dunamell. egyházk. levéltáráb. V. köteg.

[43] Szilágyi Ferencz: Akadémiai értekezések. 1875.

[44] Az itélet másolata a dunam egyházk. levéltárában.

[45] A gubernium levele ugyanott.

[46] Zolnay Antal levele dunam. egyházk. levéltára. V. köteg.

[47] Wesselényi M. levele ugyanott

[48] W. M. levele 1781. január 14. Dunam. egyházk. levéltára.

[49] U. az 1781. febr. 3. — Nemes lelkületének és erősen buzgó református voltának tanubizonysága, hogy saját nagy bajai mellett nem mulasztja el vele együtt vallásukért üldözött és szenvedő hitfeleinek is pártjára kelni. Így írja ugyanezen levelének utóiratában: „Nem hallgathatom el mind ex Christiano zelo, mind a magam circumstantiáira nézve, hogy ne említsem a szegény *Szathmár* városbeli részünkön való czéhbeli mesteremberekre most a közelebb múlt karácsony innepe előtt való poenitentiális héten történt fátumokat. Az eleit nem repetálom, mert azt az úr régen tudja, kezén forogván a dolog, hogy még 1777-ben minémű Rescriptum ment vala reájuk a misék gyakorlásáért,

és hogy ob renitentiam commissio delegáltatott a vármegyéről ellenük, hogy inquiráljanak in renitentes és poenázza őket. Quiquid idest, az eddig a fennirt időig mind munkában volt és most ütötte ki magát. Többet 200 gazdaembereknél a kemény télnek idején egy nagy boronás magazinba berekesztvén ott hállatták: másnap inquiráltak várm. captionibus et artibus, régi Privilegiumokat mesterségesen kezekből kicsalták, eltartották és kényszeritették új privilegium szerzésére, mely sine praejudicio Religionis meg nem eshetnék; a kik nem frequentáltak misét, 20—20 Rhftokat rántottak rajta; már 4000 Rhftokat gyűjtöttek azon mulctából. Némelyeket pedig vasra vertek, kötözve a károlyi tömlöczbe küldettek, s ma is raboskodtatják némely részit. Az instantia praecludáltatott tőlök, se irásaik, se követjeik által nem penetrálhatnak Bécsbe. Azért mint bizonyost irom. (A mit a szathmári ref. vallású *mesteremberekneк* a misékre és processiókra nem járás miatt szenvedett üldöztetésekről mond a nemes báró, az csak parányi részlete annak a százszoros maczeráltatásnak, a mit 1777 - 1781-ig kiállottak. A kit az egész ügy érdekel, 2 - 80. szám alatt 79 okmányt s köztük számos kihallgatási jegyzőkönyvet találhat a dunam. egyházk. levéltárában az Sz. jegyű kötegben).

[50] Wesselényi levele 1781. márczius 30-án a dunam. egyházk. levéltárában.

[51] Fay F. levele Wesselényihez a dunam. egyházk. levéltárában. V. köteg.

[52] A Gubernium levele ugyanott.

[53] Cserey Ilona német nyelvű levele ugyanott.

[54] Wesselényi M. latin levele ugyanott.

[55] Gubernium rendelete 1781. ápr. 19 Dunam. egyházk. ltár.

[56] U. az 1781. máj. 15. Ugyanott.

[57] Zolnay Antal levele ugyanott.

[58] A kir. tábla levele ugyanott.

[59] Maxime spatio circiter 40 annorum catholicam fidem amplexi sunt, tanta quidem frequentia, ut *praeter familiam baronum Wesselényi integram Calvinianam*, vix alia in Transylvania reperiatur, ex qua Catholicae religioni addicti non essent.

[60] Verestói György halotti beszéde Wesselényi Ferencz báró fölött, melyet kibeszéllett a drági ref. templomban 1771. ápr. 29.

[61] Ezt a fontos államügyet a Gubernium 1782. jan. 3-án fel is jelentette a felséges udvarnak.

[62] A nevezett táblabiráknak hivatalos bizonyitványából.

[63] Cserey Ilona valóban mind halálig buzgó hive maradt az ev. ref. vallásnak, s egyetlen fiát is erős kálvinistának nevelte. Kazinczy beszéli erdélyi leveleiben a következő érdekes esetet: „Képzeld, az ifjú Wesselényi Miklós báró 14 esztendős korában egy-maga által

készített prédikácziót elmonda a zsibói templomban. Anyja jelen volt s úgy sirt; de az öreg pap is sirt megszünés nélkül; emberei pedig a templom előtt össze meg összecsókolák ő nagyságát, a méltóságos tisztelendő úrfit". K. Papp Miklós: Történeti lapok. I., 36.

[64] Szilágyi Fer. ért. id. h. közli Cserey Ilona levelét.

[65] Ugyanaz ugyanott Cserey Farkasét.

[66] Kazinczy F. id. m.

[67] Wesselényi perbefogása csak 1784-ben történt meg.

[68] Lásd egész körülményességgel Akad. értekezések. 1876. V. k.

[69] Dunamell. egyházk. levéltára.

[70] Dunam. egyházk. levéltára.

[71] Ugyanott.

[72] A dunamelléki ref. egyházk. levéltárában számtalan okmány van, melyben a hat heti oktatás alá kényszeríttettek, kivált nők keservesen panaszolják, hogy az üdvözítő egyház tanainak elkésett beléjük oltása helyett minő erőszakkal, kikeresett kínzásokkal iparkodtak megtörni akaratukat, és a róm. kath. egyházban megmaradásra kényszeriteni.

[73] Cs. I. német levele a dunam. egyházk. levéltárában.

[74] Cs. I. német levele ugyanott.

[75] Akad. ért. 1856. VII. k.

[76] Dunam. egyházk. levéltára.

[77] A klastromból kiszabadulás után pár hétre 1783. márcz. 2-án született *Susánna* lányuk.

OSZÁGOS
EVANGÉLIKUS
KÖNYVTÁR

A MAGYAR PROTESTÁNS IRODALMI TÁRSASÁG kiadásában megjelentek s **HORNYÁNSZKY V.** könyvkereskedésében Budapesten, (Akadémia bérháza) kaphatók:

1. **Zsilinszky** Mihály: A linczi békekötés. Ára 3 frt 20 kr.

2. **Szeremley** Sámuel: Szőnyi Benjámin és a hódmezővásárhelyiek. Ára 1 frt 80 kr.

3. **Károli-Emlékkönyv**, szerk. **Kenessey** B. Ára 1 frt 20 kr.

4. **Zsilinszky** Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai II., III. és IV. kötet. A II. és III. kötet ára 4 frt, a IV.-iké 3 frt.

5. **Révész** Kálmán: Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért. Ára 80 kr.

6. **Drummond** H. Természeti törvény a szellemi világban. Fordította *Csizmadia* Lajos. Ára 1 frt 50 kr.

7. **Luthardt**: Előadások a keresztyénség erkölcstanáról. Fordította *Csiky* Lajos. Bolti ára 1 frt 50 kr., tagoknak 1 frt.

8. **Zoványi** Jenő stb: M. Prot. Egyháztörténeti Monografiák. I. köt. Ára 1 frt 60 kr.

A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai:

Ócska biblia	4 kr.	A vadosfalvi pap	4 kr.
A gályarabok története . .	4 »	Nádasdy Tamás grófék háztája	4 »
A Barkóék árvája	4 »	A vasárnap megünnepléséről .	8 »
A vízözön. Légy hív mind halálig	4 »	Két püspök anyja \ Névtelen hősök / . . .	4 »
Bethlen Gábor fejedelem . .	4 »	Ilonka	4 »
A talált gyermek	4 »	Egy öngyilkosjelölt	4 »
Huszár Gál	4 »	Egy eltépett biblialevél \ Földi mennyország / . . .	4 »
A vége jó, minden jó \ Az igaz és hamis gyöngy / . .	6 »		
Dévai Biró Mátyás	4 »	Livingstone Dávid utazásai és felfedezései	4 »
Testámentom	4 »		
A bibliás asszony	4 »		

1896-ban kiadott füzetek:

Nővérek	4 kr.	A falu árvája	4 kr.
Aranka története	4 »	Jó az Isten	4 »
Gusztáv Adolf és a «Gusztáv Adolf-egylet». — Bálint Mihály	4 »	A képviselő úr beszámolója .	4 »
		A «kék golyó» családja . .	4 »
A Lórántffyak	4 »	A mi hitünk	4 »
Az új biró. Ötödik parancsolat	4 »		

1897-ben kiadott füzetek:

Hitért és hazáért	8 kr.	Dezső pap látomása	4 kr.
Dőre Márton felekezetnélküli akar lenni	4 »	Rajzok egyházunk multjából	12 »
		Biblia Kalauz	12 »

1898-ban kiadott füzetek:

Az öreg pap hagyatéka . .	4 kr.	Bálint úr. A tékozló fiú . .	4 kr.
Hágár, biblia kép	4 »	A jezsuitarend feloszlatása .	4 »
Angyal és ördög	4 »	A nagyasszony	4 »
Tóth Pál János csutorája . .	4 »	A szocziálista	4 »
Barcsay Ágnes	4 »	Az igaz hit	4 »

E füzetek kivánatra utólagos elszámolás mellett a Társaság főbizományosa: Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdatulajdonos és könyvkereskedő által (Budapest, Akadémia-u.) bizományba is küldetnek a lelkész és tanító uraknak. 10 füzetnél kisebb megrendelés azonban nem bérmentesíttethetik.